

გუჩამ ყოჩაჩაშვილი

პროფესორ
ისტორიკოსი

„ნაკადული“
თბილისი
1986

რა არის ისტორიოგრაფია, მისი ადგილი მეცნიერების სისტემაში, სპეციფიკა, ისტორიული პროცესის ზოგიერთი მეთოდოლოგიური პრობლემა, — აი, საკითხთა ის წრე, რომელიც ამ წიგნშია განხილული.

ავტორი შეეცადა, ეჩვენებინა, რომ ნამდვილ ისტორიკოსად გახდომა თანდაყოლილი ნიჭის გარდა, გულისხმობს ფართო განათლებას, ფილოსოფიის, ფსიქოლოგიის, ესთეტიკის დაუფლებას. აქაც, ისევე როგორც მეცნიერების ყველა სხვა დარგში, „არ არსებობს ფართო შარაგზა (route royale), და მხოლოდ მას შეუძლია მიაღწიოს მის ბრწყინვალე მწვერვალებს, ვისაც არ აშინებს დალღა მის კლდოვან ბილიკებზე ასვლისას“ (კ. მარქსი).

რ ე ც ე ნ ზ ე ნ ტ ე ბ ი :

იოსებ უთუბრაშვილი, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი
უზანზი სილაშვილი, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი.

პირველი გამოცემა

© „ნაკადული“, 1986

70803—2

K ————— 127—86

M-603(08)—86

„ისტორია ჩვენთვის ყველაფერია და იგი ჩვენ მიერ უფრო მეტად ფასობს, ვიდრე რომელიმე სხვა, უფრო უწინდელი ფილოსოფიური მოძღვრების მიერ“.

ფ. ენგელსი

„ისტორია სხვა რაა, თუ არ გამოჩვენება, თუ არა ახსნა აწმყოსი წარსულისაგან“..

ილია ჭავჭავაძე

თ ა ვ ი I. ისტორიოგრაფია როგორც მეცნიერება, მისი თავისებურება

რას უმისწავლის ისტორიკოსი?

სიტყვა „ისტორია“ მრავალი ენის ლექსიკაში არის დამკვიდრებული. იგი წარმოდგარია ბერძნული სიტყვისაგან „ისტორეინ“, რაც ნიშნავს გამოკვლევას, გაგების მცდელობას, შეკითხვას. დროთა განმავლობაში ტერმინმა „ისტორიამ“ ბევრი მნიშვნელობა შეიძინა. აქედან ყველაზე მთავარია: „ისტორია“ როგორც საზოგადოების წარსულის აღმნიშვნელი, და როგორც ამ მოვლენის, პროცესის შემსწავლელი მეცნიერება. საკმაოდ ხშირად ისტორიის მეცნიერებას აღნიშნავენ ხოლმე ტერმინით „ისტორიოგრაფია“ (სხვათა შორის, უკვე ძველი, კლასიკური ეპოქის ბერძნები ისტორიოგრაფიაში გულისხმობდნენ ისტორიის წერას). ამასთანავე, არსებობს ისტორიული მეცნიერების ერთ-ერთი დარგი, რომელიც შეისწავლის ისტორიულ აზროვნების ისტორიას, რაობას და ა. შ., და რომელიც იწო-

დება ისტორიოგრაფიად (შემდგომი თხრობისას ისტორიული მეცნიერების აღსანიშნავად ჩვენ ვიხმართ ტერმინ ისტორიოგრაფიას, ხოლო უკანასკნელის, როგორც ისტორიული მეცნიერების ერთ-ერთი დისციპლინის გამოსახატავად — ისტორიოგრაფიის ისტორიას).

მაშ ასე, ისტორიოგრაფია არის მეცნიერების ერთ-ერთი დარგი, ხოლო ისტორიკოსი — ამ დარგის წარმომადგენელი.

რას შეისწავლის ეს მეცნიერება, რა შეადგენს ისტორიკოსის კვლევა-ძიების საგანს, ამოცანას? ერთი შეხედვით, ამაზე პასუხის გაცემა ძალზე ადვილია — აღადმიანთა საზოგადოების ისტორიას, მის წარსულს. თუ სიტყვა „წარსულში“ ვიგულისხმებთ პროცესს, რომელიც უკვე დამთავრებულია და რომელსაც ჩვენგან საკმაოდ დიდი დროითი დისტანცია აშორებს, მაშინ ყველაფერი ნათელია. მაგრამ ნამდვილი მნიშვნელობით სიტყვა „წარსული“, რა თქმა უნდა, გაცილებით მეტის მომცველია. როცა ავტორი ამ სტრიქონებს წერს, ამას იგი აკეთებს აწმყოში, მაგრამ მალე ეს აწმყო მისთვის წარსულად იქცევა, მით უმეტეს იმ პერიოდისათვის, როდესაც ამ სტრიქონებს მკითხველი წაიკითხავს.

ამდენად, წარსული დროის უდიდეს მონაკვეთს ჰფარავს, რამდენადაც აწმყო ზუსტი აზრით მხოლოდ წამიერებას უდრის, ხოლო მომავალი ჯერ არ არსებობს, ჯერ არ დამდგარა. ამისაგან განსხვავებით აწმყოს, თანამედროვეობას განიხილავენ ხოლმე როგორც ბევრად უფრო მეტ რეალობას, ვიდრე წამიერებაა, და შინაარსის ასეთ გაფართოებას ახდენენ წარსულის ხარჯზე. მაგრამ, ვიმეორებთ, ზუსტი მნიშვნელობით წარსული მოიცავს მთელ სინამდვილეს დროში მინუს „ამჟამად“, „ამ წუთს“. ეს „ამჟამად“, „ამ წუთს“ იმდენად შეზღუდულია დროში, რომ მის შესახებ სპეციალური მეცნიერება არ არსებობს. ამისაგან განსხვავებით მომავალს შეისწავლის სპეციალური დარგი; რომელსაც ფუტუროლოგია ეწოდება. მაგრამ ამ დარგს, ისტორიოგრაფიისაგან განსხვავებით, ბევრად უფრო ნაკლები პრეტენზია აქვს მეცნიერულობაზე და მნიშვნელოვანწილად წარსულის შესწავლას, ისტორიოგრაფიას ეყრდნობა.

განსამარტავია თვით „საზოგადოების წარსულის“ შინაარსიც. იგი სულაც არაა ისეთი სტრუქტურისა და მოცულობისა, რომელ-

საც ერთნაირად აღიქვამდნენ თუნდაც თვითონ ისტორიკოსები ყოველ ისტორიულ ეპოქაში ანდა თუნდაც თანამედროვენი. გარდასულ ეპოქათა ისტორიკოსებისათვის „წარსული“ იყო თითქმის გაუდიფერენცირებელი, გაუმიჯნავი და მისი შინაარსი იცვლებოდა საზოგადოებრივი ცხოვრების პროგრესთან ერთად. მაგალითად, დიდი ხნის განმავლობაში ეს „წარსული“ ძირითადად პოლიტიკურ ცხოვრებას, ქვეყნებს შორის ომებს მოიცავდა. შესაბამისად, ისტორიკოსის მთავარ ამოცანას შეადგენდა საზოგადოების პოლიტიკური ცხოვრების გადმოცემა. დროთა განმავლობაში, განსაკუთრებით მსოფლიო რელიგიების (ბუდიზმი, ქრისტიანობა, ისლამი) წარმოშობის შემდეგ, ისტორიკოსებმა დიდი ყურადღება მიაქციეს საზოგადოების რელიგიურ ცხოვრებას (ქრისტიანულ ქვეყნებში — ეკლესიის ისტორიას). ყოველივე ზემოთქმული სულაც არ ნიშნავს იმას, რომ თუნდაც ძველი ეპოქის ისტორიკოსი აბსოლუტურად მხოლოდ პოლიტიკური ისტორიის, ხოლო შემდეგში — რელიგიური ცხოვრების ფაქტებს გადმოსცემდა. ვიმეორებთ, მისთვის ამ პროცესების, ამ რიგის ფაქტების გადმოცემა ძირითადი მიზანი იყო, მაგრამ თხრობისას იგი ეხებოდა საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვა მხარეებსაც, სხვა რიგის ფაქტებსაც, თუნდაც ისეთი რიგის ფაქტებს, როგორიცაა სოციალ-ეკონომიკური მოვლენები, რომელთა მთელი მოცულობით „გამოშუქება“, წარმოჩენა მხოლოდ სოციალური შემეცნების გვიან საფეხურზე მოხდა.

ხოლო ის, რომ პოლიტიკური ან რელიგიური ცხოვრების ისტორიის გადმოცემისას ისტორიკოსები ეხებოდნენ საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვა მხარეებს, სხვა რიგის მოვლენებს, მოხდა, უბრალოდ, იმის გამო, რომ საზოგადოებრივი, ისტორიული ცხოვრების ყველა მხარე ურთიერთზე არის გადაჯაჭვული, რომ ამ საერთო ურთიერთგადაჯაჭვულობაში მხოლოდ ერთი მხარის, რიგი ფაქტების აბსოლუტური სახით წინ წამოწევა, წარმოჩენა შეუძლებელია. სწორედ ამის გამოა, რომ თანამედროვე ისტორიკოსი, ისტორიული ცხოვრების რა მხარესაც უნდა სწავლობდეს იგი, ყოველთვის ეცნობა ძველი ისტორიკოსების ნაშრომებს, სადაც უცილობლად არსებობს მასალა მისთვის საინტერესო საკითხის ირგვლივ.

ისტორიული აზროვნების შემდგომი განვითარების კვალობაზე ისტორიკოსებმა დიდი ყურადღება მიაქციეს სახელმწიფოს პოლი-

ტიკური ფორმების, სოციალური სტრუქტურის, ეკონომიკისა და კულტურის საკითხებს. ეს ზღებოდა თანდათანობით, საუკუნეების მანძილზე. მხოლოდ მეცხრამეტე საუკუნის შუახანებში მოხდა ისტორიული პროცესის როგორც რთული, მრავალმხრივი სინამდვილის წარმოჩენა. ამიერიდან სიტყვა „წარსულში“ იგულისხმება საზოგადოებრივი ცხოვრების ეკონომიკური, სოციალური (სოციალური სტრუქტურის აზრით), პოლიტიკური, მორალური, მეცნიერული, რელიგიური, მხატვრული (ფართო აზრით), ფილოსოფიური და სხვა პროცესები. თანაც ეს მხარეები გაიაზრება როგორც მთლიანობა, სისტემა, დაფუძნებული საბოლოო აზრით ერთ გარკვეულ ნჷარზე.

ამდენად, სოციალური შემეცნების პროგრესმა აჩვენა, რომ საზოგადოებრივი, ისტორიული ცხოვრება, მისი წარსული მრავალი მხარის ერთობლიობაა. ეს აისახა კიდევ ისტორიოგრაფიის ამოცანებში. ამიერიდან მისი შესწავლის ობიექტად იქცა საზოგადოებრივი ცხოვრების ისტორია მთლიანად. მაგალითად, თუ XI საუკუნის ქართველი ისტორიკოსისათვის შესწავლის ძირითადი ობიექტი იყო მეფეთა ცხოვრება, ე. ი. პოლიტიკური ისტორია, და რელიგიის, ძირითადად, ქრისტიანობის ისტორია, თანამედროვე ქართველი ისტორიკოსისათვის, რომელიც მშობლიურ ისტორიულ პროცესს სწავლობს, მთავარ ამოცანას შეადგენს მთელი ისტორიული პროცესის შესწავლა მის მრავალმხრიობაში.

ფ. ენგელსი მიუთითებდა, ისტორია სხვა არაფერია, თუ არა საქმიანობა ადამიანისა, რომელიც თავის მიზანს ისახავს. აქედან გამომდინარე, ისტორიოგრაფიას საქმე აქვს, პირველ რიგში, არა მთლიან ისტორიულ პროცესთან (საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციებთან და სხვ.), არამედ ადამიანებთან მათს კონკრეტულ ისტორიულ ყოფიერებასა და მოქმედებებში. ისტორიოგრაფიის ძირითადი საგანი რომ ადამიანებია, ამას მიუთითებდნენ ცნობილი ფრანგი ისტორიკოსები ნ. დ. ფიუსტელ დე-კულანჟი (1830—89 წწ.) და მ. ბლოკი (1886—1944 წწ.). ყოველივე ამის შემდეგ ისტორიოგრაფიის საგანს ასე დავაზუსტებდით:

ისტორიოგრაფია არის მეცნიერება, რომელიც შეისწავლის ადამიანებს მათს მრავალმხრივ საქმიანობაში, ამ საქმიანობის ისტორიას.

მკითხველს აქ უთუოდ გაუჩნდება აზრი იმის თაობაზე, რომ საზოგადოებრივ სინამდვილეს საკუთრივ ისტორიოგრაფიის გარდა შესწავლის რიგი მეცნიერებებისა, როგორცაა პოლიტეკონომია, სახელმწიფოსა და სამართლის თეორია და ისტორია, ეთიკა, მეცნიერებათმცოდნეობა, ხელოვნებათმცოდნეობა, ლიტერატურათმცოდნეობა და ა. შ. ამასთანავე, ეს მეცნიერებანი, როგორც ცნობილია, შესწავლიან შესაბამისი სინამდვილეების ისტორიასაც. თუ ეს ასეა, და ეს უეჭველად ასეა, მაშინ ისმის კითხვა: რაღა რჩება ისტორიოგრაფიას შესასწავლი? თითქოს იქმნება პარადოქსული სიტუაცია: დროთა განმავლობაში, საზოგადოებრივი ცხოვრების პროგრესის პარალელურად, ისტორიოგრაფიის შესამეცნებელი ობიექტი თანდათანობით მდიდრდებოდა, მაგრამ, ამასთანავე, ეს მდიდარი ობიექტი შესწავლის საგნად იქცა მთელი რიგი მეცნიერებებისათვის.

ამდენად, ისტორიოგრაფია თითქოს დარჩა მეფე ლირის მდგომარეობაში მას შემდეგ, რაც ამ უკანასკნელმა თავისი სამეფო ქალიშვილებს დაურიგა. მაგრამ ეს ასე არაა. როგორც თანამედროვე სოციალური სინამდვილე, ასევე წარსული ისტორიული სინამდვილეებიც მთლიანობას წარმოადგენენ. ცალკეული მხარეების შესწავლის შემდეგ სულაც არ რჩება იოლი ამოცანა: მათი მხოლოდ მექანიკური გაერთიანებით მთლიანი სურათის შექმნა. ჯერ კიდევ არისტოტელემ შესანიშნავად გააცნობიერა ის გარემოება, რომ ცალკეული ნაწილების მექანიკური ჯამით სულაც არ მიიღება ნამდვილი მთლიანობა, რომ ამ მთლიანობის ნიშან-თვისებები განსხვავებულია მისი ცალკეული მხარეების ნიშან-თვისებებისაგან. იმის გარდა, რომ ისტორიოგრაფიას მაინც რჩება საკუთარი „დომენი“, რომლის შესწავლაშიც მას სხვა დარგი ვერ შეეცილება (არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის, საისტორიო გეოგრაფიის, პოლიტიკური და სამართლის ისტორიის და ა. შ. შესასწავლი სფეროები), საბოლოოდ მაინც რჩება მთავარი ამოცანა: ისტორიული პროცესის მთლიანი სახით წარმოჩენა, სინთეზი. ეს ამოცანა მსგავსია ფილოსოფიის ძირითადი პრობლემისა. შესაბამისად, შემეცნების არცერთ სხვა სფეროში (ფილოსოფიის გარდა, რომელიც მთელ სინამდვილეს აცნობიერებს) არაა საჭირო ისეთი ფართო, ენციკლოპედიური განათლება, როგორც ისტორიოგრაფიაში. აქედან გამომდინარე, ის-

ტორიული ცხოვრების მთლიანობის დანახვის შემდეგ სულ სხვანაირად წარმოჩნდება ხოლმე ცალკეული მხარეები, მათი ისტორია.

აღნიშნული გარემოება კარგად შენიშნა დიდმა ძველმა ბერძენმა ისტორიკოსმა პოლიბიოსმა (ცხოვრობდა ძვ. წ. დაახლ. 201—120 წლებში), რომელიც თავის „საყოველთაო ისტორიაში“ წერდა: „ისტორია ნაწილ-ნაწილ ძალიან ცოტას იძლევა მთელის ზუსტი გააზრებისათვის; ამის მიღწევა სხვანაირად შეუძლებელია, თუ არა ყველა ნაწილის გადაჯაჭვითა და შედარებებით, რომლებიც ხან ერთმანეთის მსგავსია და ხან სხვადასხვანაირი. მხოლოდ მაშინაა შესაძლებელი მთელის გააზრება“ (შევნიშნავთ, რომ პოლიბიოსი აქას აღნიშნავდა ანტიკური ხმელთაშუაზღვეთის, როგორც ისტორიული მთლიანობის მიმართ). მ. ბლოკი იმავე საკითხის შესახებ ასე წერდა: „ცოდნა ფრაგმენტებისა, რომლებიც შეისწავლება ცალკე ერთიმეორის მიყოლებით, არასოდეს მიგვიყვანს მთელის შემეცნებამდე — იგი შეუძლებელს ხდის თვით ამ ფრაგმენტების შეცნობას“ (იხ. მისი „Ремесло историка“, М., 1973, გვ. 85). ამ მხრივ, ვიმეორებთ, ისტორიოგრაფიას დიდი უპირატესობა აქვს ზემოჩამოთვლილი დისციპლინების წინაშე (პოლიტეკონომია, სახელმწიფოსა და სამართლის ისტორია და სხვ.).

ამრიგად, ისტორიოგრაფია სწავლობს საზოგადოების წარსულსა და აწმყოს მთლიანობაში და ამდენად იგი არის სინთეზური მეცნიერება.

შეიძლება შეგვეკითხოვნ: კი მაგრამ, საზოგადოებას მთლიანობაში, მისი განვითარების ცალკეულ ისტორიულ საფეხურებს — საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციებს შეისწავლის მარქსისტული სოციოლოგია, ისტორიული მატერიალიზმი. მაშასადამე, ადგილი აქვს დუბლირებას. ეს თუ ასეა, რა საკუთარი „დომენი“ რჩება ისტორიოგრაფიას? ისტორიული მატერიალიზმისაგან განსხვავებით, ისტორიოგრაფია შეისწავლის საზოგადოების განვითარებას როგორც მთლიანობას მის კონკრეტულობაში. ეს ეხება როგორც საზოგადოების (კაცობრიობის) საერთო განვითარებას, ისე განვითარებას საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ფორმაციების, ცალკეული ქვეყნების, მათი ისტორიული ეპოქების თვალსაზრისით. საზოგადოების კონკრეტული მიმართება ბუნებასთან, დემოგრაფიული სიტუაცია, ურთიერთობა სხვა საზოგადოებებთან, ანთროპოლოგიური (რასო-

ბრივი იერსახე, კონკრეტული ისტორიული მსვლელობა მისი ზიგ-ზაგებით — აი, ყოველივე ამის ჩვენება შეადგენს ისტორიკოსის ამოცანას. ისტორიის მატერიალისტური კონცეფცია კი საზოგადოების განვითარებას გეზულობს ზოგად, ლოგიკურ ასპექტში (ცხადია, მხოლოდ ცარიელი აბსტრაქციის დონეზე არა!). ეს განსხვავებულობა იმაშიც იჩენს თავს, რომ საზოგადოების განვითარების ფილოსოფიური, ზოგადსოციოლოგიური გადმოცემა მოცულობის მხრივ რამდენჯერმე ჩამორჩება საკუთრივ ისტორიოგრაფიულ გადმოცემას. ასე მაგალითად, საქართველოს ისტორია ფილოსოფიურ, ზოგადსოციოლოგიურ პლანში ერთ საშუალო მოცულობის წიგნში გადმოიცემა, ისტორიოგრაფიულ ასპექტში კი მის შესახებ დაწვრილებით თხრობას რამდენიმე მოზრდილი ტომი სჭირდება.

ისტორიოგრაფიას საქმე აქვს საზოგადოების ისტორიის, როგორც განვითარების პროცესის გადმოცემასთან. დიდი ხნის განმავლობაში ეს მომენტი მხოლოდ ისტორიოგრაფიის სპეციფიკად მიაჩნდათ. მაგრამ ამჟამად ეს ასე აღარაა. ჯერ კიდევ „გერმანულ იდეოლოგიაში“ (დაწერილია 1845—46 წლებში) კ. მარქსი და ფ. ენგელსი აღნიშნავდნენ: „ჩვენ ვიცით მხოლოდ ერთადერთი მეცნიერება, ისტორიის მეცნიერება. ისტორია შეიძლება განხილულ იქნეს ორი მხრიდან, იგი შეიძლება დაიყოს ბუნების ისტორიად და ადამიანთა ისტორიად“. და იქვე დასძენდნენ, რომ „ორივე ეს მხარე განუყრელადაა ერთმანეთთან დაკავშირებული: ვიდრე ადამიანები არსებობენ, ბუნების ისტორია და ადამიანთა ისტორია ერთიმეორეს განაპირობებენ“. „ბუნების დიალექტიკაში“ კი ფ. ენგელსი ზემომოტანილ აზრს ასე აკონკრეტებდა: „ახლა მთელი ბუნებაც აგრეთვე ისტორიაში გაითქვიფა, და ისტორია ბუნების ისტორიისაგან მხოლოდ იმით განირჩევა, რომ იგი თვითცნობიერ ორგანიზმთა განვითარების პროცესია“. ეს ნიშნავს იმას, რომ აზროვნების განვითარების თანამედროვე დონეზე ისტორიულად, ცვალებადად, განვითარებადად განიხილება არა მარტო საზოგადოება, არამედ სამყარო საერთოდ — მზის სისტემა, დედამიწა (რომელსაც შეისწავლის გეოლოგია, გეოგრაფია), მისი ფლორა და ფაუნა. ამათგან განსხვავებით, მათემატიკის, ფიზიკის, ქიმიის შესწავლის ობიექტები არაისტორიულნი არიან; ისტორიულ აზროვნებას მათ შესწავლასთან არაფერი ესაქმება. მაგრამ როცა საქმე მიდგება მათემატიკის,

ფიზიკის, ქიმიის, მედიცინის დარგებზე, როგორც მეცნიერებებზე, მათი ჩამოყალიბება, დადგინება ხდება ისტორიულად. შესაბამისად, ამ მეცნიერებათა, როგორც მთლიანობათა გაგება, მათი ისტორიის გარეშე წარმოუდგენელია. ამ თვალსაზრისით, ცოდნის ამ დარგებშიც საჭიროა ისტორიული აზროვნების ხელოვნების (თუ გნებავთ ტექნიკის) დაუფლება.

ამრიგად, ისტორიკოსის ხელობა გულისხმობს ისტორიის როგორც განვითარების პროცესის გაგების ხელოვნებას. მაგრამ, ცხადია, ისტორიკოსად გახდომისათვის მხოლოდ ეს არ არის საკმარისი. ისტორიკოსმა უნდა იცოდეს შესაბამისი სინამდვილის სტრუქტურა. რაგინდ კარგად უნდა იყოს დაუფლებული ისტორიკოსი ისტორიულობის, განვითარების გაგებას, იგი ვერ დაწერს, მაგალითად, ქიმიის ისტორიას, ანდა რომელიმე დიდი ქიმიური აღმოჩენის ისტორიას. მეორე მხრივ, ვერც კარგი ქიმიკოსი დაწერს ქიმიის ისტორიას, ანდა რომელიმე ქიმიური აღმოჩენის ისტორიას. ამას იგი გააქეთებს მაშინ, თუ ამასთანავე დაუფლებული იქნება ისტორიული აზროვნების ხელოვნებასაც. სწორედ ამიტომაც, რომ მათემატიკის, ფიზიკის, ქიმიის, მედიცინის ისტორიის წერა ამ დარგების ყოველ წარმომადგენელს როდი შეუძლია. საკუთრივ ისტორიკოსი (იგულისხმება საზოგადოების შემსწავლელი) ამ დარგების ისტორიას დაწერს მხოლოდ შესაბამისი დარგების შესწავლის შემდეგ.

თუმცა ისტორიკოსს პრეტენზია აქვს, წარმოდგინოს საზოგადოების ისტორია მთლიანობაში, მაგრამ მას თანაბრად როდი შეუძლია მისი ყოველი მხარის შესწავლა. თუ იგი მოინდომებს, მაგალითად, ხელოვნების ისტორიის შესწავლას, მას დასჭირდება სათანადო მომზადება. ამის გარეშე კი იგი სარგებლობს ხელოვნების ისტორიკოსის შრომებით.

ისტორიოგრაფია მჭიდრო კავშირურთიერთობაშია სხვა ჰუმანიტარულ მეცნიერებებთან — სოციოლოგიასთან, პოლიტიკონომიასთან, ლიტერატურისმცოდნეობასთან და სხვ. ზედმეტია ლაპარაკი იმაზე, რომ თავის მხრივ ეს უკანასკნელნიც დიდად დავალებული არიან ისტორიოგრაფიისაგან. ამ უკანასკნელის გარეშე, ვიმეორებთ, თითოეული ამ დარგის მეცნიერულ დონეზე განვითარება შეუძლებელია.

ისტორიოგრაფია ვითარდება ფილოსოფიასთან მჭიდრო კავშირში. ისეთი ზოგადი კატეგორიების გარეშე, როგორიცაა სივრცე, დრო, მატერია, მოძრაობა, კანონზომიერება და ა.შ., ასევე დიალექტიკის კანონების დაუფლების გარეშე, ნამდვილი ისტორიოგრაფიული შემეცნება შეუძლებელია.

კიდევ მეტი. ისტორიოგრაფიას კავშირურთიერთობა აქვს ბუნებისმეტყველების დარგებთან. რამდენადაც ისტორიოგრაფიის თანამედროვე განვითარების საფეხურზე სათანადოდ არის წარმოჩენილი ეკონომიკის ფაქტორის მნიშვნელობა, ამდენად ისტორიკოსისათვის საჭიროა ბიოლოგიისა და აგრონომიის გარკვეული ცოდნაც (სოფლის მეურნეობის გასაგებად). თანამედროვე მრეწველობის, თუნდაც წარსული ხელოსნობის დარგების ასე თუ ისე ცოდნა გულისხმობს ქიმიის, ფიზიკის გარკვეულ ცოდნასაც. არქეოლოგიის განვითარების კვალად კავშირი ბუნებისმეტყველების დარგებთან კიდევ უფრო მჭიდრო ხდება. რამდენადაც ისტორიული მატერიალიზმი საზოგადოების განვითარებაში დიდ როლს ანიჭებს ტექნიკას, ამდენად ისტორიკოსმა უნდა იცოდეს ტექნიკის ისტორიაც.

ისტორიული პროცესი მჭიდრო კავშირურთიერთობაშია ბუნებასთან. ამისდაკვალად ისტორიოგრაფია მჭიდროდაა დაკავშირებული ჩვენი პლანეტის, შესაბამისი ქვეყნის გეოგრაფიის ცოდნასთან. კ. მარქსი და ფ. ენგელსი წერდნენ: „ყოველი ისტორიოგრაფია უნდა ანოდოდეს ამ ბუნებრივი საფუძვლებიდან და მათი იმ სახეცვლილებებიდან, რომელთაც ისინი ისტორიის მსვლელობაში აღამიანთა მოქმედების მეოხებით განიცდიან“. აღამიანი, როგორც ცნობილია, წარმოიშვა ცხოველთა სამყაროდან. განვითარების ამ პროცესს უმაღლესი ანთროპოიდებიდან დაწყებული თანამედროვე ფიზიკური სახის აღამიანამდე — *Homo sapiens*-ამდე სწავლობს ფიზიკური ანთროპოლოგია, რომელიც ისტორიოგრაფიისა და ბიოლოგიის მიჯნაზე იმყოფება.

ცნობილია, რომ დიდი ხნის განმავლობაში ისტორიოგრაფიული აზროვნება რელიგიური ცნობიერების მძლავრი ზეგავლენით ვითარდებოდა (თუმცა ეს ითქმის საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვა მხარეთა შესახებაც). ამდენად, როგორც ისტორიული პროცესის, ასევე ამ პროცესის გაცნობიერება ისტორიოგრაფიის ფარგლებში შეუძლებელია რელიგიის, კერძოდ, რელიგიათმცოდნეობის გარეშე.

რა სარგებლობა აქვს წარსულის შესწავლას, ანუ რატომაა საპირობო ისტორიკოსის ხელობა?

„ძმანო, პატივით მიემართოთ თვალნი
წარსულთა ძველთა საუკუნეთა.
მათში სახელნი ჰსჩანან ნათელნი
გმირთა, მამულის განმადიდეთა!“

გრიგოლ ორბელიანი

„თუ კერძო ადამიანის უდიდესი იდეალია სოკრატესებური თვითშეცნობა, მით უმეტეს მთელ ერს, ამ გაცილებით უფრო ღრმასა და რთულ ფსიქოლოგიურ ერთეულს — მართებს თავისი ძალის სიგრძე-სიგანის შეგნება, თავის შემოქმედების ფარგლების კოდნა“.

კონსტანტინე გამსახურდია

ისტორიული აზროვნების საწყისები უხსოვარი დროიდან მოდის. მათი საფუძველია ადამიანთა საზოგადოების ერთ-ერთი უმთავრესი სპეციფიკა დანარჩენ სამყაროთაგან განსხვავებით — აზროვნების უნარი. როცა წარმოიშვა საზოგადოება, საკმაოდ გამოკვეთილი ფორმა ჰქონდა საზოგადოების ორგანიზაციის ძირითადი უჯრედის — გვარის ისტორიის კოდნასაც. ხსოვნა საერთო წინაპრისაგან წარმოშობილობისა, წინამავალი თაობებისა თითოეული მოგვარის ცნობიერების აუცილებელი მომენტი იყო¹. შემდგომში, როდესაც ჩამოყალიბდა მითოლოგია, ისტორიული აზროვნების ელემენტები კიდევ უფრო გაფართოვდა, საზოგადოება, ადამიანი ამიერიდან წარმოიდგინებოდა როგორც განვითარებადი, ე. ი. ისეთი რამ, რაც არ არსებულა და შემდეგ წარმოიშვა, კიდევ მეტი. ასეთი მიდგომა თვით ღმერთების მიმართაც კი იქნა შემუშავებული. თითოეული ტომისა და გვარის წარსულის ხსოვნაში დროდადრო ფიქსირ-

¹ ვიეტნამელებს ახლაც აქვთ ტრადიცია, იქონიონ გენეალოგიური წიგნი („ზია ფა“), სადაც ჩაწერილია წინაპართა სახელები, მათი დაბადებისა და სიკვდილის თარიღები, ხელობა, ცოლებისა და ბავშვების სახელები. და ეს წვდება წინაპართა თორმეტ თაობას. წინაპრებს მოიხსენიებენ წელწადის პირველი თვის მეთექვსმეტე დღეს. გარდა საერთო წინაპრისა, გვარის თითოეული განშტოება და ოჯახიც ასევე იგონებს თავის წინაპარს (იხ. А. Миннеев, Бамбуковая крепость, „Вокруг света“, 1983, № 5).

დებოდა ხოლმე ბუნების ექსტრაორდინალური მოვლენები — წყალდიდობები, ქარიშხლები, გვალვები, აგრეთვე — სოციალური წარმოშობის მოვლენები — ომები მეზობელ ტომებთან, ეპიდემიები. მაგრამ ამ მოვლენების დახსომება მეტნაკლებად კოლექტიურად ხდებოდა, არ იყო გამოყოფილი ადამიანთა ვიწრო ფენა, რომლის ფუნქციაც იქნებოდა ისტორიის დახსომება. აღნიშნული რიგის ფაქტების ხსოვნა მალე იკარგებოდა და მეხსიერებაში ფიქსირდებოდა მხოლოდ და მხოლოდ ისინი, რომლებიც ხდებოდა უახლესი თაობების ცხოვრების ფარგლებში. მრავალი ფაქტი ადამიანთა მეხსიერებიდან იკარგებოდა დამწერლობის არარსებობის გამო.

ასე რომ, ისტორიულ აზროვნებას მნიშვნელოვანი ნაბიჯი შეეძლო გადაედგა მხოლოდ დამწერლობის გაჩენის შემდეგ, რაც, თავის მხრივ, ცივილიზაციის წარმოშობასთან იყო დაკავშირებული. გაჩნდა სახელმწიფოში მიმდინარე მნიშვნელოვანი მოვლენების ჩაწერის საჭიროება. იგადიოდა დრო და ისტორიოგრაფია, შესაბამისად, ისტორიკოსები მნიშვნელოვან ადგილს იკავებდნენ საზოგადოების ცხოვრებაში, კულტურის განვითარებაში.

ხშირად ისმება კითხვა ისტორიოგრაფიის საჭიროების შესახებ. ფიზიკის, ქიმიის, ბიოლოგიის, მედიცინის თაობაზე ასეთი კითხვა არ ისმის, ვინაიდან მათი პრაქტიკული გამოყენების საკითხი იმთავითვე გასაგებია (ამ შემთხვევაში პრაქტიკა გაგებულია უაღრესად ვიწრო მნიშვნელობით). ამისდაკვალად გასაგებია ფიზიკოსის, ქიმიკოსის, ბიოლოგის, მედიკოსის არსებობის საზრისიც. ერთადერთი, რა სარგებლობაც ისტორიოგრაფიას მოაქვს — თითქოს ესაა წარსულისადმი ინტერესის დაკმაყოფილება, ასე მსჯელობდა ჯერ კიდევ ისტორიოგრაფიის მამად წოდებული ჰეროდოტე. აი, მისი სიტყვები: „ჰეროდოტე ჰალიკარნასელის ისტორიის ეს გადმოცემა მიზნად ისახავს იმას, რომ დროთა ვითარებაში არ იქნეს დავიწყებული ადამიანთა საქმეები, არც ის დიდი და საოცარი საქმეები უნდა დარჩეს განუდიდებელი, რომლებიც ადამიანს როგორც ელინებმა, ისე ბარბაროსებმა, არ უნდა იქნეს დავიწყებული ყველა სხვა და განსაკუთრებით კი ის მიზეზი, რისი გულისთვისაც ებრაოდნენ ელინები და ბარბაროსები ერთმანეთს“ (იხ. ჰეროდოტე, ისტორია, ტ. I, 1975, გვ. 37). მკითხველს შევახსენებთ, რომ აქ

იგულისხმება ბერძენ-სპარსელთა ომები (500—449 წწ.), რომლის ისტორია გადმოსცა ჰეროდოტემ.

იგივეს აღნიშნავდა მეორე დიდი ბერძენი ისტორიკოსი თუკი-დიდე, რომელმაც აღწერა პელოპონესის ომები (431—404 წწ.). მისი აღიარებით, იგი შეუდგა თავის შრომას პელოპონესის ომის დაწყებისთანავე იმ რწმენით, რომ ეს ომი იქნებოდა მნიშვნელოვანი და ყველაზე ღირსსახსოვარი წინამავალ ომებთან შედარებით.

XVIII საუკუნის ქართველი ისტორიკოსი პაპუნა ორბელიანი — „ამბავნი ქართლისანი“-ს ავტორი, ჰეროდოტესა და თუკიდიდეს მსგავსად, წერდა: „და მე, პაპუნამ ორბელიანმა, კელეკაც აღწერად, პირველად, რათა არა დავიწყებულ იქმნენ ესევეითარნი ამბავნი და მეორედ, შემდგომნი ჩვენნი მოიხსენებდენ ესოდენთა ჟამთა, ვითარებათა და ქცეულებათა, რომელ კნინლა და არაოდეს ყოფილ არიან ესევეითარნი იწროებანი ქართლისანი და მალიადნი (სწრაფი, გ. ყ.) ცვალებანი დამპყრობელთა და განმგეთა ქვეყანისა ჩვენისათანი, მწარენი და ძნიადნი მოხარკეობანი, რომელიმე ვიხილე თვალითა ჩემითა და რომელიმე მომეტხრნეს სარწმუნოთა კაცთაგან“ (პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი, 1981, გვ. 42).

მაგრამ უკვე ანტიკურ ისტორიოგრაფიაში ნაჩვენები იყო ცოდნის ამ დარგის პრაქტიკული მნიშვნელობაც. პოლიბიოსის მიხედვით, ისტორიოგრაფია ემსახურება პრაქტიკულ ამოცანებს: მან უნდა ასწავლოს ადამიანებს, გაამდიდროს მათი გამოცდილება, დაეხმაროს წარსულის გამოცდილებაზე დაყრდნობით მომავლის განჭვრეტაში. ცნობილი რომაელი ისტორიკოსი ტიტუს ლივიუსი (ძვ. წ. 59—აზ. წ. 17 წწ.) წერდა: „ისტორიის შესწავლის ზნეობრივი სარგებლიანობა და ნაყოფიერება ისაა, რომ სხვადასხვანაირ მაგალითებს ჰვრეტ ბრწყინვალე ძეგლის მსგავსად: აქედან შეიძლება აიღო მიბაძვის ღირსი ნიმუშები როგორც თავისთვის, ისე თავის სახელმწიფოსათვის. აქვე იპოვნი თავიდან ბოლომდე საძრახისს, რასაც უნდა ერიდო“. ამრიგად, ტიტუს ლივიუსის თანახმად, ისტორიოგრაფიას შეუძლია ადამიანებს დაეხმაროს ზნე-ჩვეულებათა გამოსწორებაში და ამაში მდგომარეობს ისტორიოგრაფიული თხრობისა და ისტორიის შესწავლის მთავარი საზრისი. მეორე დიდი რომაელი ისტორიკოსი ტაციტუსი (დაახლ. აზ. წ. 55—120 წწ.) ისტორიის შესწავლის სარგებლიანობას ასევე

დიდაქტიზმის პოზიციიდან უდგებოდა. „ანალებში“ იგი წერდა, რომ ისტორიის მიზანია, არ იყოს მიჩუმათებული სიქველენი და რათა ცუდ სიტყვებსა და საქმეებს ეშინოდეთ შთამომავლობისა და სირცხვილისა. პლუტარქეს (46—126 წწ.) სურდა, მომავალ თაობებს მიებაძათ ძველი საბერძნეთისა და რომის დიდი პოლიტიკური მოღვაწეებისათვის, რომელთა ბიოგრაფიაც მან დაწერა.

ისტორიოგრაფიის დიდ დანიშნულებაზე წერდნენ ძველი ქართველი ისტორიკოსები. გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსი ვახუშტი ბატონიშვილი წერდა: „მატიანე განარჩევს კეთილსა და ბოროტსა; მატიანე აღამაღლებს კეთილის ქმნულებასა და გმობს უკეთურთ ქმნულებასა, მატიანე მეტყუელებს ჭეშმარიტსა და არა სცბის, და მოწმობს სხუათა და სხუათა; მატიანე განამკნობს კაცსა და ერთგულ ჰყოფს ქუეყნისად; მატიანე აცნობებს ნათესაეთ-ჩამომავლობასა, და დასდებს თავსა სარწმუნოებისათჳს, და მოყუარულ ჰყოფს მოყუასსა მოყუასისა მიმართ“ (აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, ქართლის ცხოვრება, ტ. IV, სიმ. ყაუხჩიშვილის გამ., 1973, გვ. 4). ჩვენს მიერ უკვე მოხსენიებული პაპუნა ორბელიანი აღნიშნავდა, რომ „და არა უდებ-ვეყავ კელ-ყოფა ამისი, მსგავსად ძალისა ჩემისა, რათა მოზარდულნი ქართლისანი განეკრძალნენ ქუეყანათა თვისთა სიმტკიცისათვის, ვინათგან ესოდენი ჭირნი და იწროებანი წარგუზდინან და იუწყებოდენ, თუ ვისგან და ვითა, რომლისა მიზეზითა იქმნეს ესე ყოფილნი“ (ამბავნი ქართლისანი, გვ. 42).

მსგავს შეხედულებას გამოთქვამდა ილია ჭავჭავაძე, რომელიც წერდა: „ისტორია იმითია დიდი, რომ გვაჩვენებს ჩვენ წინაპართა ცთომილებას, მასთანავე გვასწავლის ჭკვასა, როგორ უნდა მოვიქცეთ. წინა კაცსა უკანა მომდევარი იმისათვის უყურებს, რომ ვინიცობაა, წინამ ფესი წამოჰკრას და ყირაზე გადაიაროს, უკანამ ნახოს და იმ გზას შორს მოუაროს. მთელი კაცობრიობის უწინდელი ცხოვრება სულ უსარგებლო იქნება, თუ იმათ ცხოვრებიდამ ჩვენ სასარგებლოს არას გამოვიტანთ“ (იხ. თხზულებათა სრული კრებული ათ ტომად, ტ. III, 1953, გვ. 12).

როგორც ვხედავთ, უკვე ანტიკური ისტორიკოსების შეხედულებით, ისტორიოგრაფიის პრაქტიკული დანიშნულება კარგად უნდა გაეთვალისწინებინათ სახელმწიფო. მოღვაწეებს, საერთოდ, საზოგადოების მოწინავე ნაწილს პოლიტიკურ ცხოვრებაში (უკვე ანტი-

კურ ისტორიოგრაფიაში შეიქმნა ტერმინი „პრაგმატული ისტორია“ — ჰეუსის სასწავლებელი ისტორია). ამრიგად, თითქოს ყველაფერი ნათელია: ისტორიაში წარმოიქმნება სიტუაციები, რომლებიც თავის დროზე გადაიჭრება ხოლმე. თითქოს საკმარისია ისტორიის ამ გაკვეთილების დამახსოვრება და მომავალი წარმატებით პოლიტიკური მოღვაწეობა გარანტირებულ იქნება. მაგრამ ამ ოპტიმისტური შეხედულების საწინააღმდეგოდ დიდი გერმანელი ფილოსოფოსი ჰეგელი თავის „ისტორიის ფილოსოფიაში“ წერდა: „მმართველებს, სახელმწიფო მოღვაწეებს და ხალხებს მედიდურად ურჩევენ, გაკვეთილი მიიღონ ისტორიის გამოცდილებიდან, მაგრამ გამოცდილება და ისტორია გვასწავლის, რომ ხალხები და მთავრობები არასდროს არაფერს არ სწავლობენ ისტორიიდან და არ მოქმედებენ ისტორიიდან მიღებული გაკვეთილებით“ (შეგნიშნავთ, რომ უფრო ნეიტრალური შინაარსი აქვს ცნობილ აფორიზმს: „ისტორია არაფერს არ ასწავლის, არამედ მხოლოდ სჯის მისი გაკვეთილების უცოდინარობისათვის“). საქმე ისაა, რომ ისტორიაში სიტუაციები ერთნაირად როდი მეორდება. ადამიანთა საზოგადოების ერთ-ერთი სპეციფიკა, ვთქვათ, ბიოლოგიური სამყაროსაგან განსხვავებით, ისაა, რომ პირველი აქტივობის მაღალი დონით ხასიათდება, რის გამოც სიტუაციები ძალზე მრავალფეროვანია. ამის შესაბამისად, მზამზარეული პასუხები არ არსებობს. მაგრამ მიუხედავად ამ შესიტყვებისა, ერთი დასკვნა მაინც შეიძლება გაკეთდეს: წარსულის გაკვეთილების გათვალისწინებით ადამიანებს შეუძლიათ უფრო იოლად გაიაზრონ და გადაჭრან აწმყო და მომავალი ისტორიული სიტუაციები.

ისტორიოგრაფიის სარგებლიანობის გარკვევისას აღსანიშნავია ეროვნული ასპექტი. ილია ჭავჭავაძე წერდა: „...ერის პირქვე დამხობა, გათახსირება, გაწყალება იქილამ დაიწყება, როცა იგი თავის ისტორიას ივიწყებს, როცა მას ხსოვნა ეკარგება თავისი წარსულისა, თავისი ყოფილის ცხოვრებისა... ისტორია იგი დადებული ტაძარია, საცა უწირავს ერთიან სულსა ერისას და საცა აღუმართავს ერს თავის დიდებული და დიდ-ბუნებოვან კაცთა უწმინდესნი ხატნი და ზედ წარუწერია დიდთა საქმეთა მოთხრობა, ვითა საშვილიშვილო ანდერძი (თხზ. სრ. კრ., ტ. IV, 1955, გვ. 200, 203). ჩვენი მეორე დიდი მამულიშვილი ივანე ჯავახიშვილი კი აღნიშნავდა: „ეროვნ-

ნული თვითშემეცნების გამოღვიძებისა და გაღვივებისათვის, განსაკუთრებით კი განმტკიცებისათვის, წარსულის ცოდნას აქვს დიდი მნიშვნელობა: ისტორია ადამიანის მსოფლმხედველობას აფართოვებს და იმავე დროს საჭირო სიღრმესა და საფუძვლიანობას ანიჭებს“ (ქართული ერის ისტორია, წ. IV, 1967, გვ. 401). ცნობილი ქართველი ისტორიკოსის ალექსანდრე ფრონელის აღიარებით, ეროვნული გრძნობისა და სიამაყის გაძლიერებას არაფერი არ უწყობს ხელს ისე, როგორც დიდებულ წინაპართა ხსოვნა-მოგონება, ე. ი. ისტორიოგრაფია.

ისტორიოგრაფიისა და პატრიოტიზმის მჭიდრო კავშირურთიერთობაზე მიუთითებდა ნიკო ბერძენიშვილი: „ისტორია და პატრიოტიზმი ერთი მეორისაგან განუყოფელია. მეორე პირველის საფუძველია. ისტორია პატრიოტული მეცნიერებაა. პატრიოტიზმთან გარკვეული დამოკიდებულების გარეშე ისტორიოგრაფია წარმოუდგენელია“ (საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. II, გვ. 44).

როგორი დისონანსია ყოველივე ზემოაღნიშნულთან ფრანგი დეკადენტი პოეტისა და მოაზროვნის პოლ ვალერის სიტყვები ისტორიის თაობაზე: „ისტორია ყველაზე სახიფათო პროდუქტია, ინტელექტის ქიმიის მიერ გამოშუშავებული. მისი ნიშან-თვისებანი კარგად არის ცნობილი. იგი იწვევს ოცნებებს, ათრობს ხალხებს, წარმოშობს მათში ყალბ მოგონებებს, აღრმავებს მათს რეფლექსებს, აღიზიანებს მათ ძველ წყულულებს, არღვევს მათს სიმშვიდეს, მიჰყავს ისინი განდიდების ან დევნის მანიისაკენ და ქმნის ერებს მწარეს, ყოყლოჩისას, აუტანელსა და ფაცი-ფუსას“ (იხ. Поль Вальери, Избранное, М., 1936, გვ. 289). პოლ ვალერი მართალია მხოლოდ განსაზღვრული სახის ისტორიოგრაფიის მიმართ, რადაც იგი იქცევა განსაზღვრული კლასებისა და ერების ხელში, მაგრამ არავითარ შემთხვევაში არ არის იგი მართალი საერთოდ ისტორიული პროცესისა და მოწინავე ისტორიოგრაფიის მიმართ. იგი გამოხატავს იმ კლასის პოზიციას, რომელიც არაა მიმართული ისტორიული პროგრესისაკენ. ამასთანავე, მას არც ჯანსაღი ეროვნული გრძნობა ალაპარაკებს.

წარსულის შესწავლას ისტორიოგრაფიისათვის არა აქვს თვითკმარი, თავისთავადი მნიშვნელობა, იგი არ წარმოადგენს თვითმიზანს, არამედ საშუალებაა აწმყოს გასაგებად, მომავლის განსაჭვრე-

ტად (ქართულ აზროვნებაში ეს გარემოება კარგად გააცნობიერა ილია ჭავჭავაძემ). კიდევ მეტი. ნამდვილი ისტორია იწერება არა დროის შესაბამის მონაკვეთში ჩაკეტვით, არამედ უფრო მეტად აწმყოდან ამოსვლით. სხვანაირად, ისტორია იწერება არა მარტო ქვემოდან ზემოთ, არამედ, და უფრო მეტად, ზემოდან ქვემოთ. მაგრამ ამ თემაზე სპეციალურად შემდგომ შევჩერდებით.

ოფიციალური, სახელმწიფო ისტორიოგრაფია, რომელიც რამდენიმე ათასი წლის წინათ წარმოიშვა, სულაც არ განვითარებულა თვალსაჩინოდ: ამისათვის მას აკლდა მნიშვნელოვანი იმპულსები. ისტორიოგრაფია უფრო მეტად ვითარდებოდა არაოფიციალური, ოპოზიციური ფორმით. ახალი სოციალური ფენები, ექსცელდნენ რა წინააღმდეგობაში გაბატონებულ სოციალურ ფენებთან, არსებულ სახელმწიფოებრივ ფორმასთან, ოფიციალურ იდეოლოგიასთან, საჭიროებდნენ აწმყოსა და წარსულის ახლებურად გააზრებას. ოფიციალური ისტორიკოსები კი ძალზე ამახინჯებდნენ და ამახინჯებენ ისტორიას, ყალბად წარმოადგენდნენ და წარმოადგენენ მას.

ბურჟუაზიულმა ეპოქამ არა თუ შეასუსტა, არამედ კიდევ უფრო გააძლიერა ეს ტენდენცია. მის შესახებ ენგელსი აღნიშნავდა: „ბურჟუაზია ყველაფერს საქონლად აქცევს და, მაშასადამე, საქონლად აქცევს ისტორიასაც. თვით მისი ბუნების, მისი არსებობის პირობების ძალით მას ახასიათებს ყოველგვარი საქონლის ფალსიფიცირება; ფალსიფიკაცია უყო მან ისტორიასაც. რადგან ყველაზე მეტად ნაზღაურდება ის ისტორიული თხზულება, რომელშიც ისტორიის ფალსიფიკაცია ყველაზე მეტად შეესაბამება ბურჟუაზიის ინტერესებს“ (K. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 16, გვ. 524). ეს კარგად შენიშნა აგრეთვე გასული საუკუნის ცნობილმა ინგლისელმა პოლიტიკურმა მოღვაწემ, ლიბერალური ბურჟუაზიის წარმომადგენელმა ბ. დიზრაელიმ: „თუ ინგლისის ისტორია ოდესმე დაიწერება ისეთი ადამიანის მიერ, რომელსაც ექნება ცოდნა და გამბედაობა, ხოლო ორივე ეს თვისება ერთნაირად აუცილებელია ასეთი ამოცანის შესასრულებლად, მსოფლიო უფრო მეტად იქნება განცვიფრებული, ვიდრე ნიბურის ანალების წაქითხვით¹. საერთოდ რომ ვთქვათ, ყოველი დიდი მოვლენა

¹ იგულისხმება გამოჩენილი გერმანელი ისტორიკოსი, ისტორიოგრაფიაში კრიტიკული მეთოდის დამფუძნებელი ბ. გ. ნიბური (1776—1831 წწ.) და მისი „რომის ისტორია“.

იმგლისის ისტორიაში დამახინჯებულია; მნიშვნელოვან მიზეზთა უმრავლესობა ამოუხსნელია; ზოგიერთი გამოჩენილი მოღვაწე არასოდეს არ მოიხსენიება, ზოლო ყველა ისინი, რომლებიც მოხსენიებული არიან, ისე ცუდად არიან გაგებული და ისე არასწორად გამოსახულნი, რომ შედეგად მიიღება არა ისტორია, არამედ მთლიანი მისტიფიკაცია“ (ციტირებულია პ. დატის წიგნის მიხედვით „Индия сегодня“, М., 1948, გვ. 82).

და ეს საესებით გასაგებია. სოციალურად და პოლიტიკურად გაბატონებული ფენები ახალ სოციალურ სინამდვილეს, მოვლენებს, პროცესებს აღიქვამენ თავიანთი ეგოისტური კლასობრივი ინტერესების კრილში. მათ ხელს აძლევს სოციალური და პოლიტიკური status quo-ს შენარჩუნება. ძალები, რომლებიც არღვევენ მათს მყუდროებას, პირველთა მიერ აღიქმებიან როგორც დამნაშავენი, უკეთეს შემთხვევაში, როგორც არასერიოზულნი. ამისდა კვალობაზე ახალი მოვლენები, პროცესები მათს ცნობიერებაში აღიქმებიან სხვაგვარად, არაადეკვატურად, დამახინჯებული შინაარსით; ამ მოვლენების, პროცესების ნამდვილი საზრისის გაგება, შეფასება მათ არ შეუძლიათ. მაგალითად, 1789—94 წლების საფრანგეთის დიდი რევოლუცია ფეოდალურ-არისტოკრატიული და კლერიკალური (საეკლესიო) წრეების მიერ, როგორც საფრანგეთში, ისე ევროპის სხვა ქვეყნებში, გაიგებოდა როგორც ქაოსისა და ძალადობის ბატონობის გამოვლინება. შესაბამისად, ამ წრეების იდეოლოგიის ყ. დე მესტრის თანახმად, ეს ისტორიული მოვლენა „სატანის საქმე“ იყო. სწორედ ასევე, იაკობინელი სინონიმად იქცა სიტყვებისათვის: ბოროტმოქმედი, კაცის მკვლელი, ბანდიტი და ა. შ. იმდროინდელი რუსეთის გაბატონებული ფენები გლეხთა აჯანყებას ე. პუგაჩოვის წინამძღოლობით უწოდებდნენ „შავ ჭირს“, ხოლო დეკაბრისტების გამოსვლას „დანაშაულებრივ შეთქმულებას“, „ამბოხს“, „ქუჩის არეულობას“. ეკატერინე II შეფასებით. ა. რადიშჩევი იყო პუგაჩოვზე უარესი მეამბოხე, „ფრანგული ცთომილებით“ დაავადებული. ასევე, XIX საუკუნის ცნობილ რუს რევოლუციონერ-დემოკრატებს რუსეთის გაბატონებული ფენები აღიქვამდნენ უარყოფითად. იგივე ითქმის პოლონეთის ან საქართველოს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლის (აჯანყებების) შეფასებაზე იმპერიის გაბატონებული წრეების მიერ. აღნიშნული თვალსაზრისით, მეოცე საუკუნეც

მრავალ მაგალითს იძლევა. დრომოკმულ კლასის იდეოლოგიის, მათ შორის ისტორიკოსის, არაობიექტური, მიკერძოებითი პოზიცია და შეფასებები თავს იჩენს აგრეთვე მნიშვნელოვანი მოვლენებისა და ფაქტების მიჩუმათებაში, იგნორირებაში. ეს მკაცრად გაკიცხა ჯერ კიდევ გვიანდელი რომის იმპერიის ისტორიკოსმა ამიანე მარცელინმა, რომელიც წერდა: „ისტორიკოსი, რომელიც შეგნებულად ღუშს მოვლენების შესახებ, არანაკლებ სიცრუეს ჩადის, ვინემ ის, ვინც თხზავს არასდროს არ არსებულს“.

ეს კიდევ ცოტაა. კონსერვატორული სოციალური ძალების მიერ სინამდვილის დამახინჩებული სახით წარმოდგენა ვრცელდება წარსულის გაგებაზეც. წარსულის მრავალი მოვლენა თუ ისტორიული მოღვაწე მათ მიერ ასევე დამახინჩებულად, არაობიექტურად გაიგება. ამასვე აკეთებს მათი იდეოლოგი და პირველ რიგში, რა თქმა უნდა, ისტორიკოსი. ბალზაკის დიდი დამსახურება, ფ. ენგელსის შეხედულებით, ისიც იყო, რომ მიუხედავად არისტოკრატიისადმი მისი სიმპათიებისა, მან დაინახა ამ კლასის დრომოკმულობა და ბურჟუაზიის პერსპექტიულობა. მაგრამ ასეთი მაგალითები ძალიან იშვიათია. საფრანგეთის დიდი რევოლუციის ერთ-ერთი შემოქმედი ღარიბ-ღატაკი ხალხის მასებთან ერთად იყო თვით ბურჟუაზია. მაგრამ ამ რევოლუციიდან რამდენიმე ათეული წლის გავლის შემდეგ ამ კლასმა და მისმა იდეოლოგებმა უკვე უარყოფითად იწყეს ამ მოვლენის შეფასება. მიზეზი ასეთი იდეური მეტამორფოზისა გახლავთ ბურჟუაზიის დრომოკმულ კლასად ქცევა, რაც აისახება მის ისტორიულ ნააზრევშიც.

ახალი სოციალური ძალები კი, რომლებიც საზოგადოებრივ პროგრესს ასახიერებენ, უფრო ღრმად და სწორად აღიქვამენ და გაიაზრებენ აწმყოს, ასევე წარსულ ისტორიულ სინამდვილეს. სწორედ ასეთ სოციალურ-პოლიტიკურ და იდეოლოგიურ ჭიდილში ვითარდება ისტორიოგრაფია, ჩნდებიან ახალი ისტორიკოსები, რომელთა აზროვნება-შემოქმედებასაც წინ მიჰყავს კლიოს მუზა. სწორედ ამაში მდგომარეობს ისტორიოგრაფიის კლასობრივი ბუნება, მისი ძალა თუ სისუსტე. სისუსტე ისტორიოგრაფიისა ისაა, რომ, როგორც ვ. ი. ლენინი შენიშნავდა, არითმეტიკის ოთხი წესიც კი, თავიანთი უტყუარობისდა მიუხედავად, საცილობელი გახდებოდა, ისინი რომ რომელიმე კლასის ინტერესებს შეეხებოდნენ; ძალა კი

იმავთა, რომ სოციალური პროგრესისდა კვალად, საზოგადოებაში ჩნდება ახალი ძალები, რომელთა ინტერესებსაც გამოხატავენ ახალი ყაიდის ისტორიკოსები, თავიანთი კლასის ობიექტური ვითარების საფუძველზე წინ რომ სწევენ ისტორიოგრაფიულ შემეცნებას.

სიალუსტრაციოდ დავასახელებთ ერთ მაგალითს. ბურჟუაზიული განვითარების ეპოქაში საფრანგეთში ისტორიოგრაფია იქცა ძველი და ახალი სოციალური ძალების ბრძოლის ასპარეზად, ამ უკანასკნელთა ხელში კი ისტორიოგრაფია გახდა მძლავრი იარაღი პროგრესის გზაზე. უკეთესი მერმისის დასამკვიდრებლად. ყველაზე შთამბეჭდავია ამ მხრივ რესტავრაციის ხანის (1815—30 წწ.) ისტორიკოსების ო. ტიერრის, ა. ტიერის, ფ. მინიეს, ფ. გიზოს შემოქმედება. მათ, და სავსებით სწორადაც, საფრანგეთის მთელი ისტორია, XI—XII საუკუნეებიდან მოყოლებული, წარმოადგინეს როგორც თავდაზნაურობის წინააღმდეგ მესამე წოდების ბრძოლა, რომელიც მიმდინარეობდა ჯერ საქალაქო კომუნის ფარგლებში, საბოლოოდ კი კულმინაციურ მომენტს მიაღწია ბურჟუაზიულ რევოლუციაში, თუმცა გრძელდებოდა XIX საუკუნეშიც რამდენიმე ათეული წლის განმავლობაში.

თავი გავანებოთ იმას, რომ ამ ისტორიკოსებმა ვერ დაძლიეს შეზღუდულობა, რაც განპირობებული იყო მათი ბურჟუაზიული კლასისადმი კუთვნილებით (ამ მიზეზით მათ ახალი კლასობრივი ბრძოლის ხასიათი სრულიადაც ვერ გაიგეს). ბევრ რამეში ისინი მართალი იყვნენ. სწორედ ამის გამო მათ თვალსაჩინო ადგილი დაიმკვიდრეს არა მხოლოდ ფრანგული, არამედ მსოფლიო ისტორიოგრაფიის განვითარებაში.

აქ ჩვენ შევეხეთ ისტორიოგრაფიის თვალსაჩინო როლს სოციალურ განვითარებაში ეროვნულად დამოუკიდებელი საზოგადოების შიგნით, სადაც ადგილი აქვს ბრძოლას საზოგადოების ჩამორჩენილ და მოწინავე ნაწილს შორის საზოგადოებრივი პროგრესის გზაზე. შევეხებით სხვა გარემოებას.

ისტორია არაა მხოლოდ საზოგადოების უმცირესობის მიერ უმრავლესობის ჩაგვრის არენა, იგი ამავე დროს, წარმოადგენს ერთი საზოგადოების მიერ მეორე საზოგადოების ჩაგვრის სარბიელსაც, შესაბამისად — ეროვნული ბრძოლის ასპარეზს. ასე იყო წინათ, დიდი ხნის განმავლობაში, ასეა ამჟამადაც, XX საუკუნის სინამდვი-

ლეში. როცა ერთი ხალხი, ერი იპყრობს მეორე ხალხს, ერს, პირველი მხოლოდ ფიზიკურ ძალადობას (იარაღის მეშვეობით) როლი მიმართავს, იგი აგრეთვე ცდილობს იდეოლოგიური იარაღიც გამოიყენოს და ამ მიზნით იყენებს ისტორიოგრაფიასაც. მისი მეშვეობით დამპყრობელნი ცდილობენ დაპყრობილნი დაარწმუნონ ამ უკანასკნელთა არასრულფასოვნებაში, დაუმახინჯონ საკუთარი ისტორია, დაარწმუნონ დაპყრობა-დამორჩილების „დიდ სიკეთეში“ და ა. შ., თუ დამპყრობელი ამას აღწევს, მაშინ ეს უკანასკნელი იარაღი არანაკლებ ეფექტურია ნამდვილ იარაღზე.

თუ დაპყრობილი ხალხი, ერი სიცოცხლისუნარიანია, იგი ადრე თუ გვიან ბრძოლას იწყებს დამპყრობელი ქვეყნის წინააღმდეგ. მის ამ შემართებაში კი დიდ როლს ასრულებს ისტორიოგრაფია (აი, კიდევ რა არის ისტორიოგრაფიის პრაქტიკული დანიშნულება!). ჩაგრული ხალხის სახელოვანი საბრძოლო ეპიზოდების აღდგენა, დიდ წინაპართა სახეების მოხმობა, მისი კულტურული მემკვიდრეობის წარმოჩენა — ყველაფერი ეს იდეურად და პოლიტიკურად რაზმავს ჩაგრულ ხალხს ეროვნული თავისუფლებისათვის ბრძოლაში. ამის საილუსტრაციო მაგალითები უამრავია. მიეუთითებთ მხოლოდ XIX საუკუნის ქართულ ვითარებაზე, როცა წარსულის შესწავლამ, მისმა გაცოცხლებამ ისტორიოგრაფიასა და მხატვრულ შემოქმედებაში დიდი როლი ითამაშა ეროვნული თვითშეგნების გაღვიძება-განმტკიცებაში, ეროვნული თავისუფლების მოსაპოვებლად ბრძოლის საქმეში. სწორედ ამიშია ისტორიოგრაფიის ეროვნულობა. აქედან გამომდინარეობს ისტორიკოსის ეროვნული პოზიცია.

აღნიშნული გარემოება არავითარ შემთხვევაში არ ნიშნავს იმას, რომ ისტორიკოსმა ეროვნული პოზიციის საბაბით, თუნდაც გულწრფელი პატრიოტული მოსაზრებით, გააყაღბოს ერის ისტორია. ისტორიკოსი, თუ იგი ნამდვილად მეცნიერია, მაქსიმალურად უნდა ცდილობდეს ობიექტურობის პრინციპის დაცვას, ზუსტად ისევე, როგორც კლასობრივი პოზიციის დაცვის დროს ხდება. ასე რომ, ისტორიკოსის ეროვნულობის პრინციპი სულაც არ ეწინააღმდეგება ჭეშმარიტებას, ისტორიოგრაფიის ობიექტურობას. თომას მანი აღნიშნავდა, რომ მწერლების ზნეობრივი მოვალეობა გახლავთ თავისი ხალხის ერთგულებისას და მსახურებისას იყონ ბოლომდე ერთგულნი ჭეშმარიტებისადმი სწრაფვაში. ეს, ცხადია, არანაკლებ ეხება

ისტორიკოსების ზნეობრივ მოვალეობასაც. ასეთი პოზიციის განმასახიერებელი იყო დიდი ქართველი ისტორიკოსი ივანე ჯავახიშვილი, რომლის შემოქმედებაშიც ერთმანეთს ემთხვეოდა საქართველოსადმი და ისტორიული ჭეშმარიტებისადმი დიდი სიყვარული.

ასეთია მოკლედ ისტორიოგრაფიის დანიშნულება. როგორც დავინახეთ, იგი მხოლოდ წმინდა კულტურულ ფორმაში კი არ ვლინდება (წარსულისადმი ინტერესი), არამედ ემსახურება ადამიანთა სოციალურ-პოლიტიკური აზროვნების პორიზონტის გაფართოებას, მათში მოქალაქეობრიობის პოზიციის გამომუშავებას, აწმყო ისტორიულ სიტუაციაში გარკვევას.

კიდევ უფრო შორს წასვლაც შეიძლება. ადამიანებს დიდი ხანია აინტერესებთ მომავლეს განკვერტა. მართალია, მომავლის პროგნოზები ხშირად არ მართლდება, მაგრამ ეს აიხსნება იმით, რომ ადამიანებს არ ძალუძთ გაითვალისწინონ აწმყოს ყველა ტენდენცია, რომელთა ნაწილი ფარული ფორმითაა და ხორციელდება მომავალში, ე. ი. მას შემდეგ, რაც პროგნოზი გამოთქმულია. ეს ნიშნავს იმას რომ პროგნოზების საქმე ურთულესია. მაინც, კაცი თუ პროგნოზების გამოთქმას შეუდგება, მან ისტორიოგრაფიას უნდა მიმართოს და არა მათემატიკას, ფიზიკას და ა. შ. ამ საქმეში პრიორიტეტი მეცნიერთაგან ისტორიკოსს ეკუთვნის.

ყოველივე ზემოთქმულის შემდეგ მკითხველი ადვილად დაასკვნის, რომ ისტორიკოსი სულაც არ უნდა იდგეს ჩრდილში, მხოლოდ არქივებსა და კაბინეტებში როდი უნდა მუშაობდეს. იგი უნდა იმყოფებოდეს სოციალური და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლების შუაგულში. სწორედ ამიტომ ისტორიკოსის მოღვაწეობა ბევრად უფრო ძნელია, ვიდრე ბუნებისმეტყველისა. ის დრო, როცა ბუნებისმეტყველებს სიკვდილით სჯიდნენ, კარგა ხნის გარდასულია. ისტორიკოსს კი დასჯის საფრთხე, იმ შემთხვევაში, როცა მისი აზრები ეწინააღმდეგება გაბატონებულს, ოფიციალურს, ემუქრება მსოფლიოს მრავალ ქვეყანაში ამჟამადაც კი, XX საუკუნეში.

ისტორიკოსის იდეალი კარგად გამოხატა გვიანი ანტიკურობის ცნობილმა მოაზროვნემ ლუკიანე სამოსატელმა (დაახლ. 120—180 წწ.). იგი ამბობდა: „დაე იყოს ჩემი ისტორიკოსი ასეთი: უშიშარი, მოუსყიდველი, დამოუკიდებელი, თავისუფალი სიტყვისა და ჭეშ-

მარიტების მეგობარი... რომელიც არაფერში ხელმძღვანელობს არც მეგობრობით და არც მტრობით, რომელმაც არ იცის შეწყალება ან შეცოდება, ყალბი სირცხვილი ან შიში; რომელიც არის სამართლიანი მსაჯული, კეთილმოსურნე იმდენად, რომ არავის არ მიაგოს მეტი, ვინემ ეს დაიმსახურა, უცხოელი, სანამ ის წერს თავის ნაშრომს, არმქონე სამშობლოსი, არმცოდნე არავითარი კანონისა, გარდა თავისი თავისა, არმყოფი არავითარი მბრძანებლისა, რომელიც არ აწყდება აქეთ-იქით სხვისი შეხედულების კვალობაზე, არამედ აღწერს იმას, რაც სინამდვილეშია (იხ. Лукман, Избранное, М., 1962, გვ. 419). სწორედ ასეთი ისტორიკოსი ჰყავდა მხედველობაში ჩვენს უამთაღმწერელს (XIV ს.), როცა წერდა: „უამთაღმწერლობა კემ-მარიტების მეტყუელება არს, არა თვალაზმა ვისიმე“.

ამრიგად, ისტორიკოსმა უნდა წეროს ის, რაც იყო და რაც ხდება. არც მეტი და არც ნაკლები. თითქოს ყველაფერი ძალზე ნათელია და გასაგები. მაგრამ სინამდვილეში საქმის ვითარება უფრო რთულია. ამას გააჩნია მთელი რიგი მიზეზები, რომლებზედაც ქვემოთ შევიჩერდებით. ნ. დ. ფიუსტელ დე-კულანეის მიხედვით, ისტორიოგრაფია ყველაზე რთული მეცნიერებაა. თითქმის იგივეს ამბობდა მ. ბლოკი, როცა აღნიშნავდა: ადამიანური ფაქტები ყველაზე რთულიაო. შესაძლებელია, ესენი აჰარბებდნენ, მაგრამ, ძირითადად — ისტორიოგრაფიის სიძნელის ხაზგასმაში — ისინი უთუოდ მართალი იყვნენ.

მოარული შეხედულებით, ისტორიკოსს ესაჭიროება მხოლოდ კარგი მეხსიერების უნარი, რათა დაიხსომოს უამრავი თარიღი, გეოგრაფიული პუნქტის სახელწოდება, მოვლენების თანამიმდევრობა, ისტორიული პიროვნებების სახელები და ა. შ. სხვა მხრივ, მას რამდენადმე ღრმა აზროვნება თითქოს მაინცადამაინც არ ესაჭიროება. სხვა საქმეა თითქოს მათემატიკა, ფიზიკა, ქიმია და ა. შ. ასეთი შეხედულება თავს იჩენს ახალგაზრდობის პროფესიული ორიენტაციის გარკვევისას, უმაღლეს სასწავლებლებში გამოცდების ჩაბარებისას. ზემოაღნიშნული მხოლოდ იმას ამტკიცებს, რომ საშუალო ისტორიკოსობა უფრო ადვილია, ვიდრე საშუალო მათემატიკოსობა, ფიზიკოსობა და ა. შ. (ა. ვ. გულიგა). მაგრამ ამას ვერ ვიტყვოდით კარგი ისტორიკოსობაზე...

თვით ის გარემოებაც, რომ ისტორიკოსი მათემატიკოსზე და

ფიზიკოსზე უფრო გვიან ყალიბდება, როგორც შემოქმედი (ჯერ არ ყოფილა შემთხვევა, ისტორიკოსს თავისი დიდი, მთავარი სათქმელი ახალგაზრდობაში ეთქვას!), იმაზე მიუთითებს, რომ ისტორიკოსის პროფესია რთული გახლავთ. აწმყოსა და წარსულის მოვლენების ღრმა გაგებას, მომავლის პერსპექტივების გაცხადებას ისტორიკოსის ცხოვრებისეული და პოლიტიკური გამოცდილება სჭირდება. ეს კარგად იცოდნენ ძველმა ბერძენმა და რომაელმა ისტორიკოსებმა. ასეთი გამოცდილება კი ისტორიკოსს ახალგაზრდობაში ჯერ კიდევ არა აქვს. ყოველდღიური ცხოვრების გამოცდილებით ადამიანებმა იციან, რომ ერთბაშად, ერთეული ფაქტებით და აწმყოს მცირე მონაკვეთზე დაყრდნობით დასკვნების გაკეთება მოვლენებზე, ადამიანებზე არ შეიძლება, მოვიგონოთ ქართული ანდაზა: კაცი რომ გაიცნო, მასთან ფუთი მარილი უნდა შეჰამო. ასევე ითქმის ექიმის მიერ ისტორიის გამოყენებაზე დიაგნოზის დასმისას, უკვე აზროვნების ამ დონეზე აღგილი აქვს ფაქტების კრიტიკულად დადგენას, ურთიერთშეჯერებას და სხვ. ე. ი. ბევრ იმ პროცედურას, რითაც თავის კვლევა-ძიებაში სარგებლობს ისტორიკოსი.

ყველაფერი ზემოთქმული გასაგებს ხდის, თუ რატომ იყვნენ დიდი აზრისა ისტორიასა და ისტორიოგრაფიაზე დიდი მოაზროვნენი, მწერლები, ისტორიკოსები (უკანასკნელნი სრულიადაც არა პროფესიული თავმოყვარეობის გამო!). შევჩერდებით მათს ზოგიერთ გამონათქვამზე. „ისტორია ეპოქათა თვითმხილველია, სიმაღლის სხივია, ხსოვნის ცხოვრებაა, წარსულის წარმოგზავნილია“ (ცნობილი რომაელი ორატორი, პოლიტიკური მოღვაწე და მოაზროვნე ციცერონი); „ეს „ქალარა წარსული“ ყველა გარემოებაში დიდად საინტერესო ეპოქად დარჩება ყველა მომავალი თაობისათვის, იმიტომ, რომ იგი საფუძველს წარმოადგენს მთელი შემდგომი მაღალი განვითარებისათვის, იმიტომ, რომ მისი გამოსავალი წერტილია ადამიანის გამოყოფა ცხოველთა სამყაროდან, ხოლო მისი შინაარსია ისეთი სიძნელებების გადალახვა, რომელიც არასოდეს არ შეხვდება მომავალ ასოციირებულ ადამიანებს“ (ფ. ენგელსი); „უნდა გახსოვდეს სამშობლოს ისტორიის წარსული, რათა უკეთ შეიცნო შენი თავი დღეს და ეზიარო მომავალს“ (XIX საუკუნის გამოჩენილი რუსი კრიტიკოსი ბ. ბელინსკი); „წარსული ამოუწურავი სიღრმის ჭა გახლავთ. იქნებ სწორი იყოს, მას უძირო

უწოდოთ“ (XX საუკუნის დიდი გერმანელი მწერალი თ. მანი); „...ისტორიის ცოდნის გარეშე ჩვენი თავი უნდა ჩავთვალოთ შემთხვევითობებად, რომლებმაც არ ვიცით, თუ როგორ და რისთვის მოვედით ამ სამყაროში, როგორ და რისთვის ეცხოვრობთ, თუ როგორ და რისკენ უნდა ვესწრაფოდეთ“ (რევოლუციამდელი ხანის ცნობილი რუსი ისტორიკოსი ვ. კლუჩევსკი), „ისტორია არის ის, რაც ერთ თაობას მეორეში აინტერესებს“ (XIX საუკუნის გამოჩენილი შვეიცარიელი ისტორიკოსი ბურკჰარდტი) „ვისაც წარსული არ ახსოვს, განწირულია, გაიმეოროს იგი“ (ჩვენი საუკუნის ცნობილი ამერიკელი ფილოსოფოსი ჯ. სანტაიანა): „ისტორია კაცობრიობის ფართო და მრავალმხრივი გამოცდილებაა, აღამიანთა შეხვედრაა საუკუნეებში. ფასდაუდებელია სარგებლობა ცხოვრებისათვის და მეცნიერებისათვის, თუ ეს შეხვედრა ძმური იქნება“ (მ. ბლოკი). მოვიგონოთ ისიც, რომ რომაელებში ფართოდ გავრცელებული შეხედულების თანახმად, ისტორიოგრაფია არის *magistra vitae* (ცხოვრების მასწავლებელი).

ამიტომაც იყო, რომ ისტორიოგრაფიის განვითარება მხოლოდ ისტორიკოსთა საქმე როდღე იყო. მას ხელს უწყობდნენ სახელმწიფო მოღვაწენი (მოვიგონოთ თუნდაც სწავლულ კაცთა კომისიის შექმნა ვახტანგ VI-ის მიერ). ეს მით უფრო ითქმის დღევანდელი ვითარების მიმართ, როცა ისტორიის შესასწავლად სპეციალური სამეცნიერო ინსტიტუტები და კათედრებია შექმნილი, მიმდინარეობს ინტენსიური არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული კვლევა-ძიება და ა. შ. ისტორიოგრაფია ამჟამადაც ემსახურება სოციალური და ეროვნული თვითშეგნების გაღრმავება-გაძლიერების საქმეს, საერთოდ, კულტურის განვითარებას.

თითოეული კულტურული ერისათვის ერთობ საამაყოა არა მარტო მისი მდიდარი ისტორიული წარსული, არამედ მდიდარი ეროვნული ისტორიოგრაფიაც. კერძოდ, ქართველებისათვის საკმაოდ საამაყოა ის გარემოება, რომ ჩვენი ისტორიოგრაფიის ძირები ასე შორს მიდის, რომ XI საუკუნიდან მოკიდებული ჩვენ გვაქვს გაბმული, მთელი ჩვენი ისტორიის მომცველი „ქართლის ცხოვრება“, რაც არ გააჩნიათ, მაგალითად, აღმოსავლეთის ბევრ ძველ კულტურულ ხალხს.

მაგრამ მდიდარმა ისტორიოგრაფიულმა ერმა მხოლოდ თავისი

კი არა, მეზობელი ხალხებისა და მთელი მსოფლიოს ისტორიაც უნდა იცოდეს. ამისათვის მას უნდა ჰყავდეს ისტორიკოსთა კადრები, რომლებიც ამას შეისწავლიან, ან მის შესახებ არსებულ ცოდნას ავრცელებენ. მართლაც, მოწინავე ისტორიოგრაფიული ერები ინტენსიურად შეისწავლიან სხვა ხალხებისა და ისტორიული ეპოქების ისტორიას, მათს არქეოლოგიას, ეთნოგრაფიას და ა. შ. ეს გარემოება, ვიმეორებთ, ერის კულტურული პოტენციალის სიმძლავრეზე მეტყველებს.

თუ ერთი მხრივ ისტორიოგრაფია სინამდვილის შემეცნების ერთ-ერთი დიდი საფეხურია, რაც (ეს შემეცნება) ისტორიკოსთა სოციალურ დანიშნულებას შეადგენს, მეორე მხრივ იგი (ეს ცოდნა) ფართოდ ვრცელდება. ამას ვერ ვიტყვოდით ბუნებისმეტყველების დარგების მიმართ. განათლებულ ადამიანს ეპატიება ფიზიკის, ქიმიის და ა. შ. ელემენტარული ფაქტებისა და კანონზომიერებების არცოდნა, ამის გარეშე იგი მაინც ჩაითვლება განათლებულად. მაგრამ მას არაერთარ შემთხვევაში არ ეპატიება თავისი მშობლიური ქვეყნისა და მსოფლიო ისტორიის ელემენტარული ფაქტებისა და ისტორიული სიტუაციების უცოდინარობა.

ეს ერთი მხრივ. არ უნდა დაგვავიწყდეს ისიც, რომ ამასთან ერთად, ადამიანებმა უნდა იცოდნენ თავისი მშობლიური მხარის — კუთხის, ქალაქის, სოფლის ისტორიაც, რასაც მხარეთმცოდნეობა შეისწავლის. ეროვნული ისტორიის გაბმულ თხრობაში ადგილი არა აქვს ამა თუ იმ კუთხის, ქალაქის, სოფლის დეტალურ ისტორიას; ეს სავსებით უადგილოა ამ საქმეში და თანაც ნაკლებ საინტერესო ქვეყნის სხვა კუთხეში, ქალაქში, სოფელში მცხოვრებთათვის. ისევე, როგორც თავიანთი მშობლიური ადგილების ისტორია, ადამიანებმა უნდა იცოდნენ საკუთარი გვარის ისტორიაც, რამდენადაც წერილობითი წყაროები და ზეპირი გადმოცემები ამის დადგენის საშუალებას იძლევა. ყოველივე ამის ცოდნა ადამიანის კულტურულობის ერთ-ერთი მაჩვენებელია.

ჩვენ ზემოთ უკვე ვილაპარაკეთ იმაზე, რომ ისტორიოგრაფია მხოლოდ კულტურული მოთხოვნილების დაკმაყოფილების საშუალება როდია, არამედ სახელმძღვანელო აწმყოს გარკვევაში, მომავლის განჭვრეტაში, საერთოდ ადამიანში მოქალაქის ჩამოყალიბებაში. ამიტომაც იგი მხოლოდ საზოგადოების მმართველების, პოლი-

ტიკოსების და დიდი-დიდი ვიწრო ფენის ინტერესს კი არ შეადგენს. ახლა, როცა მნიშვნელოვან საზოგადოებრივ იდეალად ითვლება საერთო-სახალხო თვითმმართველობა, საზოგადოების არსებობა სახელმწიფოს გარეშე, საჭიროა მოსახლეობის ფართო ფენების მიერ ისტორიის გამოცდილების ათვისება. ამ თვალსაზრისით ისტორიოგრაფიამ კიდევ უფრო დიდი როლი უნდა ითამაშოს მომავალში.

არის თუ არა ისტორიოგრაფია მეცნიერება, ანუ რას წარმოადგენს ისტორიკოსის ხელობა

„ეს იდეა მატერიალიზმისა სოციოლოგიაში უკვე თავისთავად გენიალური იდეა იყო. რასაკვირველია, ჭრჭერობით ეს მხოლოდ ჰიპოთეზა იყო, მაგრამ ისეთი ჰიპოთეზა, რომელიც პირველად ჰქმნიდა ისტორიული და საზოგადოებრივი საკითხებისადმი ზუსტი მეცნიერული თვალსაზრისით მიდგომის შესაძლებლობას“.

ვ. ი. ლენინი

ისტორიოგრაფია, როგორც ცოდნის დამოუკიდებელი დარგი, დიდი ხანია, რაც ჩამოყალიბდა. პეროდოტეს შემოქმედებაში მან, როგორც ცნობილია, აშკარად გამოკვეთილი იერსახე მიიღო. მას შემდეგ ისტორიოგრაფიის ხანგრძლივობა თითქმის ორიათას ხუთას წელს მოითვლის, მაგრამ მიუხედავად ასეთი ხანგრძლივი ასაკისა, მეცნიერებად ამ დარგის ჩამოყალიბებამ ძალიან დაიგვიანა. ამ აზრით შეიძლება ითქვას, რომ ისტორიოგრაფია ერთ-ერთი ახალგაზრდა მეცნიერებაა და რომ ბუნებისმეტყველების მეცნიერულ დონესა და სიმწიფეს იგი მხოლოდ ახლა აღწევს¹.

ერთი შეხედვით, რამდენადაც ისტორია ადამიანთა ასპარეზია, რომლებიც დაჯილდოებულნი არიან ცნობიერებით, აცნობიერებენ ინტერესებს, და ისახავენ მიზანს, ამდენად თითქოს ადვილად უნდა ხდებოდეს გარკვეული მიზნით ისტორიული პროცესის წარმართვა.

¹ მეცნიერებაში ჩვენ ვგულისხმობთ არა მხოლოდ ცოდნის გარკვეულ დარგს, სისტემას, არამედ ისეთ დარგსაც, სისტემასაც, რომელიც ეფუძნება აღმოჩენილ, გამოვლენილ კანონზომიერებებს.

მაგრამ დღემდე ამის გაკეთება ძალზე ჭირს. საზოგადოება (ცალკეული) და მით უფრო კაცობრიობა მთლიანად ადამიანთა დიდი სიმრავლის ერთობლიობას წარმოადგენს. ადამიანები ერთმანეთთან სოლიდარული ან ანტაგონისტური არიან და ამდენად თითოეული ინდივიდის მოქმედება თვითმპარი, თავის თავში ჩაყვტილი როდია, არამედ ჩართულია სხვა ადამიანთა მოქმედებების გრძელ ჯაჭვში. ე. ი. აქ სულ სხვა სიტუაცია იქმნება, ვიდრე რობინზონის საქმიანობა იყო იზოლირებულ კუნძულზე. საზოგადოებაში ადგილი აქვს მრავალნაირი ინტერესისა და მიზნის არსებობას, რომლებიც ერთხვევიან ან ეწინააღმდეგებიან ერთმანეთს. ამ დამთხვევებისა და შეჯახებების საფუძველზე მიიღება სულ სხვანაირი შედეგი, ვიდრე ეს თავიდან ჰქონდათ ჩაფიქრებული ინდივიდებს, მათ ჯგუფებსა და ბელადებს (აღნიშნული გარემოება კარაგად გააცნობიერა გამოჩენილმა იტალიელმა მოაზროვნემ ჟ. ვიკომ (1668—1744 წწ.). მსგავსი შემთხვევები, რომელთაც ჰეგელი ისტორიის ირონიას უწოდებდა, ისტორიამ მრავალი იცის. ასე რომ, მართალია, ადამიანები (და არა ღმერთი ან ჰეგელისეული აბსოლუტური იდეა) თვითონ ჰქმნიან ისტორიას, მაგრამ ეს უკანასკნელი იქმნება სულ სხვანაირად, ვიდრე ეს ადამიანებს უშუალოდ აქვთ ჩაფიქრებული. ამიტომაც კ. მარქსი აღნიშნავდა, რომ ადამიანები ერთდროულად ავტორებიც არიან თავიანთი მსოფლიო-ისტორიული დრამისა და მსახიობებიც. აღნიშნული გარემოება განაპირობებს ისტორიაში კანონზომიერებების დანახვის დიდ სიძნელეს.

ცნობილი გერმანელი ისტორიკოსი, ძველი აღმოსავლეთისა და ანტიკურობის მკვლევარი ე. მაიერი (1855—1930 წწ.) აცხადებდა, რომ თავისი ხანგრძლივი ისტორიოგრაფიული პრაქტიკის განმავლობაში მან ვერც ერთი ისტორიული კანონი ვერ აღმოაჩინა. ფიზიკა მისი ერთ-ერთი დარგის, მექანიკის სახით, მეცნიერებად ჩამოყალიბდა კაპიტალიზმის გარიჟრაჟზე, XVI—XVII საუკუნეებში. როგორც კი წარმოების განვითარების ამ საფეხურზე დაგროვდა საკმარისი ფაქტები ცოდნის ამ სფეროში, შესაძლებელი გახდა კიდევ მათი მოწესრიგება გარკვეული კანონზომიერებების თვალსაზრისით. საზოგადოების ისტორიის შესწავლაში კი ფაქტები დიდი ხანია, რაც საკმაროდ არის დაგროვილი, მით უფრო ითქმის ეს თანამედროვე ენათმეცნიერების მიმართ. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ვიმეორებთ, ისტო-

რიოგრაფია მეცნიერებად (ტერმინის ზუსტი მნიშვნელობით) დიდ ხნის მანძილზე ვერ ჩამოყალიბდა. მეტიც ითქმის. ბურჟუაზიული ისტორიკოსებისა და ფილოსოფოსების უმეტესობა ისტორიოგრაფიას მეცნიერების სტატუსს არ აკუთვნებენ დღესაც კი.

ასე მაგალითად, ცნობილი გერმანელი ფილოსოფოსი ა. შოპენჰაუერი (1788—1860 წწ.) უაღრესად სკეპტიკურად უყურებდა ისტორიოგრაფიას, როგორც მეცნიერებას. ეკზისტენციალისტების შეხედულებით, მეცნიერების ამოცანაა განზოგადება, მაგრამ რამდენადაც ისტორიული მოვლენები განუმეორებელია, ამდენად მათი განზოგადება და, მაშასადამე, ისტორიოგრაფიაც, როგორც მეცნიერება, შეუძლებელია; ისტორიული ცოდნა ძალზე სუბიექტურია, იგი შორსა დგას მეცნიერებისაგან, რადგან მასში დომინირებს მორალური შეფასება (ზედმეტია იმაზე შეჩერება, რომ ექსისტენციალისტები ასევე დაბალი შეხედულებისა არიან ისტორიოგრაფიის პრაქტიკულ მნიშვნელობაზე). ნეოპოზიტივისტების მიხედვით, ისტორიოგრაფიას თვით საგანიც კი არ გააჩნია, ასევე შეუძლებელია ისტორიოგრაფიის დასკვნების კეშმარიტობის ან მცდარობის შემოწმება. ყოველივე ეს თითქმის ძალზე პარადოქსულია, მაგრამ ფაქტია. შევეცდებით ვუჩვენოთ ამ ფაქტის მიზეზები.

ჯერ ერთი, ისტორიულ პროცესში კანონზომიერების აღმოჩენას აფერხებს თვით ისტორიული პროცესის სირთულე, მისი მრავალმხრიობა, სხვადასხვა მხარეების ურთიერთგადაჯახეულობა. ფიზიკა, ქიმია, ბიოლოგია შეისწავლიან მატერიის დაბალ ფორმებს, შესაბამისად — ამ უკანასკნელის მოძრაობის დაბალ საფეხურებს. მათი შემეცნებაც თავიანთი ასეთი (მარტივი) ხასიათის გამო უფრო ადვილია. მატერიისა და მისი მოძრაობის აღნიშნული ფორმებისაგან განსხვავებით, საზოგადოება, მისი ისტორია ბევრად უფრო რთული სინამდვილეა. პრობლემას ართულებს ის გარემოებაც, რომ კანონზომიერების პრობლემის დაყენება ფიზიკურ, ქიმიურ და ბიოლოგიურ სინამდვილეებში ბუნებრივია; აქ ხომ მოქმედებენ „ბრმა“ ძალები, თვით ცხოველთა სამყაროშიც კი, უმაღლესი ცხოველების ჩათვლით, ფსიქიკა იმდენად მარტივია, იმდენად გამოირიცხება აქ შეგნებულობის ელემენტი, რომ ფაქტების მოწესრიგება, ორგანიზება გარკვეული პრინციპებით იოლად ხდება. თანაც ამ სინამდვილეებში ადგილი აქვს განმეორადობას ძირითადად, რის წყალობითაც ადგი-

ლია შესაბამისი მეცნიერული კანონის ქეშმარიტების დადასტურება ან მცდარობის ჩვენება. სულ სხვაა ამ მხრივ სოციალური, ისტორიული სინამდვილე.

სოციალურ, ისტორიულ სინამდვილეში მოქმედებენ ადამიანები, რომლებიც, როგორც ცნობილია, ცნობიერებით, ნებით არიან დაჯილდოებულნი. ისინი ისახავენ გარკვეულ მიზნებს და იბრძვიან მათს განსახორციელებლად. თუ ცალკეულ ადამიანებს ავიღებთ, ზოგჯერ საქმე გვაქვს ისეთ დიდ პიროვნებებთან, როგორიცაა კიროსი, ალექსანდრე მაკედონელი, იულიუს კეისარი, კარლოს დიდი, დავით აღმაშენებელი, ნაპოლეონი და სხვანი, რომლებიც დიდ მიზნებს ისახავდნენ და უდიდესი ენერგიით იბრძოდნენ მათს განსახორციელებლად. მით უფრო ითქმის ეს სოციალური კლასების, ჯგუფების, პოლიტიკური პარტიების მიმართ, რომლებიც, გარკვეული მიზნებით გაერთიანებულნი, აქტიურად იბრძვიან მათს განსახორციელებლად. ამდენად, საზოგადოებაში, ისტორიაში კანონზომიერების დადგენა ძნელი საქმეა. ვიმეორებთ, ამას ართულებს ის გარემოებაც, რომ აქ სიტუაციები ძალიან იცვლება, განმეორადობას უფრო ნაკლებად აქვს ადგილი.

რამდენადაც ბუნებისმეტყველების ცალკეული დარგების მეცნიერებად ჩამოყალიბების პროცესი სწრაფად მოხდა, იყო ცდები, საზოგადოება, მისი ისტორია გაეგოთ ანალოგიურადვე. ეს დაიწყო ჯერ მექანიკის მიბაძვით. როგორც ცნობილია, მექანიკა მეცნიერებად ჩამოყალიბდა უკვე XVI—XVII საუკუნეებში. მას ამშვენებდნენ მეცნიერების ისეთი კორიფეები, როგორიცაა ნ. კოპერნიკი, გ. გალილეი, ჯ. ბრუნო, ი. კეპლერი, ი. ნიუტონი და ა. შ. უკვე XVII საუკუნეში დაიწყეს მექანიკის კანონების გადატანა ადამიანებზე და საზოგადოებაზე. ცალკეული ადამიანი წარმოდგენილ იქნა სოციალურ ატომად. ინერციის კანონი (ყოველი საგანი ცდილობს შეინარჩუნოს თავისი მდგომარეობა (უძრაობისა ან მოძრაობისა), ვიდრე მას ამ მდგომარეობიდან არ გამოიყვანს ხოლმე გარეშე ძალა) საზოგადოებრივ ცხოვრებაში ასე გაცხადდა: მისი (ამ კანონის) გამოვლენაა თვითშენახვის ინსტინქტი და აქედან გამომდინარე — ეგოიზმი. ამიტომაც ინგლისელი ფილოსოფოსი თ. ჰობსი ისტორიის დასაწყის ფაზას იაზრებდა ფორმულით — „ადამიანი ადამიანის მიმართ მჯილია“. ამ მდგომარეობიდან ადამიანები გამოვიდნენ საზოგადოებრი-

ვი ხელშეკრულების დადებით, რის შედეგადაც წარმოიშვა საკუთრივ საზოგადოება, სახელმწიფო, კანონები.

მაგრამ ეს, სოციალური მექანიკის წარმომადგენლების აზრით, იმიტომ მოხერხდა, რომ საზოგადოებაში, ისტორიაში მოქმედებს მიზიდულობის კანონი — სოლიდარობის, სიმპათიის გრძნობა. აქედან გამომდინარეობდა, მათი შეხედულებით, კანონმდებელთა აქტების დიდი როლი, თითქოს სწორედ ამ მიზეზით განსხვავდებოდა ერთმანეთისაგან სახელმწიფოსა და სამართლის ფორმები. რატომ უჩნდებოდათ კანონმდებლებს სხვადასხვანაირი იდეები? ეს თითქოს აიხსნება ატომების შესაბამისი მოძრაობით ადამიანის ტვინში. ფრანგმა ფილოსოფოსმა რ. დეკარტმა ცხოველი წარმოიდგინა მანქანად, ხოლო ჯ. ლამეტრიმ (ასევე ფრანგი ფილოსოფოსი გახლდათ) ასეთად გამოაცხადა ადამიანიც. XVIII საუკუნის ფრანგი ისტორიკოსი კ. ჰელევიციუსი უფრო შორს წავიდა: მან მანქანად წარმოიდგინა თვით საზოგადოება. აი, ასეთი პრინციპებით ცდილობდნენ საზოგადოების, ისტორიის გაგებას XVII—XVIII საუკუნეების მანძილზე.

ადვილი მისახვედრია, რომ აღნიშნულ თვალსაზრისს მხოლოდ ისტორიული მნიშვნელობა აქვს. სოციალური მექანიკების, ანუ ფიზიკოსების (ისინი თავიანთ თავს ასეც უწოდებდნენ) მთავარი შეცდომა ისაა, რომ მათ ვერ გაიგეს საზოგადოების, ისტორიის სპეციფიკა, მისი სირთულე, რომლის გაგება მატერიისა და მისი მოძრაობის დაბალი ფორმებით ვერ აიხსნება. ერთადერთი რაციონალური და მისასალმებელი ამ თვალსაზრისში მხოლოდ ის იყო, რომ იგი ცდილობდა საზოგადოება, მისი ისტორია გაეგო მეცნიერული პოზიციიდან.

ახლა შევჩერდებით საზოგადოებისა და ისტორიის გააზრების მეორე ცდაზე. XIX საუკუნის ერთ-ერთი დიდი აღმოჩენა გახლდათ, როგორც ვიცით, დარვინიზმი. და აი შეეცადნენ, ისეთი პრინციპები, როგორიცაა ბრძოლა არსებობისათვის და ბუნებრივი შერჩევა, გადაეტანათ საზოგადოების, ისტორიის გაგებაში. ამ გზით ცდილობდნენ სოციალ-დარვინისტები საზოგადოების, ისტორიის განვითარების გაგებას, სოციალური კლასების წარმოშობას. ცალკეულ საზოგადოებას შორის განსხვავებულობა განვითარების თვალსაზრისით, მათი აზრით შედეგი იყო რასობრივი განსხვავებულობისა, მაღალი და დაბალი რასების არსებობისა.

ბიოლოგიზმში — საზოგადოების ისტორიის გაგების ასეთ მიმართულებაში — იყო სხვანაირი ცდაც, (ყერძოდ, გასული საუკუნის ინგლისელი ფილოსოფოსის ჰ. სპენსერისა) — საზოგადოება გაეგოთ, როგორც ცხოველური ორგანიზმი. ისევე, როგორც უკანასკნელი წარმოადგენს რთულ სისტემას, სადაც თითოეულ ორგანოს საკუთარი ფუნქცია გააჩნია, ასევეა, ჰ. სპენსერის აზრით, საზოგადოებაც.

საზოგადოების, ისტორიის აღნიშნული გაგების მიმართ თითქმის იგივეს თქმა შეიძლება, რაც მექანიცისტურ გაგებაზე ვთქვით. განსხვავება მხოლოდ ისაა, რომ აქ საზოგადოების განვითარება მატერიის მოძრაობის უფრო რთულ ფორმასთან არის შედარებული.

უკვე ჩვენს საუკუნეში ატომური ფიზიკის დიდი მიღწევების გავლენით ბურჟუაზიულ სოციოლოგიაში გაჩნდა ახალი მიმართულება — მიკროსოციოლოგია (ჯ. მორენო, ე. გურვიჩი), რომელიც აღამიანთა მცირე სოციალურ ჯგუფებს განიხილავს ატომური ფიზიკის კატეგორიებითა და კანონზომიერებებით.

საზოგადოების, ისტორიის გაცნობიერება სულ სხვა გზით მოხდა, რაზედაც შემდეგ შევჩერდებით. ამჟამად კი სხვა გარემოებაზე გავამახვილებთ ყურადღებას.

გარდა თვით სოციალური პროცესის სირთულისა, არსებობს მეორე სიძნელეც მეცნიერებად ისტორიოგრაფიის ჩამოყალიბების საქმეში. მიუხედავად ზემოაღნიშნულისა, სოციალურმა, ისტორიოგრაფიულმა შემეცნებამ ისტორიული მატერიალიზმის სახით მანც მოახერხა საზოგადოების განვითარების პროცესში კანონზომიერებების დადგენა, მაგრამ XIX საუკუნის მეორე ნახევრისა და XX საუკუნის დასაწყისის ბურჟუაზიულ აზროვნებაში ამის თაობაზე კვლავ გაურკვევლობაა, ამისდაკვალად ისტორიოგრაფიის სტატუსი კვლავ ბუნდოვანი რჩება.

ნეოკანტიანელი კ. ვინდელბანდისა და ჰ. რიკერტის (გერმანელი ფილოსოფოსები) შეხედულების თანახმად, ბუნებისმეცნიერება და ისტორიოგრაფია მკვეთრად განსხვავდება ერთმანეთისაგან. პირველ შემთხვევაში ადგილი აქვს განმეორადობას, ამიტომაც ხდება მოვლენების, პროცესების განზოგადება (გენერალიზაცია), შესაბამისად დგინდება კანონები. მეორე შემთხვევაში კი მოვლენები, პროცესები ინდივიდუალური არიან, განმეორადობას არ აქვს ადგილი, მ. გ. ყორანაშვილი

ამიტომაც კანონის ცნებით ოპერირება აქ თითქმის არ შეიძლება.

XX საუკუნის გამოჩენილი ინგლისელი ფილოსოფოსის ბ. რასელის მიხედვით, ისტორიულ პროცესში მხოლოდ შემთხვევითობებს აქვს ადგილი. ასე მაგალითად, ჰენრიხ VIII-ს რომ არ შეეყვარებინა ანა ბოლეინი, თანამედროვე ამერიკის შეერთებული შტატები არ იარსებებდა, ვინაიდან აღნიშნული ფაქტის მიზეზით ინგლისმა კავშირუერთიერთობა გაწყვიტა რომის პაპთან და არ სცნო ამ უკანასკნელის მიერ ესპანეთისა და პორტუგალიისათვის ამერიკის გადაცემა. ამრიგად, თითქოს ინგლისი რომ კათოლიკური დარჩენილიყო, თანამედროვე აშშ-ის ტერიტორიები ისევ ესპანეთის ამერიკის შემადგენლობაში იქნებოდა, არ მოხდებოდა მისი დასახლება ინგლისელი, გერმანელი და ა. შ. კოლონისტებით, რის გამოც აშშ-ის ისტორია სულ სხვაგვარად წარიმართებოდა.

აღნიშნული მოსაზრება ინგლისში რეფორმაციის მიზეზის თაობაზე ძალზე უსუსურია. როგორც რეფორმაციის, ისე მომავალი აშშ-ის ტერიტორიების ინგლისელთაგან, გერმანელთაგან და სხვ. დასახლება გაიგება დიდი პროცესების, მოვლენების ჯაჭვში: XI საუკუნიდან ინგლისში, ისევე როგორც მთელს დასავლეთ ევროპაში, ვითარდება ქალაქები, ჩნდება მესამე წოდება, მზადდება ნიადაგი მანუფაქტურებისათვის, XV საუკუნის ბოლოს აღმოაჩინეს ამერიკა, მანუფაქტურული წარმოება მიისწრაფვის მსოფლიო ბაზრის შექმნისაკენ, ინგლისის აბსოლუტიზმი ნაწილობრივ იცავს ბურჟუაზიის კლასობრივ ინტერესს და ა. შ. ამ მოვლენათა ჯაჭვში რეფორმაციის მიზეზი, რომის პაპთან და ესპანეთთან ინგლისის კონფლიქტი სულ სხვაგვარად აიხსნება. ჰენრიხ VIII და ანა ბოლეინის რომანის ამბავი მოვლენათა ამ ჯაჭვში უმნიშვნელოდ მოჩანს, იგი მხოლოდ საბაბის ფუნქციას ასრულებს.

ბ. რასელი ისტორიულ პროცესში უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა აგრეთვე დიდი იტორიული პიროვნებების მოღვაწეობას. მისი აზრით, ო. ბისმარკი რომ ბავშვობაში მომკვდარიყო, ევროპის ისტორიის შემდგომი მსვლელობა სხვანაირი იქნებოდა. მისი შეხედულებით, ასევე ითქმის, თუმცა უფრო ნაკლებად, XIX საუკუნის ევროპის მრავალი გამოჩენილი ისტორიული პიროვნების მიმართ. ამ შემთხვევაშიც საქმე გვაქვს მოვლენების ძალზე ზედაპირულ გაგებასთან. სამრეწველო გადატრიალებამ ინგლისში, დიდმა ბურჟუაზიუ-

ლმა რევოლუციამ საფრანგეთში მძლავრი ბიძგი მისცეს გერმანიის გაერთიანებას. ობიექტურმა პირობებმა შესაძლებელი გახადეს გერმანიის გაერთიანება. რაკი ეს ასე იყო, ისტორიული პიროვნება, რომელიც სათავეში ჩაუდგებოდა ამ საქმეს, აუცილებლად უნდა გაჩენილიყო. რომ არ დაბადებულიყო კონკრეტული პიროვნება, რომლის სახელი და გვარი იყო ოტო ფონ ბისმარკი, ამ მისიას მილიონობით გერმანელში შეასრულებდა სხვა პიროვნება.

ერთი შეხედვით, ისტორიის დიდი მოვლენების ახსნა შემთხვევითობებით, დიდი ისტორიული პიროვნებებით ძალზე დამაჯერებელია. თითქოს ლუი XVI წინდაუხედაობის მიზეზით აიღეს 1789 წლის 14 ივლისს ბასტილია, დაიწყო რევოლუცია, რომელიც გააღრმავეს დიდმა რევოლუციონერებმა ჟ. დანტონმა, მ. რობესპიერმა, ჟ. მარატმა და სხვებმა. თითქოს განსაზღვრული შემთხვევითობების წყალობით მოხდა ნაპოლეონის აღზევება, ამას კი, ამ უკანასკნელის პიროვნული თვისებების მიზეზით, მოჰყვა დიდი ომები. თითქოს ყოველივე ამის გამო XVIII საუკუნის ბოლოსა და XIX საუკუნის ევროპის დიდი მონაკვეთის ისტორია სულ სხვაგვარად წარიმართა. ასეთი შეხედულება იმდენადვეა დამაჯერებელი, რამდენადაც დედამიწის მზის სისტემის ცენტრად აღიარება და მზის მოძრაობა მის გარშემო. ისტორიული მოვლენების, პროცესების საფუძველი ბევრად უფრო ღრმაა და სერიოზული, მისი გაცნობიერებისათვის ადამიანის აზროვნებას ბევრად უფრო მეტი ენერგიისა და დროის დახარჯვა, საღრმე და ერუდიცია სჭირდება.

მიუხედავად ისტორიული პროცესის მეცნიერული გააზრებისა, რაც დაკავშირებულია კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის სახელებთან და რომელიც ისტორიის მატერიალისტური გაგების, ანუ ისტორიული მატერიალიზმის სახელითაა ცნობილი, ბურჟუაზიული ფილოსოფიისა და ისტორიოგრაფიისათვის ეს აღმოჩენა თვალსაწიერის მიღმა დარჩა. აქ ვერ ვხვდებით სერიოზულ ცდებსაც კი აღნიშნული თეორიის გასაგებად. თუ მათემატიკაში, ქიმიაში, ბიოლოგიაში (ბიოლოგიაში ნაწილობრივ, რადგან დარვინიზმი ბურჟუაზიულმა აზროვნებამ სათანადოდ არ აღიქვა) ახალი თეორიის ათვისება ადვილად ხდება, რადგან ამას ხელს არ უშლის კლასობრივი ინტერესი, საზოგადოების, ისტორიის გაგებაზე ასე როდი ითქმის. ისტორიის მატერიალისტური გაგება გამოდის ბურჟუაზიული საზოგადოების კრი-

ტიკიდან, იგი ეფუძნება დიალექტიკურ გაგებას, რომელიც ყველაფერს, მათ შორის კაპიტალისტურ საზოგადოებასაც, წარმავალად აცხადებს, ამის გამო ბურჟუაზიულ აზროვნებას ისტორიული მატერიალიზმის რამდენადმე ადეკვატური აღქმა არ ძალუძს. ვიმეორებთ, ფსიქოლოგიურად და სოციალურად ეს ადვილად აიხსნება. მეორე მხრივ, მას (ბურჟუაზიულ აზროვნებას) არც ისტორიული მატერიალიზმის ნამდვილი კრიტიკა შეუძლია. ამ კრიტიკას იგი აწარმოებს ძალზე ზედაპირულად, ცალკეული აზრების გამარტივებულად წარმოდგენის გზით და ამით მთელი კონცეფციის კრიტიკით. საერთოდაც თანამედროვე ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფია გამოუვალ ჩიხში იმყოფება, მისთვის სოციალური აზროვნების მთელი რიგი მიღწევები განზე დარჩა. ეს ითქმის თვით ბურჟუაზიული აზროვნების უწინდელ მიღწევებზეც. აი, ეს მიღწევები.

ბურჟუაზიულ პოლიტიკურ ეკონომიაში ინგლისელმა ეკონომისტებმა ა. სმიტმა და დ. რიკარდომ ნათლად გააცნობიერეს ის გარემოება, რომ ბურჟუაზიული საზოგადოების კლასები, ე. ი. სოციალური სტრუქტურა, განპირობებულია ამ საზოგადოების ეკონომიკით. სხვანაირად, ბურჟუაზიული საზოგადოების კლასების შემოსავლის ფორმები — მოგება, მიწის რენტა და ხელფასი დაფუძნებულია შესაბამისი საზოგადოების ეკონომიკურ სტრუქტურაზე.

რესტავრაციის ეპოქის ფრანგმა ისტორიკოსებმა, როგორც უკვე აღვნიშნავდით, კარგად გაიაზრეს, რომ XI—XII საუკუნეებიდან მოყოლებული საფრანგეთის ისტორია არის მესამე წოდების ბრძოლა თავადაზნაურობასთან, ხოლო ბურჟუაზიული რევოლუციები ინგლისსა და საფრანგეთში — ამ ბრძოლის კანონზომიერი კულმინაციური შედეგი.

თანამედროვე ბურჟუაზიული ისტორიოგრაფია უარყოფს როგორც ბურჟუაზიული საზოგადოების კლასების, ისე კლასობრივი ბრძოლის ზემოაღნიშნულ გაგებას. აღარას ვამბობთ მის მიერ ამ მოვლენების უარყოფაზე წინამავალ კლასობრივ საზოგადოებებში.

XVIII საუკუნის გამოჩენილმა ფრანგმა მოაზროვნემ შ. ლ. მონტესკიომ და განსაკუთრებით ჰეგელმა საზოგადოების განვითარება, ისტორიული პროცესი წარმოადგინეს როგორც მთლიანობა, სადაც გარკვეული მხარეები — სახელმწიფო, სამართალი, რელიგია და ა. შ. ამა თუ იმ განსაზღვრული ფორმით შემთხვევით კი არ თანა-

არსებობენ, არამედ — სავსებით კანონზომიერად, დაფუძნებული არიან ერთ საფუძველზე. ბურჟუაზიულ ისტორიოგრაფიაში აზროვნების ეს მიღწევა (ისტორიის მონისტური გაგება) უკუგდებულია. აღარას ვამბობთ ბურჟუაზიული აზროვნების მიერ ისტორიული მატერიალიზმის მიუღებლობაზე.

კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის მიერ ისტორიული პროცესის გაგებაში მოხდენილი გადატრიალების არსი შემდეგია:

ადამიანების უმთავრესი თავისებურება ცხოველთა სამყაროსაგან განსხვავებით არის ის, რომ ადამიანები მათთვის საჭირო საარსებო საშუალებებს უშუალოდ კი არ მიითვისებენ, არამედ აწარმოებენ ხელოვნური საშუალებებით (სამუშაო იარაღებით). ადამიანები განვითარების უმდაბლეს საფეხურზეც კი — არქაული კომუნიზმის პირობებში — მათთვის საჭირო საგნებს ნადირობისას, თევზჭერისას მიითვისებენ ხელოვნურად შექმნილი იარაღების (შრომითი ტექნიკა) საშუალებით. მეორე მხრივ, ამ საშუალებების საფუძველზე ადგილი ჰქონდა შესაბამის ურთიერთობებს ადამიანთა შორის, საზოგადოების გარკვეულ ორგანიზაციას. ეს ურთიერთობანი ისტორიულ მატერიალიზმში გამოიხატება წარმოებითი ურთიერთობების ცნებით. დროთა განმავლობაში, საზოგადოების პროგრესის კვალობაზე, ადამიანთა მიერ შექმნილი შრომითი ტექნიკა, შესაბამისი ტექნოლოგიური გამოცდილება თანდათან რთულდებოდა, რაც თავის მხრივ იწვევდა წარმოებით ურთიერთობათა გართულებასაც. ამდენად, ადამიანთა (საზოგადოების) მიერ ბუნების დაუფლების დონე ტექნიკის მეშვეობით განსაზღვრავს ურთიერთობებს ადამიანთა შორის (საზოგადოებაში), ამ ურთიერთობათა ხასიათსა და სიფართოვეს. აი, ისტორიაში არსებული ერთ-ერთი დიდი კანონზომიერება, რომელიც ხორციელდება კაცობრიობის არსებობის მთელ სიგრძეზე, საზოგადოების სხვადასხვა ფორმის პირობებში.

საილუსტრაციოდ შევჩერდებით ორ მაგალითზე. ავსტრალიელი აბორიგენები ევროპულ ცივილიზაციასთან კონტაქტებამდე ვერ გასცდნენ ნადირობას, შემგროვებლობასა და მეთევზეობას, ე. ი. სხვანაირად რომ ვთქვათ, იმყოფებოდნენ მიმთვისებლური მეურნეობის სტადიაზე. შესაბამისად, მათი შრომითი ტექნიკა ემსახურებოდა მეურნეობის ამ ფორმებს. ავსტრალიელი აბორიგენების საზოგადოება

ვერ გასცდა არქაულ კომუნიზმს მისთვის დამახასიათებელი კოლექტიური წარმოებითა და საკუთრებით. ბურჟუაზიული ინგლისის პირობებში კი (სამრეწველო გადატრიალების შემდეგ) ვითარება ასეთი იყო: სოფლის მეურნეობა, მიუხედავად დიდი განვითარებისა, ქვეყნის ეკონომიკაში მეორეხარისხოვან როლს თამაშობდა. ძირითადი იყო მრეწველობა და საგარეო ვაჭრობა. საზოგადოებას ათვისებული ჰქონდა რკინის მდიდარი მადნები, ქვანახშირის საბადოები, ამუშავებდა სხვა ქვეყნებიდან შემოტანილ ნედლეულს. ბუნების ძალებზე ასეთი ბატონობის დონე წარმოუდგენელი იყო აღნიშნულ საზოგადოებაში კერძო საკუთრების, ადამიანის მიერ ადამიანის ექსპლოატაციის განვითარების გარეშე. აღნიშნული მომენტის შესაბამისად, ინგლისის საზოგადოება მრავალი მილიონი წევრისაგან შედგებოდა.

ზემოთ ჩვენ უკვე მივუთითებდით დიდი ინგლისელი პოლიტიკონომისტების მიერ ბურჟუაზიულ საზოგადოებაში ეკონომიკისა და სოციალური სტრუქტურის მჭიდრო კავშირთა თეორიის, პირველის მიერ მეორის განპირობებულობის გაგებას. ისტორიული მატერიალიზმი ამ მიმართულებით კიდევ უფრო შორს მიდის და ასეთ კავშირთა თეორიას იგი ხედავს წინამდევალ საზოგადოებებშიც; მართლაც, ეკონომიკის მიერ სოციალური სტრუქტურის განპირობებულობა ყველაზე ნათელია და იოლად დასანახი საზოგადოების მთლიან სტრუქტურაში.

თუ მოტანილი მაგალითებით დავკმაყოფილებდით, ავსტრალიელ აბორიგენტთა პრიმიტიული ეკონომიკა (ნადირობა, მეთევზეობა, შემგროვებლობა), დაფუძნებული ასეთსავე ტექნიკაზე, განაპირობებდა სოციალურ ერთგვაროვნებას. XIX საუკუნის ინგლისში კი ეკონომიკის მაღალი განვითარების დონე იწვევდა საზოგადოების კლასობრივ დაყოფას ბურჟუაზიად, მსხვილ მიწის მესაკუთრეებად და დაქირავებულ მუშებად. მათ გვერდით არსებობდა წვრილი ბურჟუაზია — წვრილი მესაკუთრე კლასი — და ინტელიგენცია.

ეკონომიკისა და სოციალური სტრუქტურის ამ მიმართების შემდეგ ადგილი აქვს ახალ მიმართებას, ჩნდება სახელმწიფო და სამართალი. საზოგადოების ბაზისთან — ეკონომიკასთან — შედარებით ახლოს დგას მეცნიერება (აქედან ჯერ ბუნებისმეტყველება), მორალი, შემდგომ მოდის ხელოვნება, რელიგია, ფილოსოფია.

ვიმეორებთ, საზოგადოების მთლიან სისტემაში კავშირის დადგენა ეკონომიკას, სოციალურ სტრუქტურას, სახელმწიფოს, პოლიტიკასა და სამართალს შორის შედარებით ადვილია. ძნელდება ეს ამოცანა ბაზისსა (ეკონომიკასა) და საზოგადოების აქ ჩამოთვლილ სხვა ზედნაშენურ მხარეებს შორის. მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, ეს კავშირურთიერთობანი მაინც არსებობს და აზროვნებამ უნდა დაადგინოს იგი. ყოველივე ამის საფუძველია ის, რომ საზოგადოება ერთი მთლიანობაა, რომლის ცალკეული მხარეები ერთმანეთზე ზემოქმედებენ და განპირობებული არიან მთავარი საფუძვლით — ეკონომიკით.

რაკი კლასობრივ საზოგადოებაში ისტორიული აუცილებლობით არსებობენ კლასები, ამნაირადვე ადგილი აქვს კლასობრივ ბრძოლასაც ამ კლასებს შორის. უფრო მეტიც. ეს ბრძოლა ხშირ შემთხვევებში წარმოადგენს კლასობრივი საზოგადოების მამოძრავებელ ფაქტორს. განსაკუთრებით მაშინ, როცა იგი კულმინაციურ მომენტს, ე. ი. სოციალური რევოლუციის ფაზას აღწევს.

აი, ასეთია ის უმთავრესი ზოგადისტორიული კანონზომიერებანი, რაც აღმოჩენილ იქნა კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის მიერ. ისტორიული მატერიალიზმის წარმოშობა რევოლუციური მომენტია სოციალური შემეცნების, ისტორიოგრაფიის განვითარებაში. მისი წყალობით ისტორიოგრაფია ნამდვილ მეცნიერებად იქცა, ე. ი. ისეთ ცოდნის სისტემად, რომელიც დაფუძნებულია კანონზომიერებებზე.

აქ გვინდა მკითხველის ყურადღება შევაჩეროთ შემდეგ გარემოებაზე. ისევე როგორც ფიზიკის, ქიმიის და სხვ. კანონების დამახსოვრება სულაც არ ნიშნავს მათი არსის გაგებას, ასევე და უფრო მეტადაც ისტორიული მატერიალიზმის კანონების მექანიკური დამახსოვრება ძალზე შორსა დგას მათი ნამდვილი გაგებისაგან. კ. მარქსი ჯერ კიდევ ისტორიულ პროცესზე ახალი თეორიის შექმნისას წერდა, რომ ფორმულებით ისტორიულ მეცნიერებაში წინ წასვლა შეუძლებელია. აღნიშნულ კანონზომიერებათა ნამდვილი გააზრება მხოლოდ მაშინ შეიძლება მოხდეს, თუ გაცნობიერდება ამ იდეების ისტორია და თანაც ისტორიის (მსოფლიო) დაუფლების გზით. ერთი სიტყვით, მას შემდეგ, რაც ფორმულირებულია ისტორიული პროცესის ზოგადი კანონები, აზროვნებას საკმაო ენერგიის დახარჯვა და საინტერესო გზა უწევს მათს გასაგებად. ამაშია მეცნიერების გზის

განსხვავებულობა მედავითნეობისა და სქოლასტიკისაგან. მოვიტანო კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის მიერ „გერმანულ იდეოლოგიაში“ გამოთქმულ ერთ შესანიშნავ აზრს, რომელიც ძალზე აქტუალურია დღეისათვის: „...აბსტრაქციებს თავისთავად, ნამდვილი ისტორიისაგან მოწყვეტით, სრულიად არავითარი მნიშვნელობა არა აქვთ. ისინი შეიძლება გამოგვადგეს მხოლოდ იმისათვის, რომ გაადვილდეს ისტორიული მასალის მოწესრიგება, მოხაზულ იქნეს მისი ცალკეული ფენების თანამიმდევრულობა. მაგრამ, ფილოსოფიისაგან განსხვავებით, ეს აბსტრაქციები სრულიად არ იძლევიან რეცეპტს ან სქემას, რომელთაც შეიძლება ისტორიული ეპოქები მოერგოს. პირიქით, სიძნელეები მხოლოდ მაშინ იწყება, როცა მასალის განხილვას და მოწესრიგებას იწყებენ — სულ ერთია, განეკუთვნება ეს მასალა რომელიმე განვლილ ეპოქას თუ თანამედროვეობას, — როცა მის ნამდვილ ასახვას იწყებენ“.

ისტორიულ პროცესში ჩაღრმავება, მისი მეცნიერული გაგება შეიძლება წარსული მეცნიერული ნააზრევის შემოქმედებითი და არა მედავითნური, სქოლასტიკური ათვისებით. ის გარემოება, რომ ისტორიის ცოდნის გარეშე პროცესის, მოვლენის აწმყოს ვერ გაიგებ, ეხება არა მხოლოდ ყოფიერებას, არამედ აზროვნების სფეროსაც; აზრის, იდეის ნამდვილი დაუფლება მხოლოდ მაშინ ხდება, თუ ადამიანი ეუფლება ამ აზრის, იდეის ისტორიასაც (მოვიგონოთ ჰეგელის ცნობილი აზრი იმის თაობაზე, რომ ფილოსოფიის ისტორიის შესწავლა არის თვით ფილოსოფიის შესწავლაც.).

გასათვალისწინებელია შემდეგი გარემოებაც. ისტორიულ პროცესში ისტორიული კანონები გარკვეულ მოდიფიცირებას (სახეცვლილებებს) განიცდიან. ამ სახეცვლილებას აქ ბევრად უფრო მეტად აქვს ადგილი, ვინემ ბუნების სინამდვილეში. შევჩერდებით ორ მაგალითზე.

ცნობილია, რომ სოციალური კლასების წარმოშობას მატერიალურ საფუძვლად დაედო რკინის მეტალურგიის ფართო გავრცელება, გუთნური მიწათმოქმედების განვითარება. მაგრამ უძველესი ცივილიზაციები ძველ შუმერში, ეგვიპტეში და სხვაგან წარმოიშვა ენეოლითის ეპოქაში, ე. ი. სპილენძ-კვის ხანაში, როცა ლითონს პრაქტიკულად რაიმე თვალსაჩინო როლი არ უთამაშია კლასობრივი საზოგადოების ჩამოყალიბებაში. რაშია საქმე? იმაში, რომ ტექნიკის

შედარებით დაბალმა განვითარებამ მნიშვნელოვანი ეფექტი გამოიღო ხელსაყრელ ბუნებრივ პირობებში. თუ ეგვიპტის მაგალითზე შევჩერდებით, მივუთითებთ, რომ ნილოსის ალუვიური ველი მაღალნაყოფიერი იყო და ადვილად დასამუშავებელი, თანაც მისი ნაყოფიერება, ნილოსის ადიდებების წყალობით, ყოველწლიურად აღდგებოდა ხოლმე. ამ მიზეზით ტექნიკის შედარებით დაბალმა განვითარებამ შრომის ნაყოფიერების საკმაოდ მაღალი დონე განაპირობა. თავის მხრივ, შრომის ნაყოფიერების ეს მაღალი დონე, მის საფუძველზე ზედმეტი პროდუქტის თვალსაჩინო მასის წარმოება უმთავრესი წინაპირობა გახდა კლასობრივი საზოგადოების წარმოქმნისათვის ეგვიპტეში.

ე. წ. მესამერიკაში, ე. ი. მექსიკის, გვატემალის, ჰონდურასის, აგრეთვე პერუს ტერიტორიებზე, ისეთი ხელსაყრელი ბუნებრივი პირობები არ ყოფილა, როგორც ძველ ეგვიპტეში და სხვა ძველამოსავლურ ქვეყნებში. მაგრამ კლასობრივი საზოგადოება აქაც წარმოიშვა ნეოლითური ტექნიკის პირობებში. ამის მიზეზი გახდა სიმინდის კულტურის ფართო გავრცელება. თოხური მიწათმოქმედების, სიმინდის კულტურისა და ირიგაციის პირობებში ადამიანის შრომა საკმაოდ მაღალნაყოფიერი იყო, რამაც განაპირობა მესამერიკაში კლასობრივი საზოგადოების წარმოქმნა.

ზემოთ ჩვენ უკვე მივუთითებდით კლასობრივი ბრძოლის კანონზომიერებაზე, როგორც ისტორიული პროცესის ერთ-ერთ მთავარ ტენდენციაზე. ასე იყო საერთოდ და არა ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში. ფ. ენგელსი წერდა: „მანამ, სანამ სიცოცხლისუნარიანი ხალხი შებოროკილია უცხო დამპყრობლის მიერ, იგი აუცილებლობით მიმართავს მთელ თავის ძალებს, მთელ თავის მისწრაფებებს, მთელ თავის ენერგიას გარეშე მტრის წინააღმდეგ; და სანამ მისი საშინაო ცხოვრება ამრიგად პარალიზებული რჩება, მას არ შეუძლია იბრძოლოს სოციალური განთავისუფლებისათვის. ირლანდია, რუსეთი მონღოლთა უღელქვეშ და ა. შ. იძლევიან ამ დებულების ნათელ დადასტურებას“ (К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 18, გვ. 555).

მართლაც, დაპყრობის შემთხვევაში ხდებოდა დაპყრობილი ხალხის შემადგენელი ნაწილების (იგულისხმება კლასობრივი საზოგადოება) შეკავშირება საერთო ინტერესის საფუძველზე. ამდენად, კლასობრივი ბრძოლა ამ შემთხვევაში უკანა პლანზე გადადიოდა. ასე

გრძელდებოდა მანამ, სანამ ისტორიული სიტუაცია არ შეიცვლებოდა. საქართველოს ისტორია ამ მხრივ იმითაცაა საინტერესო, რომ ასეთი სიტუაციები ჩვენთან უფრო ხშირი იყო; მეზობელი აგრესიული სახელმწიფოები, ჩვენი ეროვნული ორგანიზმის სიმცირე და სისუსტე იწვევდნენ განუწყვეტელ შემოსევებს. ასეთ პირობებში ჩვენს გლეხკაცობასა და თავადაზნაურობას საერთო, ეროვნული ინტერესი უჩნდებოდა, რაც გარკვეულწილად აკონსოლიდირებდა, აკავშირებდა მათ.

კიდევ მეტი. საერთო საგარეო საფრთხე აკავშირებდა არა მარტო ერთ ხალხს ერთი საზოგადოების შიგნით, არამედ რამდენიმე ხალხსაც კი. ეროვნული ისტორიიდან ცნობილია ჩვენი წინაპრების გაერთიანება პონტოს სამეფოსთან, სომხეთთან და ალბანეთთან რომის წინააღმდეგ, შემდეგში — გაერთიანება სომხეთთან და ალბანეთთან სასანიანთა ირანის წინააღმდეგ. საქართველოს რუსეთისაკენ კავშირისადმი მისწრაფება, როგორც ცნობილია, განპირობებული იყო მოკავშირის ძიებით მაჰმადიანური თურქეთისა და ირანის წინააღმდეგ. უახლესი ისტორიიდან მიეუთითებთ ბურჟუაზიული აშშ-ისა და ინგლისის გაერთიანებას საბჭოთა კავშირთან საერთო მტრის — ფაშისტური გერმანიის წინააღმდეგ.

ისმის კითხვა: რა ემართება კლასობრივი ბრძოლის კანონზომიერებას ასეთ ვითარებაში? ზდება მისი მოდიფიცირება, სახეცვლილება გარკვეულ შემთხვევებში, რომლებიც, საერთოდ, მსოფლიოს ისტორიის მასშტაბით, ბევრად უფრო ნაკლებად ზდებოდა, ვიდრე კლასობრივი ბრძოლის სრული გაშლა. რაც შეეხება კლასობრივ ბრძოლას, როგორც სოციალური პროგრესის ფაქტორს, განვითარების მთავარ წყაროს, ეს ძალაში რჩება ყველა შემთხვევაში. დაპყრობის პირობებში კი დაპყრობილი ხალხის განვითარება ჩერდება და მისი განახლება ზდება მხოლოდ ეროვნული თავისუფლების მოპოვების შემდეგ. ამაზედაც ფ. ენგელსი დიდი ხნის წინათ წერდა, რომ მხოლოდ მას შემდეგ, რაც დაპყრობილი ხალხი მიაღწევს ეროვნულ დამოუკიდებლობას, როცა იგი ხელახლა გახდება თავისი ბედ-ილბალის განმკარგულებელი, როგორც დამოუკიდებელი ერი — მხოლოდ მაშინ დაიწყება მისთვის შინაგანი განვითარების პროცესი (K. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 18, გვ. 555; აგრეთვე ენგელსის წერილი კ. კაუცკისადმი 1882 წლის 7 თებერვალს).

ისტორიული მატერიალიზმის დოგმატური, მედავითნური გაგებიდან გამომდინარეობს მეორე საფრთხეც. ასეთი გაგების თანახმად, ცვლილებები ზედნაშენურ სფეროში ყოველთვის არის განპირობებული შესაბამისი ძვრებით ეკონომიკაში. სინამდვილეში ამა თუ იმ ზედნაშენურ სფეროზე ზემოქმედებენ სხვა მხარეებიც. ასევე, ერთი საზოგადოება, მისი ცალკეული მხარეები ზემოქმედებას განიცდიან სხვა საზოგადოებათაგან. ასე რომ, მოცემული საზოგადოების ეკონომიკა ზედნაშენური სფეროების საფუძველია საბოლოო აზრით და არა ყოველ მოცემულ შემთხვევაში. ამდენად, საჭიროა ისტორიული მატერიალიზმის დებულებების შემოქმედებითი გააზრება, რათა ისტორიკოსი ასცდეს ისტორიის ვულგარულ გაგებას და მას ფუჭად არ ჩაუაროს კონკრეტულმა კვლევა-ძიებამ.

ამრიგად, ისტორიული მატერიალიზმის შექმნიდან მოყოლებული ისტორიოგრაფიას დიდი შესაძლებლობა შეექმნა, მეცნიერებად ქცეულიყო. თვით ისტორიოგრაფიის იმანენტური განვითარებით ეს არ მომხდარა. ამაში გადამწყვეტი როლი ითამაშა ფილოსოფიისა და სოციოლოგიის განვითარებამ. მაგრამ, მეორე მხრივ, ვერც ამ უკანასკნელ სფეროში მოხდებოდა ეს, ისტორიოგრაფიას რომ დიდი ფაქტობრივი მასალა არ დაეგროვებინა და ცალკეული, შედარებით შეზღუდული განზოგადებანი არ გაეკეთებინა. თუ შ. მონტესკიომ, ჰეგელმა და განსაკუთრებით მარქსმა და ენგელსმა ასეთი დიდი როლი ითამაშეს ისტორიული პროცესის გაცნობიერების საქმეში, ამაში დიდი ფილოსოფიური აზროვნების კულტურის გარდა მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა მათ მიერ თანადროული ისტორიოგრაფიის დაუფლებამაც. როგორც უკვე მივუთითებდით, ამ უკანასკნელი პირობის გარეშე თვით ისტორიული მატერიალიზმის შემოქმედებითი ათვისებაც კი არ ხდება. მეორე მხრივ, ისტორიოგრაფიის თანამედროვე მიღწევების დაუფლება სოლიდურ საფუძველს წარმოადგენს ისტორიული მატერიალიზმის შემდგომი განვითარებისათვის. ამრიგად, ადგილი აქვს ურთიერთზემოქმედებას: ისტორიული მატერიალიზმი ავითარებს ისტორიოგრაფიას, ხოლო, თავის მხრივ, ეს უკანასკნელი დიდ იმპულსებს აძლევს ისტორიული მატერიალიზმის შემდგომ განვითარებას.

ისტორიული მატერიალიზმი, როგორც უკვე ვამბობდით, შეიქმნა შესაბამისი სოციალური პრაქტიკისა და თანადროული მეცნიე-

რების, განსაკუთრებით, ისტორიოგრაფიის საფუძველზე. აქედან გამომდინარეობს ამ თეორიის შემდგომი შემოქმედებითი განვითარების საჭიროება. ამის თაობაზე ვ. ი. ლენინი ასე ამბობდა: „ჩვენ სრულებითაც არ ვუყურებთ მარქსის თეორიას როგორც რაღაც დამთავრებულ და ხელუხლებელ რამეს; პირიქით, ჩვენ დარწმუნებული ვართ, რომ მან მხოლოდ საფუძველი ჩაუყარა იმ მეცნიერებას, რომელიც სოციალისტებმა უნდა წასწიონ წინ ყველა მიმართულებით, თუ მათ არ სურთ ცხოვრებას ჩამორჩნენ... ეს თეორია იძლევა მხოლოდ ზოგად სახელმძღვანელო დებულებებს, რომლებიც, კერძოდ, ინგლისის მიმართ სხვანაირად გამოიყენება, ვიდრე საფრანგეთის მიმართ, საფრანგეთის მიმართ სხვანაირად, ვიდრე გერმანიის მიმართ, გერმანიის მიმართ სხვანაირად, ვიდრე რუსეთის მიმართ“ (ვ. ი. ლენინი, თხზულებანი, ტ. 4, გვ. 252). იგივეს ვიტყვოდით ამ ქვეყნების ისტორიის მიმართაც. მით უფრო დასავლეთ ევროპისა და სხვა ისტორიული რეგიონების ისტორიის მიმართ.

სწორედ ამ მიმართულებით წასვლა არის ისტორიული მატერიალიზმის ნამდვილი განვითარების გზა, წარმატებითი საფუძველი ბურჟუაზიული იდეოლოგიის, კერძოდ, ისტორიოგრაფიის დაძლევისათვის. მრავალი მაგალითის მოტანა შეიძლება იმის საილუსტრაციოდ, თუ რამდენი ახალი დიდი პრობლემა ჩნდება სოციალურ შემეცნებაში, თანამედროვე მსოფლიო ისტორიული პროცესის გააზრებაში, შესაბამისად, თუ როგორი ახალი მნიშვნელოვანი დასკვნებით შეიძლება გამდიდრდეს ისტორიული მატერიალიზმის თეორია.

ბურჟუაზიულ აზროვნებაში დღესაც გრძელდება დავა იმის თაობაზე, თუ რა სტატუსი უკავია ისტორიოგრაფიას: არის იგი მეცნიერება თუ ხელოვნება. რამდენადაც ისტორიული პროცესის კანონზომიერებების აღმოჩენა აქ ვერ ხერხდება, ამდენად ისტორიოგრაფიის, როგორც მეცნიერების სტატუსი ღიად რჩება. ზოგჯერ აღიარებენ ხოლმე, რომ იგი ხელოვნებაა (ამ მოსაზრების რაციონალურ მომენტზე სპეციალურად შემდგომ შევჩერდებით).

აქ აღძრული პრობლემა ახალი როდი გახლავთ. მასზე სპეციალურად მსჯელობდა ჯერ კიდევ დიდი ბერძენი მოაზროვნე არისტოტელე. მისი აზრით, პოეზია უფრო ფილოსოფიურია (მეცნიერულია), ვიდრე ისტორიოგრაფია, რომელიც კერძო ხასიათის მქონე ემპირიულ მასალაზე ვერ მალდება და განზოგადებას ვერ იძლევა.

ზუ ისტორიკოსს ევალეზა გადმოსცეს ის, თუ რა მოხდა, პოეტის საქმეა ის, თუ რა მოხდებოდა და რა იყო ალბათობით ან აუცილებლობით შესაძლებელი. იგი წერდა: „ისტორიკოსი და პოეტი ურთიერთისაგან განსხვავდებიან იმით, რომ პირველი ლაპარაკობს იმის შესახებ, რაც მოხდა, მეორე კი ლაპარაკობს იმის შესახებ, თუ რა შეიძლებოდა მომხდარიყო. ამის გამო პოეზია უფრო ფილოსოფიურია და უფრო მნიშვნელოვანი, ვიდრე ისტორია. პოეზიას უფრო მეტად მხედველობაში აქვს ზოგადი (τὰ γενικά), ისტორიას კი უფრო მხედველობაში აქვს ცალკეული (κατὰ χρονον) (არისტოტელე, პოეტიკა, 1979, გვ. 161).

ცნობილი ინგლისელი ფილოსოფოსის ფ. ბეკონის (1561—1626 წწ.) მიხედვითაც, ისტორია უფრო დაბლა იდგა პოეზიაზე და მით უწეტეს ფილოსოფიაზე¹. არისტოტელესა და ფ. ბეკონის ეს მოსაზრებები გადალახულ იქნა შ. მონტესკიოსა და ჰეგელის მიერ, რომელთაც თავიანთ ნაშრომებში „კანონთა სულის შესახებ“ და „ისტორიის ფილოსოფიაში“ უჩვენეს ისტორიის ფილოსოფიური ხასიათი. კიდევ უფრო შორს წავიდნენ ამ მიმართულებით ისტორიული მატერიალიზმის ფუძემდებლები — კ. მარქსი და ფ. ენგელსი, რაზედაც ჩვენ უკვე ვილაპარაკეთ. ბურჟუაზიული ცნობიერებისათვის კი აზროვნების განვითარების ეს მდიდარი გზა თითქმის არ არსებობს.

მაშასადამე, ისტორიოგრაფიას საქმე აქვს ისტორიულ პროცესში კანონზომიერებების ჩვენებასთან. ამდენად, იგი მეცნიერებაა, ხოლო ისტორიკოსის პროფესია ძირითადად იმავე სახისაა, როგორც ფიზიკოსის, ქიმიკოსის და ბიოლოგისა.

¹ ფ. ბეკონი მეცნიერებათა დაყოფას ახდენდა ადამიანის სამი უნარის (მეხსიერება, წარმოსახვა და გონება) მიხედვით. აქედან გამომდინარე, ისტორია ეფუძნება მეხსიერებას, პოეზია — წარმოსახვას, ხოლო ფილოსოფია — გონებას.

„გამათქვი ციხის ნაშალო:
რა დრო გაქვ გამავლილიო?
ან ვისგან ანაგები ხარ,
ან ვისგან ჩამოშლილიო?

ხალხური

ისტორიოგრაფიული ცოდნის გარკვეული მინიმუმი გააჩნია ძალიან ბევრს, ვისაც რვაწლიანი, საშუალო სკოლა და, მით უმეტეს, უმაღლესი სასწავლებელი დაუმთავრებია. ადამიანთა ნაწილი ამ ცოდნას იფართოებს საისტორიო ნაშრომებისა და შესაბამისი ჟანრის მხატვრული ლიტერატურის კითხვით, კინოფილმების ნახვით. ამ შემთხვევაში ადამიანებს საქმე აქვთ მზამზარეულ, უკვე დაწერილ, შექმნილ ისტორიასთან, რომელიც გარკვეული მსოფლმხედველობის პოზიციიდან არის შექმნილი.

ნამდვილი, მეცნიერული ისტორიოგრაფია იწყება პირველწყაროების შეგროვებიდან და ანალიზიდან¹. ყოველი საზოგადოება თავისი თავის შესახებ გარკვეულ წყაროებს სტოვებს. თვით არქაული კომუნიისტური საზოგადოებიდანაც კი, როცა, როგორც ვიცით, დამწერლობა არ არსებობდა, არქეოლოგიის საშუალებით ჩვენ ვეცნობით მის მატერიალურ ყოფას— შრომით და საბრძოლო იარაღებს, საოჯახო ნივთებს, ნაგებობებს. მათი საშუალებით ჩვენ შეგვიძლია აღვადგინოთ არა მარტო ამ საზოგადოების არსებობის მატერიალური საფუძველი, არამედ განსაზღვრული წარმოდგენა ვიქონიოთ მის იდეოლოგიაზედაც. ამ უკანასკნელზე წარმოდგენა გვექმნება ქანდაკებისა და მხატვრობის ძეგლების აღმოჩენით. კიდევ მეტი. განსხვავებით ბიოლოგიური სინამდვილისაგან, ე. ი. მცენარეულობისა და ცხოველთა სამყაროსაგან, რომლებიც თავიანთი წარსული არსებობის შესახებ მხოლოდ მკვდარ ორგანიზმებს სტოვებენ, რომელთაგან ჟამთა სვლას მხოლოდ მცირეოდენი ნაწილი უძლებს (ისიც სათანადო ჰავის პირობებში), ჯერ კიდევ გაადამიანების პრო-

¹ ფრანგი სოციალისტი პ. ლაფარგი ჰყვება, რომ, როდესაც კ. მარქსი ამოწმებდა გამოყენებულ ფაქტებს, იგი ყოველთვის ჰოდიოდა პირველწყაროდან.

ცესში მყოფი ანთროპოიდები, უფრო სწორად, პითეკანთროპები (მაიმუნ-ადამიანები) თავიანთი ორგანიზმების ნაშთებს გარდა სტოვებდნენ ქვისაგან და ძვლისაგან გაკეთებულ შრომით იარაღებს.

საზოგადოება, რაგინდ განვითარებულიც უნდა იყოს იგი, მაინც ატარებს ძველ ტრადიციებს სოციალურ, რელიგიურ და, საერთოდ, კულტურის სფეროში. ამ ტრადიციებს წარმოაჩენს, მათ ნამდვილ საზრისსა და წარმოშობას უჩვენებს ისტორიოგრაფიის სპეციალური დარგი ეთნოგრაფია. მით უფრო გვიანდელი ჩამორჩენილი საზოგადოებების შესწავლის ფონზე ხდება პირველყოფილი საზოგადოების სურათის აღდგენა.

რაც უფრო მეტად ვითარდება მატერიალურად, ნივთიერად საზოგადოება, მით უფრო მეტ ნაშთებს ტოვებს იგი თავის შესახებ. ამისდაკვალად, არქეოლოგია მით უფრო მეტ მასალას აღმოაჩენს ამ გარდასულ საზოგადოებაზე.

დამწერლობის განვითარების შემდეგ ჩნდება ახალი მნიშვნელოვანი წყარო საზოგადოების წარსულის შესასწავლად — წერილობითი წყაროები. დროში ეს ცხადია, ყველგან ერთნაირად როდი მოხდა. ეგვიპტესა და მესოპოტამიაში წერილობითი წყაროები გაჩნდა ძვ. წ. III ათასწლეულში, მცირე აზიაში — ძვ. წ. XVIII საუკუნეში, ჩინეთში — ძვ. წ. XIV საუკუნეში, ინგლისში წერილობითი წყაროები გვხვდება ახ. წ. 40 წლიდან, საფრანგეთში — ძვ. წ. 60 წლიდან, იტალიაში — ძვ. წ. V საუკუნიდან, საბერძნეთში ძვ. წ. VII საუკუნიდან, საქართველოში კი ამას ადგილი ჰქონდა ახ. წ. I საუკუნის მეორე ნახევრიდან მოკიდებული (არამეული და ბერძნული წარწერები).

რაც უფრო მეტად ვითარდება საზოგადოება, წერილობითი წყაროები მის შესახებ მით უფრო მატულობს. ამდენად, საზოგადოების ისტორიის შესახებ ჩვენ უფრო მეტი მასალა გვიჩნდება (თუმცა ზოგჯერ ხანგრძლივი შემოსევების მიზეზით მათი მნიშვნელოვანი ნაწილი იკარგება. კერძოდ, ასე დაემართა საქართველოს ისტორიის წერილობით წყაროებს). წერილობით საისტორიო წყაროებში მხოლოდ საკუთრივ ისტორიოგრაფიული ნაშრომები ან კიდევ დოკუმენტები კი არ იგულისხმება. მხატვრულ ლიტერატურაში, რელიგიური (თეოლოგიური) ხასიათის ძეგლებში, ფილოსო-

ფიურ ნაშრომებში ჩვენ ეპოქულობთ სათანადო ფაქტებს გარდასულ საზოგადოებათა შესახებ.

განვითარებული საზოგადოების საისტორიო წყაროა აგრეთვე მხატვრობაც. გარდა იმისა, რომ შემოქმედების ეს დარგი ჩვენ გარკვეულ ინფორმაციას გვაწოდის შესაბამისი საზოგადოების შესახებ, ამ რიგის ნაწარმოებთა ჩართვით ისტორიის თხრობა უფრო მზიდეელი, საინტერესო ხდება, მკითხველი ემოციურად აღიქვამს წარსულს.

XIX—XX საუკუნეების მანძილზე, ტექნიკის შემდგომი განვითარების შედეგად, საისტორიო წყაროების მოცულობა კიდევ უფრო გაფართოვდა; ფოტოგრაფიამ, კინემატოგრაფმა, ხმის ჩამწერმა ტექნიკამ წარსულის სინამდვილის აღქმის შესაძლებლობა კიდევ უფრო გააძლიერეს.

ამრიგად, ისტორიული წარსული თავის თავზე სტოვებს სხვადასხვაგვარ ნაშთებს, რომელთა საშუალებითაც ისტორიკოსი აღადგენს ისტორიას. ამ მხრივ ისტორიკოსის საქმიანობა ემსგავსება ცნობილი ფრანგი ბუნებისმეტყველის, ზოოლოგ ჟ. კიუვიეს (1769—1832 წწ.) შრომას, რომელსაც შეეძლო ცხოველთა უმნიშვნელო ფრაგმენტების მიხედვით მთელი ჩონჩხი აღედგინა. ასევე, საბჭოთა ანთროპოლოგი და მოქანდაკე მ. გერასიმოვი პითეკანთროპის, სინანთროპის, ძველი ადამიანებისა და ისტორიული მოღვაწეების ყბის მიხედვით მთელ სახეს აღადგენდა და ქმნიდა პორტრეტს. ცხადია, ასეთი დახელოვნება მხოლოდ დიდი ნიჭისა და ცოდნის მქონე კაცს ეძლევა. ჟ. კიუვიემ, როგორც ვიცით, უამრავი განათხარი ცხოველის მასალა შეისწავლა, რის საფუძველზედაც დაადგინა ორგანიზმის ნაწილთა შორის კანონზომიერი თანამიმართებანი (კორელაციები). ამიტომაც შეეძლო მას მთლიანი ჩონჩხის რეკონსტრუქცია. სწორედ ასევე, წერილობითი წყაროების ნაკლებობისას, ისტორიკოსმა უნდა შეძლოს ამა თუ იმ ისტორიული მოვლენის აღდგენა ზოგად ხაზებში მაინც. ამაში მას ეხმარება საზოგადოების როგორც სისტემის არსებობა-განვითარების კარგი ცოდნა.

მაგალითისათვის შევჩერდებით შემდეგ ფაქტზე. თამარ მეფის დროს, როგორც ცნობილია, ადგილი ჰქონდა ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლას. ამ გამოსვლის თაობაზე ბასილი ეზოსმოძღვარი — ავტორი საისტორიო თხზულებისა „ცხოვრება მეფეთ-მეფისა თა-

მარისი“ — აბსოლუტურად არაფერს ამბობს. „ისტორიანი და აზმანი შარავანდედთანის“ ავტორი კი ამ ფაქტს აი ასე ძუნწად გადმოგვცემს: „და ესეცა უცხო მოსაგონებელი: ყუთლუ-არსლან, ცხოვარმან ჯორის სახედ ორ ბუნებისა მყოფელმან, ვითარ მისცემს ბიჭთა გონებისა მზაკუარება, მომღებელმან წესსა რასამე სპარსთა განავისა, ითხოვა კარავი დადგმად ველსა ისანისასა და სანახებსა სალოდებლისასა და თქუა: „დასხდომილნი მუნ შიგა, განმგებელნი მიცემისა და მოღებისა, წყალობისა და შერისხვისანი, ვჰადრებდეთ და ვაცნობებდეთ თამარს, მეფესა და დედოფალსა; მაშინლა სრულიქმნებოდეს განგებული ჩუენი“ (ქართლის ცხოვრება, ტ. II, 1959, გვ. 30—31).

მოტანილ ნაწყვეტში ჩვენ ვხედავთ ოფიციალური ისტორიკოსის რეაქციას ოპოზიციის გამოსვლაზე. ალბათ ზედმეტია იმის შეხსენება, რომ თამარის ისტორიკოსი გამოხატავდა ოფიციალური, მმართველი წრეების განწყობილებას და აქედან გამომდინარეობს სათანადო შეფასებაც. სამწუხაროდ, თამარის ისტორიკოსი ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლას უაღრესად ლაკონიურად, ძუნწად მოგვითხრობს, თანაც დასის მეთაურს წარმოგიდგენს უაღრესად გაშარჟებული სახით („ცხოვარი ჯორის სახედ ორ ბუნებისა მყოფელი“).

სამწუხაროდ, ჩვენამდე არ მოუღწევია მეფის ხელისუფლების წინააღმდეგ აღმდგართა ხელიდან გამოსულ ნაშრომს. მიუხედავად ყოველივე ამისა, ისტორიკოსმა უნდა შესძლოს ამ მოძრაობის ნამდვილი საზრისისა და მნიშვნელობის გააზრება, თუმცა ეს იოლი ამოცანა როდი გახლავთ. ივანე ჯავახიშვილის თანახმად, ყუთლუ-არსლანის დასის გამოსვლა ანალოგიური იყო ოდნავ მოგვიანებით ინგლისელი თავადაზნაურობის გამოსვლისა და მიზნად ისახავდა საქართველოში პარლამენტის მსგავსი პოლიტიკური დაწესებულების დაარსებას. ასეთ შემთხვევაში, აღნიშნული ფაქტის სახით ფრიად ღირსშესანიშნავ მოვლენასთან გვაქვს საქმე. თუ დიდგვაროვანთა ბრძოლა ბაგრატ III-ის, ბაგრატ IV-ისა და დავით აღმაშენებლის მეფობის დროს აფერხებდა ქვეყნის გაერთიანების საქმეს და ამით ისტორიულ პროგრესს, გიორგი III-ის და თამარის ზეობაში სიტუაცია შეიცვალა. საქართველო გაერთიანდა და იქცა წინა აზიის უძლი-

ერეს სახელმწიფოდ, შეიქმნა საშიშროება სახელმწიფოს (პოლიტიკური წყობილების) დესპოტიად გადაქცევისა.

სწორედ ამ ტენდენციის აღკვეთას ისახავდა მიზნად ოპოზიციის გამოსვლა თამარის მეფობის ხანაში.

ახალი საისტორიო წყაროების აღმოჩენის კვალობაზე ჩვენი ცოდნა ამა თუ იმ საზოგადოებაზე, მის განსაზღვრულ პერიოდზე ფართოვდება და ზუსტდება. უძველესი დამწერლობების (შუმერული, ძველელგვიტური, აქადური, ძველსპარსული, ხეთური, B- ხაზოვანი ბერძნული, მაიას და ა. შ). გაშიფვრის შედეგად ჩვენი ცოდნა კაცობრიობის წარსულის შესახებ საკმაოდ გაფართოვდა. ამ დამწერლობებმა, ასევე არქეოლოგიურმა გათხრებმა, ჩვენს წინაშე წარმოაჩინა ახალი ისტორიული სამყაროები. კვლავ გასაშიფრავი რჩება უძველესი ინდური (წინაარული), A-ხაზოვანი ბერძნული, ეტრუსკული და სხვ. დამწერლობანი. მათი გაშიფვრის შემდეგ, რა თქმა უნდა, ჩვენი ცოდნა ისტორიის გარკვეული მონაკვეთებისა და, საერთოდ, კაცობრიობის შესახებ კიდევ უფრო გაფართოვდება.

მაშ ასე, გარდასული საზოგადოების მეცნიერული შემეცნება იწყება მის შესახებ არსებული სხვადასხვა სახის საისტორიო წყაროების მოძიებითა და შეკრებით. ისტორიკოსის შრომა ამ სტადიაზე მსგავსია ანტიკვარის საქმიანობისა (მოვიგონოთ ანატოლ ფრანსის მიერ შექმნილი სილვესტრ ბონარის სახე). ამის შემდეგ იწყება აზროვნების ინტენსიური მუშაობა, შემოქმედების ფაზა.

ისტორიკოსმა ჯერ უნდა დაადგინოს საისტორიო წყაროების უტყუარობა-ნატყუარობა. საკითხთა ამ წრის შესახებ არსებობს ისტორიოგრაფიის სპეციალური დარგი — წყაროთმცოდნეობა (შეისწავლის წერილობით წყაროებს). საქმე იმაში გახლავთ, რომ წერილობითი საისტორიო და რიგი სხვა წყაროები ჩვენთვის საინტერესო წარსულიდან უშუალო, მზა სახით ძალზე იშვიათად მოდის. დროთა განმავლობაში ხდებოდა მათი გადაწერა, რასაც მოსდევდა გადამწერთა უნებლიე თუ შეგნებული შეცდომები. ისინი ზოგჯერ ჩაამატებდნენ ხოლმე ტექსტს (ამას ინტერპოლაციები ეწოდება). აღნიშნული სამუშაოს შესასრულებლად ისტორიკოსს სჭირდება ენის კარგი ცოდნა, საერთოდ, კარგი ფილოლოგიური მომზადება. ხშირად ამ საქმეში მას ეხმარება ფილოლოგი. ზოგჯერ ხდებოდა ყალბი საბუთების შედგენაც. ამ შემთხვევაში ისტორიკოსმა უნდა დაადგინოს

ამ უკანასკნელთა ნატყუარობა. სხვანაირად მათ საფუძველზე გაკეთებულ დასკვნებს არავითარი მეცნიერული ღირებულება არ გააჩნია.

ნათქვამის ნათელსაყოფად შევჩერდებით რამდენიმე მაგალითზე. საუკუნეების განმავლობაში უტყუარად მიაჩნდათ ე. წ. კონსტანტინეს საჩუქარი. აი, რაში მდგომარეობს იგი: ცნობილია, რომ პიპინ მოკლეს დახმარებით VIII საუკუნეში წარმოიშვა რომის პაპის სახელმწიფო. შემდეგში პაპებმა საჩოთიროდ მიიჩნიეს ნახევრად „ბარბაროსი“ ხელმწიფის დახმარებით მათი სახელმწიფოს დაარსების ფაქტი და შეთხზეს დოკუმენტი, რის მიხედვითაც ტერიტორია მათ თითქმის თვითონ რომის გამოჩენილი იმპერატორის კონსტანტინესაგან მიიღეს. მოგვიანებით ცნობილმა იტალიელმა ჰუმანისტმა ლორენცო ვალამ (1404—57 წწ.) აჩვენა, რომ ეს დოკუმენტი ნაყალბევი იყო, რადგან მასში გამოყენებული ლათინური ენის კონსტრუქციები დამახასიათებელი იყო არა ახ. წ. IV საუკუნისათვის, არამედ ბევრად უფრო გვიანი ხანისათვის. 1440 წელს ლორენცო ვალამ გამოაქვეყნა ნაშრომი „კონსტანტინეს საჩუქრის ნაყალბეობის შესახებ“ (სხვათა შორის, სწორედ აქედან იღებს სათავეს საისტორიო წყაროების კრიტიკა). დასავლეთ ევროპის ისტორიიდან კარგადაა ცნობილი, რომ ეკლესიებსა და მონასტრებს სპეციალური სახელოსნოები ჰქონდათ, სადაც ამზადდებდნენ ნაყალბევ ჩუქების სიგელებს. ეს ნაყალბევიც დიდი ხანია, გამოაშკარავებულია.

1819 წელს ჩეხმა მწერალმა და მეცნიერმა ვ. განკამ „აღმოაჩინა“ ე. წ. კრალედვორის ხელნაწერი. მასში ჩეხური ხალხური სიმღერებისა და თქმულებების ოსტატური მიზაძვით გადმოცემული იყო ჩეხების წარსულის გმირული ეპიზოდები, მათი ბრძოლა ეროვნული დამოუკიდებლობისათვის. ამ ხელნაწერის უტყუარობაში მეცნიერებს ეჭვი შეჰქონდათ მთელი გასული საუკუნის განმავლობაში, მაგრამ მხოლოდ XX საუკუნის დასაწყისში დაადგინეს მისი ნატყუარობა (თუმცა იგი შეთხზულ იქნა პატრიოტული მოტივით, ჩეხებისა და მათი კულტურის გერმანიზაციის მძლავრი ტენდენციის წინააღმდეგ).

XVIII საუკუნის ბოლოსა და XIX საუკუნის დასაწყისში ევროპაში გავრცელდა ძველი კელტი ბარდის (პოეტისა და მომღერლის) ოსიანის სიმღერები, რომლებიც სინამდვილეში ინგლისელი

პოეტის ჯ. მაკფერსონის (ცხოვრობდა XVIII საუკუნეში) შეთხზული იყო. აღვილი წარმოსადგენია, თუ რა მეცნიერული ფასეულობა ექნება ასეთი „საისტორიო წყაროების“ საფუძველზე გაკეთებულ დასკვნებს!

ახლა არქეოლოგიის ისტორიაში მომხდარი მსგავსი ფაქტების შესახებ. გასულ საუკუნეში ხშირი იყო ეოლითების აღმოჩენა. ეს გახლდათ სწორი მოყვანილობის ქვები (უმეტესად, კაუქკა), რომელთაც თითქოს ეტყობოდათ ხელოვნური დამუშავების კვალი. ამის საფუძველზე ცნობილმა ფრანგმა არქეოლოგმა გაბრიელ დე მორტილიემ ეოლითების გავრცელების რამდენიმე ეპოქა გამოჰყო. შემდგომში დარწმუნდნენ, რომ ე. წ. ეოლითების მსგავსი ნამტვრევები შეიძლება წარმოიშვას სწრაფად ჩამონადენი წყლისა და ბუნების სხვა სტიქიური ძალების ზემოქმედების შედეგად. არქეოლოგთა უმეტესობა დღეს ფიქრობს, რომ ეოლითები სავესებით ბუნებრივად, ადამიანის გონებისა და ხელის გარეშე, იქმნებოდა. საქმე იმაშია, რომ ამგვარი საგნებისა და ადამიანთა უძველესი, პირველადწყებოთი იარაღების გარჩევა, ამ უკანასკნელთა უაღრესად პრიმიტიულობის გამო, ძალზე ჭირს. ფაქტია, რომ ასეთ ნივთთა მხოლოდ ნაწილი (ალბათ მცირე) არის ადამიანების მიერ შექმნილი.

1912 წელს პილტადუნში (ინგლისში) ერთმა კოლექციონერმა, ვინმე დაუსონმა ნახა ადამიანის თავის ქალის ფრაგმენტების, ქვედა ყბის ნაწილი და რამდენიმე კბილი. ყბა მაიმუნისას ჰგავდა, მაგრამ ჰქონდა განვითარებული თავის ქალა. „ანთროპოლოგიური ნაპოვნის“ საფუძველზე შეიქმნა ახალი კონცეფცია, რომლის მიხედვითაც Homo sapiens-ის სახეობა თავიდანვე ჩამოყალიბდა განვითარებული ტვინით, ხოლო პითეკანთროპები და სინანთროპები დეგრადირებულ გვერდით შტოებს წარმოადგენდნენ. რასიზმის იდეოლოგებმა დიდი მონდომებით ჩასკიდეს ხელი ამ „ფაქტს“ და დაიწყეს იმის მტკიცება, რომ თეთრი რასა წარმოიშვა არა პითეკანთროპისა და სინანთროპისაგან, არამედ „ეოანთროპისაგან“, მესამეული პერიოდის ბოლოს. 1953 წელს დაამტკიცეს, რომ აღნიშნული ნაპოვნის წმინდა წყლის ფალსიფიკაციას წარმოადგენდა, რომ დაუსონმა თანამედროვე ადამიანის ქვედა ყბას მიამაგრა თანამედროვე მაიმუნის ნიკაბი, რომელიც სპეციალურად შეღება, რათა მისთვის სიძველის იერი მიეცა, ხოლო ერთი კბილი გაქლიბა კიდევ.

ყოველივე ამის შემდეგ დავძენთ იმასაც, რომ ასეთი ფალსიფიკაციებისაგან დაზღვეული არ არის ჩვენი საუკუნეც. ამდენად, წერილობითი წყაროების კრიტიკული განხილვა-შესწავლის გარეშე ისტორიოგრაფია, როგორც მეცნიერება წარმუდგენელია.

თუ საქართველოს ისტორიული პროცესის ძირითად საისტორიო წყაროს „ქართლის ცხოვრებას“ კრიტიკულად არ შევისწავლით და ისე არ გავაკეთებთ დასკვნებს, ამ დასკვნების დიდ ნაწილს არავითარი მეცნიერული ფასი არ ექნება. თუ, მაგალითად, ჩვენი ძველი ისტორიკოსის ჯუანშერის საისტორიო წყაროს უკრიტიკოდ ვენდობით და მასში მოთხრობილი უძველესი ამბების რეალობას, ჯარისა და ტყვეების ფანტასტიკურ რაოდენობას ვირწმუნებთ, ჩვენ საქმე გვექნება უაღრესად არაობიექტურ ისტორიასთან. ე. ი. ისეთ ისტორიასთან კი არაა, რომელიც ნამდვილად მოხდა, არამედ ისეთთან, როგორიც ისტორიკოსის ფანტაზიამ შეთხზა.

გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ ძველი ეპოქის ისტორიკოსები ისე რეალისტურად და რაციონალისტურად არ აზროვნებდნენ, როგორც უახლეს საუკუნეებში. თუ ისინი გარკვეულ ისტორიულ მოვლენებს შეთხზავდნენ, დაასახელებდნენ ფანტასტიკურ ციფრებს და ა. შ., მათ ეს სულაც არ მიაჩნდათ სიყალბედ. ვიმეორებთ, რეალურსა და გამონაგონს ისინი ხშირად მკაცრად ვერ მიჯნავდნენ ერთმეორისაგან. ასე დაემართა, კერძოდ, ჩვენს ისტორიკოსს ჯუანშერს. ისტორიკოსის გულუბრყვილობა იმაშიც გამოჩნდა, რომ განსაზღვრული კრიტიკული განწყობის არარსებობისას იგი აფიქსირებდა ყველაფერს, რასაც ამა თუ იმ მოვლენის შესახებ ისმენდა, თუმცა უკვე ზოგიერთი ძველი ბერძენი ისტორიკოსი ამ მიმართულებით საკმაო კრიტიკულობას იჩენდა. მაგალითად, პეროდოტე წერდა: „მე მოვალე ვარ გადმოვცე ის, რასაც ლაპარაკობენ, მაგრამ ყველაფრის დაჯერება არ მევალება. ჩემი ეს განცხადება ეხება მთელს ჩემს თხრობას“ (იგულისხმება თხრობა ბერძენ-სპარსელთა ომების შესახებ). თუკი დიდე კი დასძენდა, რომ „მე არ ვთვლიდი მოვალედ თავს ჩამეწერა ყველაფერი ის, რასაც ვგებულობდი პირველი შემხვედრიდან, ანდა ის, რაც მე შემეძლო მეგულისხმა, მაგრამ ვიწერდი მოვლენებს, რომლის თვითმხილველიც მე ვიყავი, რამდენადაც შესაძლებელი იყო ყოველი ცალკეული ფაქტის ზუსტი გამოკვლევის შემდეგ“. მაგრამ, საერთოდ, ასეთი კრიტიკული გან-

წყობილება წარსული ეპოქების ისტორიკოსებისათვის ნაკლებად იყო დამახასიათებელი. თვითონ ჰეროდოტე სხვადასხვა საზოგადოების შესახებ თხრობისას ფანტასტიკური ამბებს გადმოსცემდა.

ხშირად ისტორიკოსი ისტორიის თხრობას განზრახ, შეგნებულად ამახინჯებდა ან ამახინჯებს, ასრულებდა რა ან ასრულებს მმართველი ფენების სოციალურ დაკვეთას. ლუკიანე ჩვენს მიერ უკვე მოხსენიებულ ტრაქტატში წერდა: „ამრიგად, ისტორიკოსის ერთადერთი საქმეა მოგვითხროს ყველაფერი ის, როგორც იყო. მაგრამ ამას იგი ვერ გააკეთებს, თუ ეშინია არტაქსერქსესი, ვინაიდან მისი ექიმია¹. ანდა იმედოვნებს, მის წიგნში გამოთქმული შექებებისათვის ჯილდოდ მიიღოს ძოწის ხალათი, ოქროს ჯავშანი, ნისური ცხენი“. რალა თქმა უნდა, ამ შემთხვევაში ისტორიკოსი სულაც არ წერს ობიექტურ ისტორიას. ამჭერად, უკეთეს შემთხვევაში, იგი გაორებულია. გაორებული ისტორიკოსის კლასიკური ნიმუშია პროკოპი კესარიელი (დაიბადა V საუკუნის ბოლოს — გარდაიცვალა 562 წელს). ერთი მხრივ, იგი ოფიციალურ ისტორიას წერდა ბიზანტიის იმპერატორ იუსტინიანესა (527—565 წწ.) და მისი მეუღლის — ცნობილი თეოდორას საამებლად; მეორე მხრივ, რამდენადაც გულის სიღრმეში ძველი სენატორული დიდკაცობის პოზიციაზე იდგა, იძლეოდა მოვლენების სულ სხვანაირ გაგებასა და შეფასებას. პროკოპი კესარიელს ეკუთვნის პამფლეტი „საიდუმლო ისტორია“ (Anecdota), სადაც გამოამჟღავნა თავისი ნამდვილი შეფასება თანამედროვე ისტორიული მოვლენებისა.

პროკოპი კესარიელის ამგვარი საქციელი ბევრი ისტორიკოსის მოღვაწეობასთან შედარებით კეთილშობილურია. ამ უკანასკნელთაგან დავასახელებთ, მაგალითად, გერმანიაში ფაშისტური რეჟიმის პერიოდის (1933—45 წწ.) ოფიციალურ ისტორიკოსებს, ყალბი დოქტრინების (რასიზმი, გეოპოლიტიკა) საფუძველზე ისინი მცდარად, ხშირ შემთხვევებში შეგნებულად დამახინჯებით, აშუქებდნენ თავიანთი ქვეყნის, მეზობელი ხალხებისა და თვით მსოფლიოს წარსულ და თანამედროვე ისტორიასაც. ამათ მათ ნაწერებში ვეძებოთ

¹ ლუკიანე აქ გულისხმობს ბერძენ ისტორიკოს ქტესიოს კნიდელს (ძვ. წ. V—IV სს.), რომელიც ამასთანავე ექიმო იყო სპარსეთის მეფეთა კარზე. მან დაწერა ისტორიული თხზულება „პერსიკა“ (სპარსეთის ისტორია).

გერმანიის იმდროინდელი ისტორია, ფაშისტური პარტიის წარსულის, ფაშისტი ლიდერების ბიოგრაფიების ობიექტური გაშუქება. ამ ისტორიკოსების „მეცნიერული“ მოღვაწეობის შედეგი ძალიან უმნიშვნელოა და მხოლოდ უარყოფით ნიმუშს წარმოადგენს ისტორიკოსებისა და, საერთოდ, ყველასათვის, ვისთვისაც მეცნიერება ნამდვილი ფასეულობაა. ამ შემთხვევაში ისტორიოგრაფია თუმცა გარკვეულ სოციალურ ფუნქციას ასრულებს, მაგრამ იგი (ეს ფუნქცია) შორსაა მეცნიერებისა¹ და თვით საზოგადოების ნამდვილი ინტერესებისაგან. თუ იმავე მაგალითს დავკერძობთ, ადვილად დავინახავთ, რომ გერმანელი ფაშისტი ისტორიკოსები ემსახურებოდნენ ბოროტმოქმედი პოლიტიკოსებისა და სამხედრო მოღვაწეების მიზნებს, რომელთა წყალობითაც გერმანელი ერი კატასტროფის წინაშე აღმოჩნდა. ჩვენ სინანულით აღვნიშნავთ, რომ იმ დიდ ბოროტებაში, რომელსაც გერმანული ფაშიზმი წარმოადგენდა, ისტორიკოსებსაც (ოფიციალურ) მიუძღვით გარკვეული წვლილი. თუმცა ამ პერიოდში იყვნენ ისტორიკოსებიც, რომლებიც ჯანსაღ დემოკრატიულ და პატრიოტულ პოზიციაზე იდგნენ, მაგრამ მათი ხმა გაისმოდა მსგავსად „ხმად მღალადებლისა უდაბნოსა შინა“.

მაგრამ ნულარ მივეყვებით ზემოთ მოტანილი მაგალითის განმარტებას. ჩვენ ვლაპარაკობთ ისტორიოგრაფიაზე როგორც მეცნიერებაზე, ე. ი. შემეცნების იმ სფეროზე, რომელიც კეშმარიტებას ეძიებს, ისტორიკოსებზე, ვისთვისაც სინდის-ნამუსი დიდ ძალას წარმოადგენს (შევნიშნავთ, მსგავსი უარყოფითი როლის თამაში შეუძლია სხვა ჰუმანიტარულ მეცნიერებასაც, ხელოვნების დარგებსაც, რისი მაგალითებიც არაერთი ვიცით). ისტორიკოსისათვის (ვინც ამ წოდების ღირსია) დიდად ყურადსაღები უნდა იყოს მარქსის სიტყვები: „...ადამიანი, რომელიც ესწრაფვის მეცნიერება ისეთ თვალსაზრისს შეუგუოს, რაც აღებულია არა თვით მეცნიერებიდან (რაგინდ მცდარიც არ უნდა იყოს ეს უკანასკნელი), არამედ გარედან, ისეთ თვალსაზრისს, რომელიც ნაკარნახევია მეცნიერებისათვის უცხო,

¹ რა შორს იდგნენ ეს „ისტორიკოსები“ ცნობილი რომელი ისტორიკოსის ამიანე მარცელინისაგან, რომელიც პროფესიული სიამაყის გრძნობით აცხადებდა: „მე დავიქადნე, რომ ჩემს ნაშრომში მომეცა კეშმარიტება და არსად, როგორც მე ვფიქრობ, შეგნებულად არ გადამიხვევია ამ დაპირებისაგან მიჩუმაობით ანდა სიცრუით“.

მისთვის გარეგანი ინტერესებით, — ასეთ ადამიანს მე ვუწოდებ „სულმდაბალს“ (იხ. კ. მარქსი, ზედმეტი ღირებულების თეორიები, ნაწ. II, 1968, გვ. 159).

ჩვენთვის საინტერესო კონტექსტში ძალზე საყურადღებოა აგრეთვე მარქსის ის აზრი, რომელიც მან ვულგარულ ბურჟუაზიულ პოლიტეკონომისტებზე გამოთქვა და რომელიც არანაკლებ შეეხება მსგავსი ყაიდის ისტორიკოსებს: „ამიერიდან საქმე შეეხებოდა უკვე არა იმას, სწორია თუ არა ესა თუ ის თეორემა, არამედ — სსსარგებლოა იგი კაპიტალისტთვის თუ საზიანო, ხელსაყრელია მისთვის თუ არახელსაყრელი, შეეთანხმება იგი პოლიტიურ მოსაზრებებს თუ არა, უნაგარო კვლევა-ძიების ადგილს დაქირავებული მკვლანელების მყვირალა პოლემიკა იჭერს, მიუდგომელი მეცნიერული გამოკვლევის ადგილს კი — არაკეთილსინდისიერი, მლიქვნელური აპოლოგეტიკა! (იხ. „კაპიტალის“ II გამოცემის ბოლოსიტყვაობა).

ერთი სიტყვით, ისტორიკოსს როგორც წერილობითი წყაროების, მათ შორის უწინდელი და თანამედროვე ისტორიოგრაფიის გამოყენების, ისე არქეოლოგიური მონაცემებით სარგებლობისას, დიდი სიფრთხილე მართებს, რათა მას საქმე ჰქონდეს ყოველმხრივ შემოწმებულ და ზუსტ ფაქტებთან და დასკვნებთან.

მას შემდეგ, რაც ისტორიკოსს ხელთ აქვს ერთი ისტორიული ეპოქის ან დიდი მოვლენის ამსახველი წყაროები, მან ისინი ურთიერთს უნდა შეაჯეროს და ამ გზით დაადგინოს ზუსტი ისტორიული ფაქტები, რომელნიც, ასე ვთქვათ, საშენ მასალას წარმოადგენენ ისტორიკოსისათვის: უამისოდ არა თუ ისტორიკოსის, არამედ ფილოსოფოსისა და სოციოლოგის ნააზრევსაც კი საზოგადოებაზე არაკითარი ფასი არა აქვს.

როგორც დავინახეთ, წყაროთმცოდნეობა ისტორიოგრაფიის მნიშვნელოვანი დამხმარე დისციპლინაა. თავის მხრივ იგი შედგება რიგი დისციპლინებისაგან: პალეოგრაფია შეისწავლის დამწერლობის განვითარებას და წერილობით წყაროებს. ტექნოლოგია მუშაობს ისტორიული წყაროს ტექსტის დადგენაზე; არქეოგრაფიის ამოცანას შეადგენს ისტორიული წყაროების პუბლიკაციის მეთოდების შემუშავება და მათი მომზადება გამოსაქვეყნებლად; ეპიგრაფიკა შეისწავლის სხვადასხვა მასალაზე შესრულებულ წარწერებს; პაპიროლოგია — პაპირუსზე დაწერილ წყაროებს.

დამხმარე ისტორიოგრაფიულ დისციპლინას წარმოადგენს ისტორიული ქრონოლოგია. იგი შეისწავლის ძველი დროის სისტემებს, კალენდრებს. მისი დახმარებით ხდება ისტორიული თარიღების გადმოტანა დროის აღრიცხვის თანამედროვე სისტემაზე. საისტორიო გეოგრაფია ადგენს ისტორიული პუნქტების მდებარეობას, ქვეყნებისა და ისტორიული პროვინციების საზღვრებს, გზების მიმართულებას, ქალაქების ტოპოგრაფიას და ა. შ. ძველ ფულის სისტემებს სწავლობს ნუმიზმატიკა, საბეჭდადებს — სფრაგისტიკა, გერბებსა და ემბლემებს — ჰერალდიკა. ისტორიული მეტროლოგია შეისწავლის ზომა-წონის უწინდელ სისტემებს; საგვარეულოების შესწავლა შეადგენს გენეალოგიის ამოცანას. ყველა ეს დამხმარე საისტორიო დისციპლინა ადგენს მთელ რიგ ფაქტებსაც, რომელთა გათვალისწინება ისტორიოგრაფიულ კვლევა-ძიებაში აუცილებელია.

ისტორიული პროცესის შესწავლაში ისტორიკოსს დიდ დახმარებას უწევს ენა. კერძოდ, ლექსიკაში აისახება ხალხის კულტურა, მსოფლმხედველობა, ფსიქოლოგია. ამ მხრივ, ქართულ ენათმეცნიერებას და ფილოსოფიას ბევრი რამ ჯერ კიდევ გასაკეთებელი რჩება. იგივე ითქმის, რა თქმა უნდა, ქართულ ისტორიოგრაფიაზეც (შევნიშნავთ, რომ ქართული ენის ლექსიკურ მონაცემებს ჩვენი ისტორიის გააზრების საქმეში იყენებდნენ ჯერ კიდევ ი. ჭავჭავაძე და ი. ჯავახიშვილი. ქართველთა ძველი მატერიალური და სოციალური ყოფის გააზრებისას ამ მონაცემების გამოყენების მშვენიერი ნიმუშები მოგვცა სიმონ ჯანაშიამ).

მაგრამ საისტორიო წყაროების დიდი ცოდნა, მათ შორის, თვით ორიგინალში (ასევე უცხო ენებზე, რადგანაც ხშირად ამა თუ იმ ხალხის შესახებ წყაროები მოიპოვება მეზობელი და დაშორებული ხალხების ენებზე), სხვა უცხო ენების (ინგლისური, ფრანგული, გერმანული, რუსული და ა. შ.) დაუფლება თანამედროვე ისტორიოგრაფიის მიღწევების ასათვისებლად სრულიადაც არ კმარა ისტორიის მეცნიერული გამართვისათვის. ამ შემთხვევაში ისტორიკოსი მხოლოდ კარგი ერუდიტია, კერძოდ, წყაროთმცოდნე (სხვადასხვა სპეციალობისა). ისტორიის ნამდვილ მეცნიერულ დონეზე წარმოდგენისათვის ისტორიკოსს სჭირდება ფართო განსწავლულობა არა მხოლოდ თავისი ქვეყნის, არამედ აგრეთვე მეზობელი ქვეყნებისა და მსოფლიო ისტორიაში, სოციოლოგიასა და ფსიქოლოგიაში. სა-

კუთრივ ჩვენს ეროვნულ ისტორიოგრაფიაში ისტორიკოსისა და ფილოლოგის შერწყმას, ე. ი. როცა ისტორიკოსს გააჩნია სათანადო ფილოლოგიური მომზადება, საკმაო ხნის ტრადიცია აქვს და ამ გზაზე არსებული შესაძლებლობანი მნიშვნელოვანწილად ამოწურულია, თუმცა გასაკეთებელი ამ მხრივ, რასაკვირველია, ჯერ კიდევ დარჩა. სასურველია ამჯერად ჩვენი ისტორიული პროცესის შესწავლას ხელი მოჰკიდოს ისტორიკოსმა-სოციოლოგმა, ისტორიკოსმა-ფსიქოლოგმა. ამ საფუძველზე ჩვენი ისტორიის შემდგომ გაღრმავებულ შესწავლას დიდი პერსპექტივები გააჩნია.

დასასრულს, დავსძენთ იმასაც, რომ სათანადო ფილოსოფიური მომზადების გარეშე ფართო აზროვნების ისტორიკოსი დღევანდელ პირობებში წარმოუდგენელია. რა თქმა უნდა, თუ ესა თუ ის ისტორიკოსი ხელს მოჰკიდებს ამა თუ იმ ისტორიული პუნქტის ან ოლქის ლოკალიზაციას, ამა თუ იმ ისტორიული თარიღის დადგენას, განსაზღვრული, მცირე მნიშვნელობის მოვლენის მიზეზის, საზრისის გაგებას და ა. შ. — ამაში მას ფილოსოფია და სოციოლოგია სულაც არ ესაჭიროება. მაგრამ თუ ისტორიკოსი მიზნად დაისახავს რაიმე თვალსაჩინო ორიგინალური წვლილი შეიტანოს მსოფლიო ისტორიის, ისტორიული ეპოქების, ცალკეული ქვეყნის მთლიანი ისტორიული პროცესის, დიდი მოვლენების შესწავლაში, ამას იგი სულაც ვერ მიაღწევს მხოლოდ ემპირიული ისტორიოგრაფიის დონეზე. მაგალითად, საქართველოს ისტორიის მთლიანი პროცესის, ცალკეული ეპოქების ახლებურად წარმოჩენა, მისი მთელი რიგი მომენტების ღრმა გაგება შეუძლებელია ისტორიკოსის ფილოლოგიური, სოციოლოგიური და ფსიქოლოგიური (განსაკუთრებით სოციალური) მომზადების გარეშე.

ისტორიული ფაქტების დადგენის შემდეგ ისტორიკოსის შრომის სიძნელე სულაც არ მთავრდება. პირიქით, ამიერიდან იწყება უკვე სხვა სახის სიძნელენი. ფაქტებს შერჩევა და გამოყენება უნდა. არის ფაქტები, რომლებიც ეწინააღმდეგება დიდ ისტორიულ ჰუმანიტარულ მართებებს. სწორედ მათს შესახებ ამბობდა ჰეგელი, მით უარესი ფაქტებისთვისო. მაგრამ არის ფაქტები, რომელთა იგნორირების შემთხვევაში უარესი ემართება განზოგადებას. ამ თავისებურ სცილასა და ქარიბდას სიტუაციაში ისტორიკოსმა უნდა გამოიჩინოს ნორმალური გეზი.

ბუნებისმეტყველების დარგში სიტუაცია გაცილებით იოლია. ბუნებისმეტყველი თავისი ბუნებრივი (თვალი, ყური და ა. შ.) და ხელოვნური ორგანოების (ხელსაწყოების) მეშვეობით უშუალოდ აკვირდება პროცესებს, მოვლენებს. თუ მას ჰიპოთეზა გაუჩნდა, იგი ფაქტებით ამართლებს (ვერიფიკაციას ახდენს), ან აბათილებს თავის თვალსაზრისს. სულ სხვა ვითარებაა ისტორიოგრაფიაში, სადაც ისტორიკოსი ძალზე ხშირ შემთხვევაში უშუალოდ არ აკვირდება ისტორიულ მოვლენებს, პროცესებს. აქ, მარქსისა არ იყოს (ამას იგი ამბობდა პოლიტიკონომიის მიმართ): „არ შეიძლება არც მიკროსკოპის, არც ქიმიური რეაქტივების გამოყენება. ორივეს მაგივრობა უნდა გასწიოს აბსტრაქციის ძალამ („კაპიტალის“ I გამოცემის წინასიტყვაობა).

თვალი გავადევნოთ ისტორიკოსის აზროვნების შემდგომ მსვლელობას, წარმოვაჩინოთ ის მეთოდები, რომლებითაც იგი სარგებლობს თავის კვლევა-ძიებაში. სწორედ აქედან იწყება ისტორიკოსის შემოქმედების ის გზა, რის საჭიროებაზედაც ჩვენს მიერ უკვე მოხსენიებულ ანატოლ ფრანსის გმირს არავითარი წარმოდგენა არა ჰქონდა.

რა მეთოდებს იყენებს ისტორიკოსი

„შემეცნება განსაზღვრული მეთოდის გარეშე ემსგავსება შეუწყრელ ცოცხს ან ღამით ფათურით სიარულს“.

ფ. ბეკონი

მარქსისტული ისტორიოგრაფიის უმთავრესი მეთოდია ისტორიული მატერიალიზმი, რომლის თანახმადაც ისტორიული წარსული, საზოგადოებრივი პროცესი მთლიანობას, სისტემას წარმოადგენს, რომლის ყოველი მნიშვნელოვანი მხარე, საბოლოო აზრით, გაიგება ეკონომიკური საფუძვლით. ეს მეთოდი, მეორე მხრივ, განუყრელია დიალექტიკური მეთოდისაგან, იმდენად, რომ ისტორიის მატერიალისტურ გაგებას სავსებით სწორად შეიძლება ეწოდოს ისტორიის მატერიალისტურ-დიალექტიკური გაგება. ისტორიუ-

ლი პროცესი წარმოადგენს დიალექტიკის კანონების (უარყოფის უარყოფის, რაოდენობრიობის ახალ თვისებრიობაში გადასვლის, დაპირისპირებულობათა ბრძოლისა და ერთიანობის) მოქმედების ასპარეზს. ამდენად, ამ უკანასკნელის გასაგებად საჭიროა დიალექტიკის დაუფლება.

უარყოფის უარყოფის კანონის მოქმედების დემონსტრირება შეიძლება მოვახდინოთ შემდგომ უმთავრეს მაგალითზე. კაცობრიობის განვითარების პირველ ფაზას წარმოადგენდა არქაული კომუნიზმი, რომლისთვისაც დამახასიათებელი იყო წარმოების საშუალებებზე (მიწაზე) საერთო საკუთრება, აქედან გამომდინარე თანაბარი განაწილება, სახალხო თვითმმართველობა და ა. შ. მაგრამ ამ საზოგადოებას, როგორც ცნობილია, ჰქონდა დიდი ნაკლი — ეფუძნებოდა საზოგადოების საწარმოო ძალების განვითარების, ბუნების ძალების ათვისების ძალზე დაბალ დონეს. ამ უკანასკნელთა შემდგომი განვითარება და ათვისება უნდა მომხდარიყო აღნიშნული საზოგადოებრივი მდგომარეობის უარყოფით, შესაბამისად, კერძო საკუთრების, უთანასწორობის, შეზღუდული დემოკრატიის (საზოგადოების მხოლოდ ნაწილისათვის არსებობის აზრით) და ა. შ. განვითარებით. მაგრამ განვითარების კლასობრივ ფაზებზე მიღწეულმა შედეგებმა ნიადაგი მოამზადა კლასობრივი საზოგადოების უარყოფისათვის, უკლასო საზოგადოების (ამჟერად განვითარებული სახის) ასაღორძინებლად. ამდენად, აქ უბრალო განმეორადობასთან კი არა გვაქვს საქმე, არამედ განმეორადობასთან ახალ საფეხურზე, რომლის შინაარსი ბევრ წილად შევსებულია უარყოფის მდგომარეობის, ფაზის საწარმოო ძალებით, ფორმა კი თავდაპირველი მდგომარეობისაა (საზოგადოებრივი საკუთრება).

აღნიშნული კანონის მოქმედებას ჩვენ შეგვიძლია თვალი გავადევნოთ თვით კლასობრივი საზოგადოების ისტორიის მანძილზედაც. მაგალითად, შუა საუკუნეები დიდი ხნის განმავლობაში წარმოადგენდა ანტიკური საზოგადოების უარყოფას. პირველ შემთხვევაში საზოგადოებრივი ცნობიერების გაბატონებული ფორმა იყო რელიგია, რომელიც ადამიანებს თავს ახვევდა „იმქვეყნიურ“ ფასეულობით ორიენტაციებს. შეზღუდული საზოგადოებრივი ურთიერთობების პირობებში პიროვნება სათანადოდ ვერ ვითარდებოდა. ანტიკურ სინამდვილეში კი ამ მხრივ სულ სხვანაირ სურათს ვხედავთ.

და აი გვიანი შუა საუკუნეების მანძილზე აღგილი ჰქონდა ანტიკურობის გარკვეული სახით აღდგენას, რასაც რენესანსი, აღორძინება ეწოდება.

საზოგადოების ევოლუციაში რაოდენობის ახალ თვისებრიობაში გადასვლის კანონის მოქმედება უმთავრესად თავს იჩენს იმაში, რომ საწარმოო ძალების განვითარება გარკვეულ მომენტში გამოვლინდება სოციალურ რევოლუციაში. ისტორიული მატერიალიზმის ფორმულირების თანახმად ეს მდგომარეობს იმაში რომ ახალი საწარმოო ძალები ბევრად გაუსწრებს ძველ წარმოებითს ურთიერთობებს, მათზე დაფუძნებულ სახელმწიფოს, სამართალს და ა. შ., რაც საფუძველი ხდება სოციალური რევოლუციის მოხდენისათვის.

დაპირისპირებულობათა ბრძოლისა და ერთიანობის კანონის მოქმედება ისტორიულ პროცესში ვლინდება კლასობრივი ბრძოლის კანონზომიერებაში, რომლის კულმინაციურ მომენტს წარმოადგენს ასევე სოციალური რევოლუცია. ამ უკანასკნელ პუნქტში, როგორც ეხებადეთ, აღნიშნული კანონის მოქმედება ემთხვევა რაოდენობის ახალ თვისებრიობაში გადასვლის კანონის მოქმედებას. მაგრამ ეს ყველაფერი ჩვენ უშუალოდ ფაქტებში უნდა აღმოვაჩინოთ.

ენგელსი აღნიშნავდა, რომ „ყოველ მეცნიერულ სფეროში, როგორც ბუნების, ისე ისტორიის სფეროში, მოცემული ფაქტებიდან უნდა ამოვიდეთ... რომ, ამრიგად, თეორიულ ბუნებისმეცნიერებაშიც არ შეიძლება ჯერ კავშირები შევადგინოთ და შემდეგ ფაქტებში შევიტანოთ, არამედ ისინი ფაქტებში უნდა აღმოვაჩინოთ და როდესაც აღმოჩენილი იქნებიან, ცდის შესაბამისად, რამდენადაც ეს შესაძლებელია, დავამტკიცოთ“ (ბუნების დიალექტიკა, 1954, გვ. 33). იგივე ითქმის, რასაკვირველია, ისტორიული პროცესის მეცნიერული გაგების შესახებ. მართლაც, სულაც არ უნდა წარმოვიდგინოთ საქმე ისე, რომ ისტორიული მატერიალიზმის მიხედვით, ყოველ შემთხვევაში, წინასწარ ხდება მზამზარეული დასკვნების გაკეთება და ისტორიკოსის ამოცანა ამ შემთხვევაში მხოლოდ ისაა, რომ დააფუძნოს ეს დასკვნები ფაქტებით. მაგალითისათვის, ბევრ ისტორიკოსს ჰგონია, რომ ყველა კლასობრივი საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ფორმაცია გაიარა ბევრმა საზოგადოებამ (ჩინეთმა, ინდოეთმა, ირანმა, ეგვიპტემ და სხვ.) და ცდილობენ შესაბამისი ქვეყნების ისტორიით დაასაბუთონ ეს მოსაზრება. მაგრამ მათი ცდები წარუმატებლად

მთავრდება ზოლზე. ისტორიული მატერიალიზმი სულაც არ მოითხოვს ასეთ მიდგომას. ამ თეორიის თანახმად, ყველა კლასობრივ საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციას გადის საზოგადოება მთლიანად, მთელი კაცობრიობა და არა თითოეული ძველი ისტორიის მქონე საზოგადოება. ცალკეული საზოგადოების შესწავლისას ჩვენ უპირველესად უნდა ამოვდიოდეთ ისტორიული მატერიალიზმის მეთოდიდან და მის საფუძველზე დავასკვნათ ამა თუ იმ საზოგადოებაში ამა თუ იმ კლასობრივი საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ფორმაციის არსებობა, მისი შეცვლა ახლით.

თუ, მაგალითად, ჩუქჩების ან ავსტრალიელი აბორიგენების ისტორიის დაწერა გვინდა, საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ფორმაციების თანამიმდევრობა ან დიალექტიკის კანონები ამაში ჩვენ ნაკლებად დაგვეხმარება. ამ ხალხების ისტორიაში ადგილი ჰქონდა სტაგნაციას, შეჩერებას არქაული კომუნიზმის საფეხურზე. საჭიროა, ამ ფაქტის მიზეზების გარკვევა და წარმოჩენა; ფორმაციების მონაცვლეობის იდეა აქ უადგილოა.

თუ საწარმოო ძალების განსაზღვრული დონე განაპირობებს წარმოებითი ურთიერთობების განსაზღვრულ ფორმას, ეს არ ნიშნავს იმას, რომ ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში შევეცადოთ ვუჩვენოთ შრომითი ტექნიკის ზუსტად განსაზღვრული საფეხური. მთელ რიგ შემთხვევებში, როგორც უკვე მივეუთითებდით, აღნიშნული კანონზომიერება მოდიფიცირებას, სახეცვლელებას განიცდის გეოგრაფიული ფაქტორის ზეგავლენით.

ასევე არსებობს საშიშროება ზედნაშენური მოვლენების ეკონომიკური საფუძვლით ახსნისას; ზოგჯერ ცდილობენ ყოველგვარი ძვრები ზედნაშენური მოვლენების განვითარებაში დაუკავშირონ მაინც და მაინც ამა თუ იმ ძვრებს საწარმოო ძალების განვითარებაში¹. ისტორიულ მატერიალიზმს ასეთ გაგებასთან არავითარი საერთო არა აქვს.

¹ ამ მხრივ სახელი „გაითქვა“ რუსმა მარქსისტმა ვ. შულიატიკოვმა. იგი ყოველთვის ცდილობდა ლიტერატურის, ფილოსოფიის და ა. შ. განვითარება დაეკავშირებინა განსაზღვრულ საწარმოო ძალებთან, წარმოების ორგანიზაციის ფორმასთან. სწორედ მსგავსი „მარქსისტების“ შესახებ ამბობდა კ. მარქსი: მე ის ვიცი, რომ მარქსისტი არ ვარო.

ყოველივე ზემოაღნიშნულის თქმა იმიტომ დაგვკირდა, რომ ხაზი გაგვესვა ისტორიული მატერიალიზმის მეთოდის სიფრთხილით გამოყენებისათვის, მისი (ამ მეთოდის) ხანგრძლივი, თანდათანობითი დაუფლების საჭიროებისათვის მსოფლიო ისტორიის შესწავლის საფუძველზე.

ახლა ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი მეთოდის შესახებ.

ჩვეულებრივად გავრცელებულია შეხედულება, რომლის თანახმადაც ისტორია იწერება ასე: ჯერ გაიგება და აღიწერება წარსული, შემდეგ მომდევნო ეპოქა და ა. შ. დღევანდლობის, აწმყოს სინამდვილის ჩათვლით. მაგრამ ეს არაა ისტორიის წერის ერთადერთი გზა. მეორე, და უფრო მეტად ნაყოფიერი გზა, მდგომარეობს აწმყოდან, დღევანდლობიდან წარსულის ჩაღრმავებულ კვლევაში. მარქსი წერდა: „ადამიანის ანატომია მაიმუნის ანატომიის გასაღებია. პირიქით, უმაღლესის ნიშნები დაბალი სახის ცხოველებში მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება გავიგოთ, თუ ეს უმაღლესი ცნობილია“ (პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის, 1953, გვ. 288—89)¹. სხვაგან იგივე მეთოდის მნიშვნელობა მარქსს ასე აქვს წარმოდგენილი: „ბურჟუაზიული საზოგადოება წარმოების უაღრესად განვითარებული და მრავალსახოვანი ისტორიული ორგანიზაციაა. კატეგორიები, რომელნიც ამ საზოგადოების ურთიერთობას გამოსახავენ, მისი სტრუქტურის (Gliederung) გაგება, ამასთანავე, შესაძლებლობას იძლევა გავიგოთ ყველა იმ დრომოკმული საზოგადოებრივი ფორმის სტრუქტურა და წარმოებითი ურთიერთობანი, რომელთა ნანგრევებსა და ელემენტებზეც ბურჟუაზიული საზოგადოება აღიმართა“ (იქვე, გვ. 288).

განვმარტავთ ამ მეთოდის აზრს. საზოგადოების შემდგომი განვითარების საფეხური, აწმყო უფრო რთული შინაარსის, სტრუქტურის მქონეა, ვინემ განვითარების წინა საფეხური, წარსული. ამ რთული სტრუქტურის გაგება, მისი წვდომა კარგ ამოსავალ პუნქტს წარმოადგენს წარსულის — უფრო მარტივი სტრუქტურის მქონე სინამდვილის გასაგებად. ამასთანავე, ბევრი რამ, რაც წარსულში

¹ „კაპიტალის“ პირველი გამოცემის წინასიტყვაობაში კი მარქსი ასე წერდა: „განვითარებული სხეულის შესწავლა უფრო ადვილია, ვიდრე სხეულის უჩრებისა“.

მხოლოდ ტენდენციისა და ჩამოუყალიბებელი სახით არსებობდა, შემდეგში აწმყოში დასრულებული, ჩამოყალიბებული ფორმით არსებობს. შესაბამისად, მათი კვლევა-ძიება, წარმოჩენა წარსულში ძალზე ძნელია, სამაგიეროდ, ადვილია აწმყოს ვითარებაში. მას შემდეგ, რაც ესა თუ ის ტენდენცია გაფორმებულია აწმყოში, ყოველ შემთხვევაში, განვითარების შემდგომ ფაზაში, ადვილია ამ ტენდენციის ჩასახვა-განვითარების პროცესისათვის თვალის გადევნება.

აღნიშნული სულაც არ ნიშნავს აწმყოს სოციალ-პოლიტიკური ინტერესებით წარსულის კვლევას, ამ ინტერესების გადატანას წარსულ ისტორიულ სინამდვილეში. კაპიტალიზმის, როგორც რთული სტრუქტურის სინამდვილის გაგება, შესანიშნავი საფუძველია, მაგალითად, ანტიკური საზოგადოების გასაგებად. მართლაც, ამ მეთოდის ნაწილობრივი გამოყენების გზით ბურჟუაზიულმა ანტიკურობის ისტორიოგრაფიამ თვალსაჩინო შედეგებს მიაღწია. მაგრამ, ამასთან ერთად, იგი უკიდურესობაში გადავიდა: ვერ დაინახა განსხვავებული კაპიტალიზმისა და ანტიკურ საზოგადოებას შორის. ე. ი. მოხდა ის, რაზედაც მარქსი დიდი ხნის წინათ მიუთითებდა: „ბურჟუაზიული ეკონომია იძლევა გასაღებს ანტიკური ეკონომიისათვის და სხვ., მაგრამ სრულიადაც არა იმ აზრით, როგორც ეს ესმით ბურჟუაზიულ ეკონომისტებს, რომელთაც ყველა ისტორიული განსხვავება წაშლილი აქვთ და ყველა საზოგადოებრივ ფორმაში ბურჟუაზიულ ფორმას ხედავენ. ჩვენ შეგვიძლია გავიგოთ ხარკი, სამეათედო და სხვ., თუ ვიცით მიწის რენტა, მაგრამ არ შეიძლება მათი გაიგივება უკანასკნელთან“. (კ. მარქსი, პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის, გვ. 289).

დასავლეთის ბურჟუაზიულ ისტორიოგრაფიაში არსებობს მიმართულება, რომელიც ერთ-ერთი ფილოსოფიური სკოლიდან — პრაგმატიზმიდან გამოდის. ამ სკოლის ისტორიკოსთა მიხედვით წარსულის შესწავლა ხდება მასზე აწმყოს სოციალური, პოლიტიკური და ა. შ. ინტერესების გადატანით, აწმყოს პრიზმაში გატარებით. სხვანაირად რომ ვთქვათ, იმისდა მიხედვით, თუ რა აწყობს ამა თუ იმ სოციალურ ჯგუფს, პოლიტიკურ პარტიას აწმყოში, ხდება წარსულის ასეთივე გაგება, მოვლენების შესაფერისი შეფასება. ამავე თვალსაზრისზე იდგა საბჭოთა ისტორიკოსი მ. ნ. პოკროვსკი, რომელსაც ეკუთვნის ფორმულა: „ისტორია ეს არის პოლიტიკა გადა-

ყირავებული წარსულში“. მაგრამ ამ გზით დაწერილი ისტორიული ნაშრომი სულაც არ არის მეცნიერული; მას თუმცა ამა თუ იმ ჯგუფისათვის გარკვეული სარგებლობა კი მოაქვს, მაგრამ დაკავშირებულია საზოგადოების გარკვეული ფენების ამჟამინდელ, ისტორიის აზრით, წუთიერ მისწრაფებებთან და ამ ფენებისა და მათი ინტერესების გაქრობის შემდეგ ამრიგად დაწერილ ისტორიულ ნაშრომებსაც ფასი ეკარგება. ერთი სიტყვით, ჯერ არ ყოფილა ისტორიკოსი, რომელსაც აღნიშნულ გზაზე სვლით მნიშვნელოვანი რამ ეთქვას ისტორიოგრაფიის განვითარებაში, დაემკვიდრებინოს საპატიო აღგილი ისტორიკოსთა შორის.

ჩვენ ზემოთ უკვე ვწერდით იმის თაობაზე, რომ ისტორიოგრაფია მნიშვნელოვან როლს თამაშობს სოციალური და ეროვნული ბრძოლის საქმეში, სოციალური და ეროვნული განთავისუფლების მიღწევის გზაზე. თანამედროვეობის, დღევანდლობის ინტერესი ერთ-ერთი მძლავრი სტიმული ხდება ისტორიკოსის შემოქმედებისათვის. აწმყოს, თანამედროვეობის თვალთ მას შეუძლია ბევრი რამ შეამჩნიოს და ახლებურად წარმოაჩინოს წარსულ ისტორიულ პროცესში. მაგრამ მის ამგვარ მეცადინეობას გამართლება ექნება მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ იგი (ეს ისტორიკოსი) მოწინავე სოციალურ და ეროვნულ ძალებთან იქნება დაკავშირებული და თუ იგი მეცნიერული ობიექტურობის პოზიციაზე იდგება, დაწერს იმას, რაც მართლა იყო და არა იმას, რაც მას აწყობს. ასე რომ, არის საგრძნობი მიჯნა ისტორიის ამგვარ წერასა და პრაგმატისტულ, პოკროვსკისეულ წერას შორის.

კადევ მეტი. წარსულის მიერ საკუთარი ისტორიის გაცნობიერება უაღრესად შეზღუდული იყო. მაგალითად, პეროდოტეს მიერ ბერძენ-სპარსელთა ომების, ან თუკიდიდეს მიერ პელოპონესის ომის გააზრება, მიუხედავად იმისა, რომ ეს ისტორიკოსები ამ მოვლენების უშუალო მომსწრენი და დამკვირვებელნი იყვნენ, ძალზე ნაკლებლოვანია. ასევე ვიტყვით, მაგალითად, ჩვენი ჟამთააღმწერლის მიერ საქართველოში მონღოლთა ბატონობის ეპოქის აღწერილობაზე. აღნიშნული მოვლენების გაღრმავებული გაგება ხდება უფრო განვითარებული ისტორიული სინამდვილის პირობებში. „ქართლის ცხოვრება“ საუკუნეების განმავლობაში ჩვენს წინაპრებს მიაჩნდათ საუკეთესო ნიმუშად, ultima ora-დ (უკანასკნელ მიჯნად) ჩვენი

ისტორიის გააზრების საქმეში. XIX საუკუნეში უკვე აშკარად გამოჩნდა ჩვენი ძველი ისტორიოგრაფიის, „ქართლის ცხოვრების“ სახით, შეზღუდულობა.

გასული საუკუნის ჩვენი ცნობილი ისტორიკოსი დიმიტრი ბაქრაძე წერდა: „უძნელესი სამეცნიერო საგანი ახლანდელს დროში არის ისტორია. უწინ ისტორია სხვა გვართ ესმოდათ, ახლა სხვა გვართ ესმით. შედარება ძველსა და ახალ ისტორიაში არ შეიძლება. ჩვენი წინაპრები თავიანთ მოთხორობაში გვიამბობენ მხოლოდ ომიანობას, ჩამოსთვლიდნენ დინასტიებს და თუ რომელიმე ხელმწიფე 'სხვებში' უფრო გამოიჩენდა თავს, მაშინ დიდის დაწვრილებით აგვიწერდნენ, თუ რამდენს ომში გაიმარჯვა იმან. ხალხის შთამომავლობა ყოველთვის ნოემდე აჰყავდათ... ხალხის ცხოვრების წარმოდგენა, რომელსაც უნდა შეემოწმებინა ეს თქმულება, საჭიროდ არ მიაჩნდათ. ასე იყო როგორც ჩვენს ქვეყანაში, აგრეთვე მთელს ევროპაში... ისტორიკოსმა... უნდა წარმოგვიდგინოს მთელი ხალხის ცხოვრების თვისება, უჩვენოს გავლენა სხვადასხვა კანონების და შემთხვევებისა ხალხის ხასიათზე, იმის ყოფა-ცხოვრებაზე“ (გაზეთი „დროება“, 1866, № 16). ისტორიაზე ასეთი რევოლუციური გაგების (საქართველოს მასშტაბით) მთავარი საფუძველი კი გახლდათ არა უშუალოდ დიმიტრი ბაქრაძის ნიჭიერება, არამედ ის შედარებით განვითარებული სოციალური სინამდვილე, რომელშიც ეს ისტორიკოსი ცხოვრობდა, მისი ჩართულობა იმდროინდელი მსოფლიო მოწინავე აზროვნებაში. ცნობილია, რომ დიმიტრი ბაქრაძეს განზრახვა ჰქონდა ახლებურად დაეწერა საქართველოს ისტორია, რაც მან, სამწუხაროდ, ვერ განახორციელა.

საქართველოს ისტორიის გააზრების საქმეში „ქართლის ცხოვრებასთან“ შედარებით მნიშვნელოვანი ნიშანს ეტეზება ივანე ჯავახიშვილის „ქართველი ერის ისტორია“ და „საქართველოს ისტორიის ნარკვევების“ რვატომეული. ყოველივე ეს იმის სასულესტრაციოდ ითქვა, რომ თვით ისტორიის გაღრმავებული გაგება, ახალი, ფართო მსოფლმხედველობის ისტორიკოსის გამოჩენა ხდება ახალ სოციალურ, ეკონომიკურ და კულტურულ ვითარებაში. თუ ვითარება ძველებური, უცვლელი რჩება, წარსულის გაგებაც ძირითადად ძველი, უცვლელი რჩება.

ისტორიული პროცესის გაღრმავებული შესწავლა ხდება აგრეთვე

ისტორიულ-შედარებითი მეთოდის გამოყენებით. ამ მეთოდს ნაწილობრივ გულისხმობს რთულიდან — მარტივზე, აწმყოდან — წარსულზე სვლის ზემოაღწერილი მეთოდი. ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი გულისხმობს არა მარტო ვერტიკალურ სვლას (აზროვნებისა) ზემოდან ქვემოთ, არამედ ჰორიზონტალურსაც — ერთი ტიპის საზოგადოებების კრილში. ამ შემთხვევაში საზოგადოებები, თუნდაც ერთ სოციალ-ეკონომიკურ ფორმაციას რომ განასახიერებდნენ, განვითარების მეტნაკლებობით ხასიათდებიან. ერთი მათგანი ასახიერებს კლასიკურ ფორმას და მასთან შედარებით დანარჩენი, ნაკლებად კლასიკური საზოგადოებების შესწავლა პერსპექტიულ გზას წარმოადგენს. მაგალითად, ფეოდალური საზოგადოებების შესწავლის საქმე იოლდება საფრანგეთის შესაბამისი ეპოქის ისტორიასთან შედარების ფონზე, ვინაიდან ეს უკანასკნელი კლასიკური ფეოდალიზმის სამშობლო იყო. ასევე კლასიკური წინამონოპოლისტური კაპიტალიზმის ქვეყანა იყო ინგლისი და მასთან შედარებით სხვა კაპიტალისტური ევოლუციის მქონე საზოგადოებების შესწავლა ნაყოფიერი გზა გახლავთ. ამის შესახებ მოვესმინოთ მარქსს, რომელიც „კაპიტალში“ წერდა: „ფიზიკოსი უკვირდება ბუნების პროცესებს ან იქ, სადაც ისინი უაღრესად მკაფიო ფორმით ვლინდებიან და ნაკლებად არიან გაბუნდოვანებულნი ხელშემშლელი ზეგავლენებით, ანდა იგი ახდენს ექსპერიმენტებს, რამდენადაც ეს შესაძლებელია, ისეთ პირობებში, რომელნიც უზრუნველყოფენ პროცესის მსვლელობას წმინდა სახით. ამ ნაწარმოებში ჩემი გამოკვლევის საგანს შეადგენს კაპიტალისტური წარმოების წესი და მისი შესაბამისი წარმოებისა და გაცვლის ურთიერთობანი. კაპიტალიზმის კლასიკური ქვეყანა დღემდე ინგლისია. ეს არის იმის მიზეზი, თუ რატომ მივმართავ უმთავრესად ამ ქვეყანას ჩემი თეორიული დასკვნების საილუსტრაციოდ“ (იხ. კაპიტალის I გამოცემის წინასიტყვაობა). სახელმწიფო მონოპოლისტური კაპიტალიზმის კლასიკური ნიმუში კი არის თანამედროვე ამერიკის შეერთებული შტატები, შესაბამისად, შედარება უნდა მოხდეს მის ისტორიასთან.

მაგრამ არსებობს მიჯნა, რომლის გადალახვის შემდეგაც ისტორიულ-შედარებითი მეთოდს ცთომილების გარეშე მივყავართ. ასე მაგალითად, კაპიტალისტური და ანტიკური საზოგადოებების შედარებისას ბურჟუაზიული ანტიკურობის ისტორიოგრაფია, როგორც უკვე

ავღნიშნავდით, ვერ ხედავს პრინციპულ განსხვავებებს ამ ორ საზოგადოებას (საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციას) შორის. ამისდაკვალად, ამ საზოგადოებათა წიაღში მიმდინარე სოციალ-პოლიტიკური და იდეოლოგიური ბრძოლის ხასიათს იგი ვერ ასხვავებს. მაგალითისათვის დავასახელებთ ზოგიერთ ბურჟუაზიულ ისტორიკოსს. გერმანელი ისტორიკოსი რ. პოელმანი (1852—1914 წწ.) ფიქრობდა, რომ, ერთი მხრივ, დემოსისა და პლებისსი, მეორე მხრივ, გვაროვნული არისტოკრატიის, შემდეგ გაღატაკებული გლეხობისა და მსხვილ მიწის მესაკუთრეთა ბრძოლა ანტიკურ სამყაროში ისეთივე ხასიათისა იყო, როგორც XIX საუკუნეში და XX საუკუნის დასაწყისში, როცა, როგორც ვიცით, კლასთა ბრძოლის ძირითად შინაარსს შეადგენდა ბრძოლა ბურჟუაზიასა და მუშათა კლასს შორის. ასევე სოციალისტების, მათ შორის მარქსისა და ენგელსის, სრულ ანალოგიას იგი ხედავდა ანტიკურ სინამდვილეში. რუსი ბურჟუაზიული ისტორიკოსი მ. როსტოვეცი (1870—1952 წწ.) თავის ნაშრომში „რომის იმპერიის სოციალური და ეკონომიკური ისტორია“ II—III საუკუნეების რომის იმპერიაში გაშლილ სოციალურ და პოლიტიკურ ბრძოლას იაზრებდა, როგორც ამას ჰქონდა ადგილი XX საუკუნის დასაწყისის (განსაკუთრებით 1917—18 წწ.) რუსეთში¹.

აღნიშნული მეთოდის გამოყენების მეორე საშიშროებაა შესაძარბელი, კლასიკური ფორმის საზოგადოების მთავარი მომენტების, ტენდენციების მთლიანი გადატანა საკვლევ საზოგადოებაზე. ამ შემთხვევაში იკარგება უკანასკნელის სპეციფიკურობანი, თავისებურებანი. ისტორიკოსი არ უნდა დასჯერდეს მხოლოდ ზოგადის დანახვას მის საკვლევ ობიექტში (ნეოკანტიანელები, როგორც დავინახეთ, ისტორიულ პროცესში ამ ზოგადს, შესაბამისად, ისტორიოგრაფიაში გენერალიზაციის, განზოგადების მეთოდის გამოყენების შესაძლებლობას უარყოფენ). მეორე მხრივ, მან კარგად უნდა გაუწიოს ანგარიში იმ გარემოებას, რომ ისტორიული პროცესის თავისებურებების წარმოჩენა საინტერესოა მისი სპეციფიკურობების ჩვე-

¹ აღნიშნული გარემოების მთავარი მიზეზი თავისთავად ისტორიული ანალოგიების ბოროტად გამოყენება როდი გახლავთ, არამედ ღრმა ცვლილებები XX საუკუნის ბურჟუაზიულ იდეოლოგიაში.

ნებით, რომ ამ მიმართულებით იგი უნდა მიდიოდეს, რაც შეიძლება უფრო შორს, ე. ი. ფართოდ უნდა იყენებდეს ინდივიდუალიზაციის მეთოდს. ამ მეთოდის გამოყენებას, ნეოკანტიანელი ფილოსოფოსების შეხედულების საწინააღმდეგოდ, ადგილი აქვს ბუნებისმეტყველებაში, განსაკუთრებით, ბიოლოგიაში. მით უმეტეს, უნდა გამოიყენებოდეს იგი ისტორიოგრაფიულ კვლევა-ძიებაში.

ვ. ი. ლენინი აღნიშნავდა: „გამოიკვლიონ, შეისწავლონ, მონახონ, გამოიკნონ, შეიგნონ ეროვნულ-თავისებური, ეროვნულ-სპეციფიკური რამ თვითეული ქვეყნის კონკრეტულ მიდგომაში ერთიანი ინტერნაციონალური ამოცანის გადაჭრისადმი... — აი რა არის იმ ისტორიული მომენტის მთავარი ამოცანა, რომელსაც განიცდის ყველა მოწინავე (და არა მარტო მოწინავე) ქვეყანა“ (თხზულებანი, IV გამოცემა, ტ. 31, გვ. 98; იხ. აგრეთვე ტ. 4, გვ. 252). ვ. ი. ლენინი ამას შენიშნავდა 1920-იანი წლების სიტუაციის მიმართ, მით უფრო მეტად ითქმის ეს კაცობრიობის განვლილი საფეხურების მიმართ.

მაგალითად, ძველი აღმოსავლეთის საზოგადოებები შეადგენდნენ ერთ საზოგადოებრივ ტიპს—სოციალ-ეკონომიკურ ფორმაციას. მაგრამ ამის აღიარება სულაც არ ნიშნავს ყველა ძველამოსავლურ საზოგადოებაში მხოლოდ იმ საერთო ნიშან-თვისებებისა და ტენდენციების დანახვას, რაც ამ სოციალური ტიპის, ფორმაციის შიდაარსს შეადგენს. თითოეულ საზოგადოებას გააჩნდა თავისებური გეოგრაფიული გარემო, დემოგრაფიული სიტუაცია, ისტორიული გარემო (მეზობელ საზოგადოებათა სახით), არქაული კომუნიზმის გადმონაშთების მეტნაკლებობა, სოფლის მეურნეობის სახეების თანაფარდობა, თავისებური ისტორიული პერიპეტიები, ეთნიკური სტრუქტურა და ფსიქოლოგია და ა. შ. ყოველივე ამის ჩვენების შემდეგ ძველი მესოპოტამიის, ეგვიპტისა და სხვათა ისტორიული პროცესები ინდივიდუალური, გამოკვეთილი სახით იქნება ნაჩვენები.

ანდა ავიღოთ ანტიკური მონათმფლობელური ქვეყნები — საბერძნეთი და რომი. მიუხედავად ისტორიული პროცესის მნიშვნელოვანი მხარეების ერთობისა, რაც ამ ქვეყნებს აერთიანებდათ, არის რიგი მომენტებისა, რაც მათ განასხვავებდა. მაგალითად, საბერძნეთში უფრო მეტად იყო განვითარებული ხელოსნობა და ვაჭრობა, სამაგიეროდ, ძველ რომში უფრო განვითარდა მსხვილი მიწათმოქ-

ბელობა და სამიწათმოქმედო წარმოება. ანტიკურ საბერძნეთში დემოკრატიამ უფრო განვითარებული ფორმა მიიღო. ეს ქვეყანა, რომისაგან განსხვავებით, დამოუკიდებლად ვერ გაერთიანდა. რომმა კი უზარმაზარი იმპერია კი შექმნა, რამაც დააჩქარა მისი განვითარება მონათმფლობელური გზით. რომში აღგილი ჰქონდა გადატაკებულ თავისუფალთა და მონათა დიდ გამოსვლებს მთელი ქვეყნის მასშტაბით. კულტურის განვითარებით, საერთოდ, ბერძნები წინ იყვნენ რომაელებზე და ა. შ. თუ ისტორიკოსი აღნიშნულ მომენტებს სათანადოდ წარმოაჩენს, მისი ნაშრომი უფრო ღრმა მეცნიერული იქნება, შესაბამისად, მას მეტი წარმატება ექნება.

მოვიტანთ ჩვენი ქვეყნის მაგალითსაც. მრავალი აღმოსავლური ქვეყნისაგან განსხვავებით საქართველოში, როგორც ცნობილია, ფეოდალიზმმა განვითარებული სახე მიიღო. ამდენად, შესაბამისი ისტორიული ეპოქის კვლევა-ძიების ინტერესები მოითხოვს ანალოგიის მეთოდის გამოყენებას ფეოდალური საფრანგეთის ისტორიასთან. მაგრამ აქაც არის ზღვარი, რომლის გადალახვასაც უკვე ზიანი მოაქვს ისტორიოგრაფიული კვლევა-ძიებისათვის. უნდა გთვალისწინებულ იქნეს ის გარემოება, რომ ჩვენი ქვეყნის ისტორია IV საუკუნიდან მოკიდებული, გართულებული იყო საგარეო მომენტით — გარეშე მტერთა შემოსევებით, რაც, ცხადია, გარკვეულ დალს ასვამდა ჩვენში ფეოდალიზმის განვითარებას. ამიტომაც ჰირს ჩვენი ისტორიული პროცესი ისეთივე გამოკვეთილი პერიოდებით გამოვსახოთ, როგორც საფრანგეთის ისტორიისა. ეს ჰირს თვით საფრანგეთისა და გერმანიის ისტორიის შედარებისას, რაც შესანიშნავად გააცნობიერა ენგელსმა. იგი წერდა, რომ გერმანიის ისტორიის შესწავლის დროს მხოლოდ საფრანგეთის ისტორიის სათანადო ეპოქებთან შედარება იძლევა სწორ მასშტაბს, ვინაიდან იქ სწორედ იმის საწინააღმდეგო ხდება, რაც გერმანიაში. საფრანგეთში ეროვნული სახელმწიფოს წარმოშობა ხდება ფეოდალური სახელმწიფოს დაქუცმაცებული წევრებისაგან, გერმანიაში კი ამ დროს სწორედ ყველაზე უკიდურესი დაცემულობის პერიოდია; საფრანგეთში — იშვიათი თბიერებული ლოგიკაა მთელი პროცესის მსვლელობაში, გერმანიაში — სულ უფრო და უფრო უიმედო რღვევა (იხ. ფ. ენგელსის წერილი ფ. მერინგისადმი 1893 წლის 14 ივლისს).

თუ ამდენის თქმა შეიძლება, საზოგადოებებს შორის განსხვავე-

ბუღალტრულ ერთი სოციალური ტიპის, ანუ სოციალ-ეკონომიკური ფორმაციის შიგნით, მით უფრო ითქმის ეს მთლიანი ისტორიული პროცესის მიმართ, რომელიც სხვადასხვა ფორმაციას შეიცავს. ამ მხრივაც საქმე სულაც არაა ისე, რომ სოციალ-ეკონომიკურ ფორმაციებს გარკვეული თანამიმდევრობით გადის ყველა საზოგადოება, რომელიც კი ცივილიზაციის გზას დაადგა ანტიკური ქვეყნების წინ ან პარალელურად. ყველა კლასობრივ სოციალ-ეკონომიკურ ფორმაციას გადის კაცობრიობა მთლიანად და არა მისი მრავალი შემადგენელი ნაწილი (ხალხი). კაცობრიობის წინაქაპიტალისტური ხანის ევოლუციაში ადგილი ჰქონდა დიდ უთანაბრო განვითარებას — წინაურდებოდა ხან ერთი ხალხი და ხალხთა ჯგუფი, ხან — მეორე, ასე რომ, ისტორიკოსს არ აქვს შუა შაბლონი, რომლის მიხედვითაც ამა თუ იმ ხალხის ისტორიაში ფორმაციათა ცნობილ თანამიმდევრობას დაადგენს. თუ რა ფორმაციებსა და რა თანამიმდევრობის სახით გაივლის მათ ესა თუ ის ხალხი, საზოგადოება, ეს ისტორიკოსის დამოუკიდებლად გააზრების საქმეა; ყოველ მოცემულ შემთხვევაში მან ეს უნდა დაადგინოს შესასწავლი ქვეყნის ისტორიული პროცესის შესაბამისად. ერთი სიტყვით, როცა ისტორიკოსი ისტორიულ-შედარებით მეთოდს იყენებს, მას გარკვეული სიფრთხილე მართებს. ამ შემთხვევაში მან სწორი გამოყენება უნდა გამოუნახოს გენერალიზაციისა და ინდივიდუალიზაციის მეთოდებსაც.

იმ შემთხვევებში, როცა ღიდალი სტატისტიკური მასალა არსებობს (განსაკუთრებით ეს ითქმის უახლოესი საუკუნეების მიმართ), საჭირო ხდება კერძო, მათემატიკური მეთოდების გამოყენება.

მაშ ასე, მას შემდეგ, რაც ისტორიკოსი კარგად დაეუფლება შესასწავლი ქვეყნის, ეპოქის, პერიოდის და ა. შ. საისტორიო წყაროებს, მოახდენს მათს კრიტიკულ ანალიზს, ამის შემდეგ იგი იყენებს ზემოაღნიშნულ მეთოდებს. სწორედ მათი საშუალებით ხორციელდება ისტორიული პროცესის მეცნიერულ დონეზე წარმოჩენა. ამის გარეშე ისტორიოგრაფია მხოლოდ ემპირიულ დონეზე რჩება.

„ისტორია უდიდესი პოეტესა გახლავთ“.

ფ. ენგელსი.

ზემოთ ჩვენ თვალი გავადევნეთ იმ ხანგრძლივსა და რთულ გზას, რომლის გავლითაც ისტორიოგრაფია მეცნიერებად იქცა. ამაში, როგორც უკვე ვამბობდით, გადამწყვეტი როლი ითამაშა მისმა მჭიდრო კავშირურთიერთობამ ფილოსოფიასთან. მაგრამ განსხვავებით მათემატიკისაგან, ფიზიკისაგან, ქიმიისაგან, ბიოლოგიისაგან, პოლიტეკონომიისაგან, სტატისტიკისაგან და სხვ., ისტორიოგრაფიას გააჩნია მნიშვნელოვანი სპეციფიკა, რაც გამოიხატება იმაში, რომ მას ახასიათებს ხელოვნების (კერძოდ, მხატვრული ლიტერატურის) მთელი რიგი მომენტები. ტყუილუბრალოდ როდი ამშვენებდა ძველბერძნულ მითოლოგიაში ისტორიის მუზა კლიო ხელოვნების ღვთაება აპოლონის ამაღლს (შეგნიშნავთ, რომ სახელი კლიო წარმოდგება ბერძნული ზმნიდან „კლეიო“, „კლეო“, რაც ნიშნავს ვაქებ, ვადიდებ. ძველი ბერძნების მითოლოგიური წარმოდგენით კლიო გახლდათ ზევსისა და ქალღმერთ მნემოსიუნეს (მეხსიერების, ხსოვნის, მოგონების ქალღმერთი) ქალიშვილი (ისევე როგორც სხვა დანარჩენი მუზებისაც). თავდაპირველად კლიო ითვლებოდა ეპიკური პოეზიის მუზად, შემდეგ, ისტორიოგრაფიის განვითარების კვალობაზე, იგი იქცა უკანასკნელის მფარველად. ჩვეულებრივად, მას გამოსახავდნენ ტაბულით ან გრაგნილით ხელში). ანტიკური ეპოქის აზროვნებაში ისტორიოგრაფია ძირითადად ხელვებდა, კერძოდ, პოეზიად (მაშინდელი ფართო აზრით) გაიგებოდა. ჩვენს საუკუნეშიც რიგ ბურჟუაზიულ ფილოსოფოსთა (ბ. კროჩეს, ბ. რასელის და სხვათა) და ისტორიკოსთა მიხედვით ისტორიოგრაფია ხელოვნებას წარმოადგენს.

ისტორიოგრაფიის ხელოვნებად გამოცხადება, ცხადია, სულაც არ ნიშნავს ისტორიკოსის ხელობის დამცირებას, ვინაიდან, საერთოდ ძნელია, შემოქმედებითი თვალსაზრისით, ასევე ფასეულობების აზრით, მეცნიერების დაყენება ხელოვნებაზე წინ. მაგრამ არც ისაა სწორი, რომ ზოგიერთის მოსაზრებით მხატვრული ნაწარმოები ბევრად უფრო წინ დგას ისტორიოგრაფიულ თხზულებაზე. ამის

თქმა ჩვენ ძალზე გაგვიჭირდებოდა მხატვრული ლიტერატურისა და ისტორიოგრაფიის შედევრების შედარებისას. მაგალითისათვის დავასახელებთ, ერთი მხრივ, თუკიდიდეს ან პლუტარქეს თხზულებებსა და პორაციუსის ოდებსა და ლონგის „დაფნისსა და ქლოას“ მეორე მხრივ; ერთი მხრივ, რესტავრაციის პერიოდის ფრანგი ისტორიკოსების ნაშრომებს და, მეორე მხრივ, ო. ბალზაკის „შუანებსა“ და ვ. ჰიუგოს „ოთხმოცდაცამეტს“; ვ. კლუჩევსკის „რუსეთის ისტორიის კურსს“ და ლ. ტოლსტოის „ომსა და მშვიდობას“; ერთი მხრივ, ივანე ჯავახიშვილისა და ნ. ბერძენიშვილის ნაშრომებს და, მეორე მხრივ, ვ. ბარნოვის და კ. გამსახურდიას ისტორიულ რომანებს და ა. შ. ვიმეორებთ, ძნელია გადაჭრით იმის მტკიცება, თუ ამ ნაწარმოებთაგან რომელი რომელს აღემატება. თუ ლიტერატურის ან ხელოვნების სხვა დარგების ნაშრომებს აქვთ უპირატესობა გარკვეული თვალსაზრისით, სამაგიეროდ, ისტორიოგრაფიას, როგორც მეცნიერებას, შეემეცნების აზრით, უპირატესობა გააჩნია; იგი ისტორიულ მოვლენებს, პროცესებს აღადგენს იმგვარად, როგორც ისინი მოხდა¹. გარდა ამისა, ისტორიკოსის ამოცანაა, უჩვენოს ისტორიული პროცესი მის მთლიანობაში, ე. ი. წარმოადგინოს საზოგადოების ყველა მხარე, მთელი საზოგადოება. ამ მხრივ რაგინდ დიდი მოცულობის მხატვრული ნაწარმოები უნდა ავიღოთ (მაგალითად, „ომი და მშვიდობა“, „ფორსაიტების საგა“, „ტიბოს ოჯახი“ და სხვ.), ისინი ვერ შეედრებიან ისტორიოგრაფიულ გამოკვლევას, რომელიც საზოგადოებას მთლიანად ან მის ცალკე ისტორიულ ეპოქას შეისწავლის. ერთი სიტყვით, აღნიშნული თვალსაზრისის მტკიცებისას სიტყვა ეხება სრულიადაც არა ისტორიოგრაფიის დამცრობას. ამ შემთხვევაში იმდენად შეფასებასთან როდი გვაქვს საქმე, რამდენადაც საგანთა ვითარების არსის გაგებასთან.

¹ გამოჩენილ ფრანგ მწერალს სტენდალს ამ ამოცანის შესრულება უძნელესად მიაჩნდა. სხვათა შორის, მხატვრული სიტყვის (ლიტერატურის) დიდოსტატებს არაერთგზის უცდიათ დიდი ისტორიული მოვლენების გადმოცემა. მაგალითად, უ. სკოტის დაწერილი ჰქონდა „ნაპოლეონ ბონაპარტის ცხოვრება“ 9 ტომად, „შოტლანდიის ისტორია“ 3 ტომად, ფ. შილერმა დაწერა „ოცდაათწლიანი ომის ისტორია“ და სტატიები მსოფლიო ისტორიის შესახებ, თ. მანს ეკუთვნის ისტორიული ნარკვევი „ფრიდრიხ დიდი და კოალიცია“ და ა. შ. მაგრამ ეს ცდები არცთუ ისეთი წარმატებული აღმოჩნდა.

ბ. კროჩეს, ბ. რასელის და სხვათა აღნიშნული შეხედულება, რასაკვირველია, მთლად უსაფუძვლოდ, რაიმე რაციონალური მომენტის გარეშე არ შექმნილა, იგი უთუოდ შეიცავს ჭეშმარიტების მარცვალს. ენგელსი ისტორიას (ისტორიული პროცესის მნიშვნელობით) უწოდებდა „უდიდეს პოეტესას“ და ამაში უპირველესად გულისხმობდა იმას, რომ პოეზია, ესთეტიკური საწყისი უთუოდ არსებობს თვით ისტორიკოსის შესამეცნებელ ობიექტში. მსგავსი აზრი იგულისხმება ო. ბალზაკის სიტყვებში („აღამიანური კომედიის“ წინასიტყვაობაში) იმის შესახებ, რომ ისტორიკოსს წარმოადგენს თვით საფრანგეთის საზოგადოება, ხოლო მას დარჩენოდა მხოლოდ მისი მდივნობა. აქედანვე გამომდინარეობს დასკვნა, რომ ისტორიკოსს უნდა ჰქონდეს პოეტის, ხელოვანის თვისებაც, რათა ისტორიული პროცესი სათანადოდ გადმოსცეს. ჰეგელის მიხედვით, გარკვეული პოეტური ნიჭით დაჯილდოებული უნდა იყოს ფილოსოფოსი. უფრო მეტი საფუძვლით ითქმის ეს ისტორიკოსის მიმართ. ცნობილი გერმანელი მარქსისტი-ისტორიკოსი ფ. მერინგი (1846—1919 წწ.) წერდა: „არ მახსოვს ახლა, თუ რომელმა ნაიტიხმა გამოფიტულმა კაცმა დაბადა ის „უკვდავი“ იდეა, რომ ისტორიული მეცნიერების ტაძარში ესთეტიკას არაფერი არა აქვს გასაკეთებელი“ (იხ. მისი ნაშრომი K. Маркс, История его жизни, М., 1957, გვ. 27).

როცა ისტორიკოსი გადმოსცემს საზოგადოების, ისტორიული ეპოქის მთლიან ისტორიას, ამ შემთხვევაში მას მოვლენების, პროცესების განცდა უფრო ნაკლებ სჭირდება. მაგრამ როცა მან უნდა გადმოსცეს საგარეო ომები, კლასობრივი და ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლები, რევოლუციები, ამას იგი სათანადოდ გააკეთებს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ იგი განიცდის ამ პროცესებს, მოვლენებს. ამის გარეშე თხრობა ძალიან მშრალი იქნება, სწორედ ისეთივე, როგორც ექველესი ქრონიკებისა, და იგი ვერ შესძლებს მკითხველზე სათანადო ემოციური ზეგავლენა მოახდინოს. მოვიგონოთ გრიგოლ ორბელიანის ცნობილი სტრიქონები:

„გმირნო, მამულის მადიდნო, თქვენა ხართ ჩვენი დიდება!
თქვენთა სახელთა ამაყად წარმოჰსთქვამს შთამომავლობა!
თქვენთა საქმეთა მოთხრობით მოხუცს ცრემლ-მოედინება,
მხნეობით აღტაცებული ჰაბუკი ხმალსა მიჰსწვდება!“

აქ მხოლოდ ის კი არ იგულისხმება, რომ ისტორიის (გმირებზე) თხრობისას მსმენელთა სული შეიძვრის, არამედ ისიც, რომ ეს თხრობა ოსტატური, მიმზიდველი უნდა იყოს. მაგალითისათვის შევჩერდებით ერთ ფაქტზე. ძვ. წ. 65 წელს, როგორც ცნობილია, რომელთა ლაშქარი პომპეუსის მეთაურობით საქართველოს შემოესია. ამ შემოსევის, რომაელებთან ქართველების ბრძოლის ამბები ასე თუ ისე კარგად არის ცნობილი. თუ ისტორიკოსი აღნიშნულ ფაქტს ვერ განიცდის, მას გადმოსცემს მშრალი ენით, იგი ვერ შესძლებს მკითხველში მძლავრი ემოციები გამოიწვიოს.

ნიმუშად მივუთითებთ ვრცელ პასაჟს დიდი ბერძენი ტრაგიკოსი მწერლის ესქილეს (ძვ. წ. 525—457 წწ.) შემოქმედებიდან, სახელდობრ, მისი ტრაგედია „სპარსელებიდან“, სადაც სპარსელი შიკრიკის პირით აღწერილია ძვ. წ. 480 წლის სალამინის საზღვაო ბრძოლა (მკითხველს შევახსენებთ იმ გარემოებას, რომ ესქილე მონაწილე იყო ამ ბრძოლისა). ესქილეს მიერ ამ ბრძოლის აღწერა მკითხველზე ძლიერ ემოციურ ზეგავლენას ახდენს იმიტომ, რომ ავტორი თვით განიცდის, ძლიერი ესთეტიკური გრძნობით აღიქვამს. სალამინის საზღვაო ბრძოლას.

ანდა როგორი შთამბეჭდავია მკითხველისათვის კრწანისის ბრძოლის პირველი დღის აღწერა ნიკოლოზ ბარათაშვილის მიერ:

„დაჰკრეს ნალარა, გულნი შეზარა
და მტერთ საომრად ჯარნი შეჰყარა...
შეექმნათ მწარე, ძლიერი ომი;
ვითა ნადირსა მშვიერი ლომი,
ეკვეთნენ სპარსთა ივერთ მხედარნი,
და მტკვარსა შერთეს სისხლისა ღვარნი!..
რა ნახეს ქართველთ, გაჰირდა საქმე,
მყის ჩაიკეცეს კუდები თურმე,
ხრმალს ხელი იკრეს მამაპაპურად
და დაერივნენ თავისებურად!
ბინჯჲა გააყარა მებრძოლნი მტერანი,
გამარჯვებულნი დარჩნენ ივერნი“.

(„ბედი ქართლისა“)

მსგავსი ეფექტის მოხდენა ისტორიკოსის მშრალი თხრობისას მკითხველზე ვერ ხერხდება. ასეთი მაგალითების მოტანა მრავლად

შეიძლებოდა პროზიდანაც (მოვიგონოთ თუნდაც ლ. ტოლსტოის „ომი და მშვიდობის“ ის ადგილები, სადაც აუსტერლიცისა და ბოროდინოს ბრძოლებია აღწერილი). ვიმეორებთ, შესაბამისი მოვლენების თხრობა ისტორიკოსმა კიდევ უფრო უნდა გააღრმავოს, მაგრამ ეს უნდა გააკეთოს განცდით. ამაში კი მოტანილი ადგილები ხელოვნების (ლიტერატურის) ნაწარმოებებიდან მისთვის სანიმუშო უნდა იყოს. თუ ისტორიული მოვლენები დიაღია, ისტორიკოსის განცდაც შესაბამისი, ამაღლებული უნდა იყოს, დაცემულობის, დეგრადაციის პირობებში კი — პირიქით.

როგორც უკვე ვამბობდით, ესთეტიკური მომენტი თვით ისტორიულ პროცესშია ჩართული. ფიზიკური და ქიმიური სინამდვილის მიმართ ეს ძალზე ნაკლებად ითქმის, ოდნავ უფრო მეტად — ბიოლოგიური სინამდვილის მიმართ. ამისდა მიხედვით, მეცნიერების ამ დარგების წარმომადგენლებს მეცნიერული კვლევა-ძიებისას ესთეტიკა ძალზე ნაკლებად ესაჭიროებათ. მაგრამ სულ სხვაგვარი ვითარებაა ამ მხრივ ისტორიოგრაფიაში. ამ უკანასკნელის შესასწავლი ობიექტი — ისტორიული სინამდვილე, როგორც აღვნიშნავდით, თვით შეიცავს მნიშვნელოვან ესთეტიკურ მომენტს. ამაღლებული, ტრაგიკული, ტრაგიკომიკური, კომიკური და ა. შ. ახასიათებს თვით ისტორიულ მოვლენებს, პიროვნებებს.

მაგალითად, ბერძენ-სპარსელთა ომები, იმდროინდელი დიადი გამარჯვებები სპარსელებზე ბერძნების მიერ განიცდებოდა ტრაგიკულად და ამაღლებულად. ამ პერიოდის ბევრი პოლიტიკური და სამხედრო მოღვაწის ცხოვრება ხომ ტრაგედია იქცა. შესაბამისად, მათი ცხოვრების წარმოჩენა ასეთი განცდის გარეშე შეუძლებელია. კრწანისის ბრძოლა ქართველთათვის, როგორც თვით მსვლელობის, ისე მარცხიანი შედეგის გამო, ტრაგედია იყო, რომელმაც დააჩქარა ეროვნული დამოუკიდებლობის დაკარგვა. ამდენად, მასზე თხრობას შესატყვისი განცდა ესაჭიროება.

აღნიშნულის თვალსაზრისით უაღრესად საინტერესოა საქართველოს ისტორია. როგორც სამართლიანად შენიშნა XIX საუკუნის მეორე ნახევრისა და XX საუკუნის დასაწყისის რუსმა პუბლიცისტმა ა. ს. სუვორინმა, ეს უკანასკნელი ისეთს დაუსრულებელ და ღრმა ღრამას წარმოადგენს, რომ მას ასი შექსპირიც კი ვერ ამოსწუ-

ჩავს. კარგა ხანია აღნიშნულია აგრეთვე, რომ ჩვენი ისტორია დიდი მარტიროლოგია¹.

საფრანგეთის დიდი რევოლუცია (1789-94 წწ.) ფრანგი ერისათვის ტრაგიკული იყო და იმავე დროს ამაღლებულიც. სამაგიეროდ, XIX საუკუნის შუა ხანების საფრანგეთის ისტორია, ბურჟუაზიის, როგორც კლასის ისტორიის თვალსაზრისით, კარბად შეიცავდა კომიკურის მომენტებსაც. მარქსის შენიშვნით, ისტორია მეორდება; თავდაპირველად მოვლენას ტრაგედიის სახე აქვს, მეორედ კი — ფარსისა. ამის კონკრეტულ მაგალითებად კი იგი ასახელებდა ნაპოლეონ I და ნაპოლეონ III-ს. დიდ ტრაგედიას წარმოადგენდა გერმანელი ერისათვის ფაშისტური დიქტატურის წლები (1933-45 წწ.), მეორე მსოფლიო ომის შედეგები; საბჭოთა კავშირის ხალხებისათვის 1941-45 წწ. ომი და ა. შ. ყოველივე ამის გადმოცემა, ვიმეორებთ, ტრაგიკულობის, ამაღლებულობის და ა. შ. განცდის გარეშე შეუძლებელია.

აღნიშნული გარემოება სწორედ ის საფუძველი გახლავთ, რის გამოც ისტორიული მოვლენების, დიდი პიროვნებების შემეცნებასთან საქმე აქვს როგორც ისტორიოგრაფიას, ისე ხელოვნებას (ლიტერატურას, ფერწერას, ქანდაკებას, თეატრს, მუსიკას და სხვ.). ფიზიკურ ან ქიმიურ სინამდვილესთან, კიდევ ერთხელ ვიმეორებთ, ხელოვნებას ძალიან ცოტა რამ ესაქმება. ამიტომაც ისტორიული მოვლენების, გამოჩენილი პიროვნებების ცხოვრების გადმოცემისას დიდი ისტორიკოსები თხრობას ამდიდრებდნენ ესთეტიკური მომენტით. ისტორიული პიროვნების ჩვენებისას ადგილი აქვს ტიპიზაციას, გარკვეულად მხატვრული სახის შექმნას. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებით მდიდარი ტრადიციები გააჩნია ფრანგულ ისტორიოგრაფიას (საბჭოურ ისტორიოგრაფიაში მივუთითებთ ე. ტარლესა და ა. მანფრედის ნაშრომებს).

მითითებული გარემოების ჩართვით ისტორიკოსის თხრობა და ენა მდიდარი და ხატოვანი ხდება. წინააღმდეგ შემთხვევაში, მისი ენა ღარიბულია და მშრალი. ამისდა მიხედვით, მკითხველზე ზემოქ-

¹ თავდაპირველი მნიშვნელობით მარტიროლოგი ნიშნავდა ქრისტიანული ლიტერატურის კრებულებს რწმუნისათვის წამებულთა შესახებ. შემდგომი, ფართო მნიშვნელობით, იგი ნიშნავს დევნილთა და წამებულთა, ან ვინმეს მიერ გადატანილი დევნისა და წამების ჩამოთვლას.

მედება, კიდეც მეტი, მათი აღქმა, ერთნაირი როდია. ეს გარემოება კარგად იცოდნენ ჯერ კიდევ ანტიკური ხანის მოაზროვნეებმა და ისტორიკოსებმა. მაგალითისათვის შევჩერდებით მხოლოდ ლუკიანეზე. ზემოხსენებულ ტრაქტატში იგი წერდა, რომ ისტორიკოსის ერთ-ერთი უმთავრესი ღირსებაა თხრობის უნარი, რაც მიიღწევა მნიშვნელოვანწილად ვარჯიშით, შეუწელებელი შრომითა და ძველებისადმი მიბაძვით.

ისტორიული მატერიალიზმის კლასიკოსების შრომებში საკმაოდ ხშირად ვხვდებით ისტორიული ეპოქებისა და მოვლენების განცდით აღწერას, თხრობას. მაგალითად, „ბუნების დიალექტიკაში“ ენგელსი აღნიშნავდა: „ბიზანტიის დაცემისას გადარჩენილი ხელნაწერებიდან, რომის ნანგრევებიდან ამოთხრილი ანტიკური ქანდაკებებიდან გაკვირვებული დასავლეთის წინაშე წარმოდგა ახალი ქვეყანა, ბერძნული ანტიკურობა; მისი ნათელი სახეების წინაშე გაჰქრნენ შუა საუკუნეების მოჩვენებანი“ (ფ. ენგელსი, ბუნების დიალექტიკა, 1954, გვ. 7—8). ენგელსის „ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობაში“ ვკითხულობთ: „ზემოთ ჩვენ ანტიკური ბერძნული და რომაული ცივილიზაციის აკვანთან ვიდუქით. ახლა კი მის სამარესთან ვდგავართ. ხმელთაშუა ზღვის აუზის ყველა ქვეყანას შეეხო რომის მსოფლიო ბატონობის მანიველირებელი შალაშინი, და ეს ასეული წლების მანძილზე მოხდა“ (კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული ნაწერები, ტ. II, 1950, გვ. 357). მარქსი კი ნაშრომში „თვრამეტი ბრიუმერი ლუი ბონაპარტისა“ წერდა: „ბურჟუაზიული რევოლუციები, როგორც, მაგალითად, მეთვრამეტე საუკუნის რევოლუცია, სწრაფად მიიწევენ წინ წარმატებიდან წარმატებისაკენ, მათი დრამატული ეფექტები ერთი მეორეზე თვალისმომკრელია, ადამიანები და მოვლენები თითქოს გაციკროვნებული არიან ბრწყინვალე ცეცხლით, ექსტაზი შეადგენს ყოველი დღის სულს; მაგრამ ისინი სწრაფწარმავალნი არიან, მალე აღწევენ თავიანთ უმაღლეს წერტილს, და საზოგადოებას ხანგრძლივი ნაბახუსევი გრძნობა მოიცავს უკვე, ვიდრე იგი ფხიზლად შეითვისებდეს ქარიშხლისა და შეტევის პერიოდის შედეგებს“ (კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული ნაწერები, ტ. I, 1975, გვ. 494, 498).

რამდენადაც ისტორიკოსი განიცდის ისტორიულ მოვლენებს, მათ შორის, პიროვნებების ცხოვრება-მოღვაწეობას, მას ეს მიუყერ-

ძობლად, სიმპათია-ანტიპათიების გამომჟღავნების გარეშე არ შეუძლია. გამოჩენილი რომაელი ისტორიკოსის ტაციტუსის პრინციპი *sine ira et studio* (ისტორიის თხრობა განრისხებისა და მიკერძოების გარეშე) მთლად მართებული არაა. თუ ისტორიკოსი დგას დემოკრატიის, ადამიანის უფლებების, პატრიოტიზმის, ჯანსაღი ინტერნაციონალიზმის პოზიციებზე, აქედან გამომდინარე, მის მიერ სიმპათია-ანტიპათიების გამომჟღავნება გამართლებულია.

ჯანსაღი ეროვნული და ინტერნაციონალისტური პოზიცია შესანიშნავადაა გამოხატული აკაკი წერეთლის ლექსში:

„იმას არ ეთქმის „ადამიანი“,
ვინც აღიარებს მართო თავის ერს,
და სხვა ტომებს კი ისე შეჰყურებს
ჩასაყლაპვად, როგორც მტერი მტერს.
დღე, სუყველამ იბედნიეროს
თვის სამშობლოში, თავის მხარეში,
რომ მოძმე იყონ ერთი მეორის
და არა მონა, ყმა და ფარეში!“

შესაბამისად, ისტორიული გამართლება არა აქვს რეაქციული კლასებისა და ფენების, დამპყრობელი ხალხების შოვინისტური ინტერესების გამომხატველ ისტორიკოსთა სიმპათია-ანტიპათიებს. აღნიშნული გარემოება აიხსნება მოწინავე ისტორიოგრაფიის ბუნებით, რის წყალობითაც იგი, განსხვავებით მათემატიკისაგან, ფიზიკისაგან, ქიმიისაგან და სხვ., დგას დემოკრატიისა და ეროვნული თავისუფლებისათვის ბრძოლის პოზიციებზე. როცა ისტორიკოსს უკიფინებენ და დიდ მინუსად უთვლიან სიმპათია-ანტიპათიების გამომჟღავნებას, ესეც თავისებური, შეფარული სახით, რეაქციული პოზიციის გამოხატულება. სულაც არაა მინუსი ისტორიკოსების მიერ ამ გრძნობების გამომჟღავნება, მთავარია, როგორ სოციალურ-პოლიტიკურ და ეროვნულ პოზიციაზე დგას იგი.

აღნიშნული თვალსაზრისით კარგი ტრადიციები გააჩნია ჩვენს ეროვნულ ისტორიოგრაფიას. თავდაპირველად, მისი ჩასახვის ფაზაში, იგი უთუოდ მშრალი ენით, ყოველგვარი ხელოვნების (ლიტერატურის) გარეშე იწერებოდა. შემდეგში კი იგი დიდი ხნის განმავლობაში წარმოადგენდა ისტორიოგრაფიისა და ლიტერატურის სინთეზს. ასე რომ, ძნელია დაბეჭდვით იმის თქმა, ისტორიოგრაფიისა

თუ მხატვრული ლიტერატურის ნიმუშებს წარმოადგენენ ჩვენი ძველი ისტორიკოსების ნაშრომები. ისინი დაწერილი არიან მხატვრული აზროვნების საკმაოდ მაღალი კულტურით, მდიდარი ენით, მოვლენების ცოცხალი აღწერით, შედარებებისა და ეპითეტების უხვად გამოყენებით. ყოველივე ამის შედეგად მათი წაკითხვისას მიღებული ეფექტი სულ სხვაგვარია, ვიდრე მშრალი, მათიანისებური თხრობისას. შემთხვევითი როდია, რომ ამ ნაწარმოებებს საისტორიო მწერლობას უწოდებენ. XIX საუკუნის ქართულ ისტორიოგრაფიაში ასეთი უნარით გამოირჩეოდა პლატონ იოსელიანი, ხოლო XX საუკუნეში — ივანე ჯავახიშვილი და ნიკო ბერძენიშვილი. ამ ტრადიციას მეტი წარმოჩენა და შემდგომი განვითარება მართებს. ამ საქმეში კი ისტორიოგრაფიის სპეციფიკის გაცხადება უთუოდ დაგვეხმარება.

ბევრისათვის ისტორიული ძეგლის ნანგრევები, ძველი ხელნაწერები, სიძველისაგან გაუცითლებული და დაფლეთილი წიგნები რაიმე განსაკუთრებულ ფასეულობას არ წარმოადგენს, შესაბამისად, სერიოზულ განცდას ისინი არ იწვევენ. მაგრამ ასე არ ითქმის ისტორიკოსზე ან ხელოვანზე (მსგავსი გრძნობა ეუფლებათ ხოლმე ბოტანიკოსებს, ზოოლოგებს, მინერალოგებს და ა. შ. თავიანთ შესასწავლ სფეროებში), მათში ისინი წარმოშობენ სასიამოვნო ემოციებს. ეს ის გრძნობაა, რომლის შესახებაც ჩვენი პოეტი წერდა:

„სიძველისადმი გრძნობა, პატივი,
თუ შენში მაინც ოდნავ ელვარებს —
მიხვდები, ასე ანდამატივით
რისთვის ვღარაჯობ თბილისის კარებს“.

იგივე ძველი თბილისი, რომელსაც იოსებ გრიშაშვილი უმღეროდა, განიცდებოდა მხატვრების — ლ. გუდიაშვილის, ე. ახვლედიანის მხატვრულ ქმნილებებშიც. ისტორიკოსი, რომელიც თბილისის ისტორიას წერს, მსგავსი განცდის ნიჭით თუ არ არის დაჯილდოებული, ისე ბევრ რამეს ჰკარგავს. იგივე ითქმის, რასაკვირველია, მისი ნაშრომის მკითხველზეც.

როგორც ისტორიკოსმა, ისე ხელოვანმა ისტორიის დიდ მოვლენებსა და ძეგლებს გაოცების გრძნობით უნდა შეხედონ. ამის გარეშე მათს შემოქმედებას მნიშვნელოვანწილად ეკარგება ფასი. სავსებით გასაგებია გვიანანტიკური ხანის ისტორიკოსის აპიანეს სიტყვები იმის თაობაზე, რომ მისი მთავარი შრომის დაწერისათვის დი-

დი იმპულსი იყო რომის ისტორიის სიღიადის წინაშე განცვიფრება.

მაგრამ ისტორიკოსისა და ხელოვანის შრომას შორის ერთ-ერთი განსხვავება ისაა, რომ თუნდაც პირველის ფანტაზიის დიდი ნიჭით დაჯილდოების შემთხვევაში იგი ისტორიული ნაშრომის წერისას ამ უნარს გასაქანს არ აძლევს; იგი იფარგლება მხოლოდ საისტორიო წყაროების მონაცემებით. რაც არ უნდა ხარვეზები ჰქონდეთ ამ წყაროებს, ისტორიკოსი არ უნდა ეცადოს მათს შევსებას. სულ სხვა მდგომარეობაში იმყოფება ამ მხრივ ხელოვნების (ყველაზე მეტად მხატვრული ლიტერატურის) წარმომადგენელი. მას შეუძლია ეს ხარვეზები შეავსოს თავისი ფანტაზიით, შეჰქმნას ისეთი გმირები, დახატოს ისეთი სიტუაციები და ა. შ., რომლებსაც შეიძლება საერთოდ არ ახავითარი კავშირი არ ჰქონდეთ ისტორიულ სინამდვილესთან. მაგრამ ბევრისაგან განსხვავებით, მაგალითად, უ. სკოტი და ლ. ფოიჰტვანგერი თავიანთი ისტორიული რომანების წერისას ცდილობდნენ ახლოს ყოფილიყვნენ ისტორიის ფაქტებთან, ისტორიულ სინამდვილესთან.

ცნობილი გახლავთ, რომ თუ მხატვრული ნაწარმოები ილუსტრირებულია მხატვრის ნამუშევრებით ან ფოტოებით, მაშინ ეს გარემოება უფრო ადვილებს მის ათვისებას. იგივეს აქვს ადგილი ისტორიული თხზულების აღქმისასაც: თუ ეს უკანასკნელი ილუსტრირებულია ფოტოებით (განსაკუთრებით მხატვრული) და მხატვრის მიერ შესრულებული სურათებით, მაშინ მისი აღქმა უფრო ცხოველად ხდება. ამ შემთხვევაში ადგილი აქვს მეცნიერებისა (ისტორიოგრაფიის) და ხელოვნების (მხატვრული ფოტოგრაფია და ფერწერა) სინთეზს, მის ზემოქმედებას მკითხველის წარმოსახვაზე.

გამოჩენილი ფრანგი მწერალი გ. ფლობერი თავის ერთ-ერთ წერილში წერდა, რომ დროის გასვლის კვალობაზე ხელოვნება მით უფრო მეცნიერული ხდება, ხოლო მეცნიერება — უფრო მხატვრული. განშორდნენ რა საფუძველში, ისინი როდესმე შეხვდებიან მწვერვალზე. ამ აზრში, რა თქმა უნდა, გაზვიადება აშკარად არის. მაგრამ არის უაღრესად რაციონალური მომენტიც. პირველ რიგში ამ მომენტის სიმართლე ეხება ისტორიოგრაფიისა და ხელოვნების ურთიერთმიმართებას. ისინი ერთმანეთს გარკვეულად მსკვალავენ და კიდევ უფრო გამსკვალავენ მომავალში, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ისინი არასოდეს დაემთხვევიან ერთმანეთს.

წარმოშობის წესის სტრუქტურა და განვითარება

„თუ ერს. მეცნიერების სიმაღლეზე დგომა სურს, თეორიული აზროვნების გარეშე იოლად ვერაფერს გახდება“.

ენგელსი

„ადამიანები შეიძლება განვასხვავოთ ცხოველები-საგან ცნობიერებით, რელიგიით — საერთოდ, რითაც გნებავთ. თვით ადამიანები ცხოველებისაგან თავიანთი თავის განსხვავებას იწყებენ, როგორც კი ხელს ჰკიდებენ მათთვის აუცილებელ საარსებო საშუალებათა წარმოებას“.

მარქსი და ენგელსი

როგორც ვიცით, ისტორიული მატერიალიზმის უმთავრესი იდეა ის გახლავთ, რომ საზოგადოების უშუალო მატერიალური წარმოების წესი არის საფუძველი, რაზედაც აღმართულია საზოგადოებრივი ცხოვრების სხვა მხარეები. ამდენად, ისტორიული მატერიალიზმის უმთავრესი ცნებაა წარმოების წესი. ამ უკანასკნელის კარგად გარკვევის გარეშე ნამდვილი ისტორიოგრაფიული კვლევა-ძიება შეუძლებელია .

საბჭოურ მეცნიერებასა და ფილოსოფიაში სწორად მიუთითებენ, რომ გეოგრაფიული გარემო, ხალხთმოსახლეობა და წარმოების წესი საზოგადოების მატერიალური არსებობის აუცილებელი პირობებია. მაგრამ ძალზე ხშირად გამარტივებულად, ღირებულად წარმოადგენენ წარმოების წესის შინაარსს. მას გეგულობენ როგორც მხოლოდ ტექნიკას, შრომითი გამოცდილებისა და წარმოებით ურთიერთობათა ერთობლიობას. სინამდვილეში წარმოების წესის სტრუქტურა ბევრად უფრო მდიდარია და ისტორიკოსს მართებს, ეს სათანადოდ გაიაზროს.

საზოგადოება, რა თქმა უნდა, უპირველესად ადამიანთა განსაზ-

ღერული რაოდენობის ერთობლიობაა. ეს რაოდენობა ისტორიაში იცვლებოდა როგორც ვერტიკალურ სიბრტყეში, სხვადასხვა საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ფორმაციების კვალობაზე, ისე ჰორიზონტალურ ჭრილში — თანამედროვე ისტორიულ ეპოქაში სხვადასხვა საზოგადოებრივი მოსახლეობის სიმჭიდროვისა და საერთო ხალხთმოსახლეობის გარკვეული რაოდენობით ხასიათდებიან. ამ ცვალებადობის მიზეზი გახლავთ საზოგადოების უმთავრესი სპეციფიკა ცხოველთა სამყაროსაგან განსხვავებით, ის, რომ ადამიანები ბუნების პროდუქტებს მიითვისებენ მათ მიერ განვითარებული და შექმნილი შრომის ტექნიკის გამოყენების მეშვეობით. ამ საფუძველზე ადგილი აქვს წარმოებით ურთიერთობებს ადამიანთა შორის, რომლებიც ასევე იცვლება საწარმოო ძალების ზრდის პარალელურად.

ტექნიკის განვითარების საფეხურისა და წარმოებითი ურთიერთობის გათვალისწინების შემდეგ უნდა მხედველობაში გვქონდეს საზოგადოების ბუნებაზე ზემოქმედების დონე, მის მიერ ბუნების რესურსების გამოყენების მასშტაბები. ეს გამოიხატება გეოგრაფიული გარემოს ცნებით. საზოგადოების არსებობის ეს უმთავრესი წანამძღვრები — წარმოების წესი, გეოგრაფიული გარემო და ხალხთმოსახლეობა, ცხადია, ერთიმეორისაგან იზოლირებულად კი არ არსებობენ, არამედ ერთმანეთთან მჭიდრო კავშირურთიერთობაში არიან. მათგან ყველაზე მთავარია წარმოების წესი, რომელიც, ზოგადად რომ ვიმსჯელოთ, შედგება საწარმოო ძალებისაგან (ტექნიკა, მშრომელი ადამიანები თავიანთი საწარმოო გამოცდილებით) და წარმოებითი ურთიერთობებისაგან. მაგრამ, მით უმეტეს კონკრეტული ისტორიკოგრაფიული კვლევა-ძიებისას, საწარმოო ძალების შინაარსი უფრო გაღრმავებული სახით უნდა წარმოვიდგინოთ.

უპირველესად მხედველობაში უნდა გვქონდეს არა მშრომელი ადამიანი, ანდა ზოგადად მშრომელი ადამიანები, არამედ ადამიანთა განსაზღვრული მასა, რომელიც ამა თუ იმ შესასწავლ საზოგადოებას შეადგენენ, კონკრეტული საზოგადოების ეკონომიკურად აქტიური მოსახლეობა. ისტორიკოსის მიერ ამის გარკვევა უპირველესი ამოცანათაგანია. უახლოესი საუკუნეებისათვის, როცა არსებობს მდიდარი სტატისტიკური მასალა, ამ ამოცანის შესრულება ძნელი არაა. იგი რთულდება იმისდა მიხედვით, რაც უფრო საუკუნეების სიღრმეებთან გვაქვს საქმე. მიუხედავად ამისა, ხალხთმოსახლეობის

პრობლემის რამდენადმე მიახლოებული სახით გადაჭრა მაინც შე-
საძლებელია; ამაში გარკვეულად მაინც გვეხმარება წერილობითი
წყაროები და, რაც მთავარია, ტექნიკისა (შრომითი იარაღების) და
სოციალური განვითარების არსებულ საფეხურზე ბუნებრივი რე-
სურსების გათვალისწინება. ერთი სიტყვით, აღნიშნული ამოცანის
გადაჭრა ასე თუ ისე მაინც შეიძლება (ამ საქმეშიც უთუოდ უნდა
იქნეს გამოყენებული ისტორიულ-შედარებითი მეთოდი).

ამდენად, საწარმოო ძალების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ელემენტი
ხალხთმოსახლეობა, მატერიალური წარმოების სფეროში
დასაქმებულთა საერთო რაოდენობა. ისტორიულად არსებული ყო-
ველი წარმოების წესი ხალხთმოსახლეობის განსაზღვრულ სიმჭიდ-
როვესა და საერთო რაოდენობას წარმოშობს. კიდევ მეტი. წარმოე-
ბის თითოეული ამ წესთაგანი ოპტიმალურად ფუნქციონირებს გან-
საზღვრული დემოგრაფიული სიტუაციის პირობებში, ანუ სხვანაი-
რად რომ ვთქვათ, ხალხთმოსახლეობის შესაბამისი რაოდენობისას.

ისევე, როგორც მატერიალურ სფეროში დასაქმებულთა, ეკო-
ნომიკურად აქტიური მოსახლეობის გათვალისწინების გარეშე შეუძ-
ლებელია წარმოებაზე ლაპარაკი, ასევე შეუძლებელია ეს, ვიმეო-
რებთ, ტექნიკის გარეშე, შრომის იარაღების გამოუყენებლად. საერ-
თოდ რომ ვიმსჯელოთ, საზოგადოების განვითარების დონე განსაზ-
ღვრულია ტექნიკის განვითარების საფეხურით. ამდენად, საწარმოო
ძალების ერთ-ერთი უმთავრესი ელემენტი ტექნიკის, შრომის იარა-
ღების განვითარების დონე.

აღამიანთა განსაზღვრული მასა, იყენებს რა ტექნიკის მილ-
წეულ დონეს, გარკვეული ზომით ეუფლება ბუნებას, იყენებს მის
რესურსებს. საწარმოო ძალების მნიშვნელოვან ელემენტს წარმო-
ადგენს არა საზოგადოების გარემომცველი ბუნება, გეოგრაფიული
გარემო საერთოდ, არამედ ის ბუნებრივი რესურსები, რომლებიც
ჩართულია საზოგადოებრივ პრაქტიკაში. ასე მაგალითად, არჩაული
კომუნისტური საზოგადოების არსებობის პირობებში ბუნებრივ სა-
წარმოო ძალებს შეადგენდა სანადირო და სათევზაო სავარგულე-
ბი — რესურსები, რომლებიც საფუძველს წარმოადგენდნენ შემ-
გროვებლობისათვის. შემდგომში, მიწათმოქმედებასა და მესაქონ-
ლეობაზე გადასვლისას, ასეთ ძალებად იქცნენ გამოყენებული მიწის
რესურსები, ნიადაგის ბუნებრივი ნაყოფიერება, საძოვრები. მეტა-

ლურგიის განვითარების შედეგად საწარმოო ძალებად იქცნენ სპილენძის, კალის, რკინის და ა. შ. საბადოები. საწარმოო ძალებად ბუნებრივი რესურსების გადაქცევა არაჩვეულებრივი ტემპებით მოხდა ამ ორასიოდე წლის განმავლობაში და უკავშირდება ინდუსტრიულ და სამეცნიერო-ტექნიკურ რევოლუციებს. ამრიგად, ბუნებრივი რესურსები თავისთავად, უშუალოდ კი არ იქცევიან საზოგადოების საწარმოო ძალებად, არამედ თანდათანობით, საზოგადოების საწარმოო პრაქტიკის ზრდასთან ერთად.

საზოგადოება სხვა საზოგადოებათაგან იზოლაციაში იშვიათად თუ არსებობდა. მისი განვითარება ჩქარდებოდა სხვა საზოგადოებებთან კონტაქტების პირობებში (თუმცა ამას ზოგჯერ უარყოფითი შედეგებიც მოსდევდა. მაგალითისათვის საქართველოს ისტორიაც იკმარებს XIII—XVIII საუკუნეების მანძილზე). იზოლაციის შემთხვევებში (ჩუქჩების, კორიაკების, მაორების და სხვათა მაგალითები) ხდებოდა საზოგადოების სტაგნაცია, შეჩერება ერთ საფეხურზე. აღნიშნული გარემოება, ე. ი. საზოგადოების ჩართვა სხვა საზოგადოებების სისტემაში, გამოიხატება ცნებით „ისტორიული გარემო“. თუ ეს უკანასკნელი უფრო განვითარებულია, მაშინ ადგილი აქვს მოცემული საზოგადოების განვითარების დაჩქარებას. ხდება ტექნიკის, საწარმოო გამოცდილების დიფუზია (გავრცელება), შრომის ეკონომიკური დანაწილება საზოგადოებებს შორის. ყოველივე ეს, რასაკვირველია, აისახება მოცემული საზოგადოების საწარმოო ძალების განვითარების დონეზე.

აღამიანთა ანთროპოლოგიური ტიპი, რასობრივი ფაქტორი, მართალია, აღამიანთა არსებობას იმთავითვე უკავშირდება, მაგრამ მნიშვნელობის მხრივ იგი ბევრად ჩამორჩება აღნიშნული ფაქტორების მოქმედებას. ბურჟუაზიულ სოციოლოგიასა და ისტორიოგრაფიაში რასობრივი ფაქტორი უაღრესად გაზვიადებულია. მაგრამ საბჭოურ მეცნიერებაში იგი მთლიანად იგნორირებულია და არ ფიგურირებს ისტორიოგრაფიულ გამოკვლევებში. თავისთავად ცხადია, რომ, მაგალითად, ინგლისელებისა და ჩინელების ისტორიული პროცესების გადმოცემა შესაბამისი რასების ჩვენების გარეშე ნაკლებლოვანი იქნება.

აღნიშნული ფაქტორების მხოლოდ ჩართვა საწარმოო ძალების სისტემაში ჯერ კიდევ არაა საკმარისი. ამ სისტემაში, შემდგომი ევო-

ლუციის პირობებში, თითოეული მათგანი თვალსაჩინო როლს თამაშობს, რაც მხოლოდ ტექნიკის ზემოქმედებით როდი აიხსნება. ამ გარემოებაზე, ჩვენის აზრით, ღირს სპეციალურად ყურადღების გამახვილება, რასაც შემდეგი თხრობისას გავაყვებით.

მეტსაც ვიტყვოდით. საწარმოო ძალების განვითარების დონე მხოლოდ ზემოთქმულით არ გაიზარება. უზოგადესი მსჯელობისას საზოგადოების მატერიალურ-ტექნიკური ბაზისისა და წარმოებითი ურთიერთობის დაპირისპირება ზედნაშენურ სისტემასთან გამართლებულია. მაგრამ უფრო ღრმად, კონკრეტულად თუ ვიმსჯელებთ, საზოგადოების ეკონომიკაზე ზემოქმედებს თვით მისგან ისე დაშორებული სფეროები, როგორიცაა რელიგია, მეცნიერება (ჰუმანიტარული), ფილოსოფია, მით უმეტეს — სახელმწიფო და ბუნებისმეტყველების მეცნიერება, რომლებიც საზოგადოების ეკონომიკურ საფუძველთან ბევრად უფრო ახლოს დგანან. სახელმწიფოსა და ბუნებისმეტყველების როლის გარეშე ჩვენ ვერ გავიგებთ შედარებით განვითარებული საზოგადოების საწარმოო ძალების დონეს. ეს იმიტომ ხდება, რომ თვით ისტორიულ, სოციალურ სინამდვილეში სახელმწიფო და ბუნებისმეტყველება მნიშვნელოვან როლს თამაშობდნენ საწარმოო ძალების განვითარებაში. ეს გარემოება კარგად გამოჩნდა ჯერ კიდევ ძველადმოსავლური ცივილიზაციების წარმოშობიდან მოყოლებული. სახელმწიფო აქ (ჰავის სიმშრალის გამო) ირიგაციის ორგანიზატორის როლში გამოდიოდა, თვით ირიგაცია, მაგალითად, ნილოსის წყალდიდობის გამოთვლა, დიდი ჰიდროტექნიკური მშენებლობები სახელმწიფოსა და მეცნიერების (უფრო სწორად: მისი საწყისების) მეშვეობით ხდებოდა. თუ თანამედროვე ვითარებას შევხედავთ, მით უფრო ადვილად დავინახავთ, რომ სახელმწიფო და მეცნიერება (არა მხოლოდ ბუნებისმეტყველება) მნიშვნელოვან როლს თამაშობენ თანამედროვე საწარმოო ძალების განვითარებაში.

შრომის იარაღების განვითარებისა და ბუნების ათვისების საფუძველზე ადამიანები ერთმანეთთან იმყოფებიან გარკვეულ წარმოებითს ურთიერთობებში, ანუ სხვანაირად რომ ვთქვათ, იქმნება და ვითარდება საზოგადოება, როგორც წარმოებით ურთიერთობათა ერთობლიობა. მისი შინაარსი გაიგება საკუთრების ფორმების, საზოგადოებაში შრომის დანაწილების, დანაწილებითი ურთიერთობების გათვალისწინებით.

მოცემული საზოგადოების მატერიალური ცხოვრების გასაგებად ისტორიკოსმა უნდა გაითვალისწინოს სხვა მომენტებიც. საზოგადოებაში ქალაქების გავრცელებულობა (იგი წარმოადგენს შრომის ეკონომიკური დანაწილების არსებობის გამოხატულებას), ყოფა (როგორც დაბალი, ისე მაღალი ფენებისა), ეკონომიკური სახის მოთხოვნილებანი (მაღალი და დაბალი ფენებისა), ქვეყნის საგარეო ვაჭრობა. ყოველივე ზემოაღნიშნულის გააზრების გარეშე საზოგადოების, როგორც სოციალური სისტემის გაგება შეუძლებელია.

თუ ამ თვალსაზრისით შევხედავთ თვით უმარტივეს წარმოების წესს — არქაულ კომუნიზმს, დავინახავთ, რომ მისი სურათი საკმაოდ მდიდარია და არც მთლად იოლად გასაგები. შეეჩერდეთ, მაგალითად, ავსტრალიელი აბორიგენების წარმოების წესზე. ამ უკანასკნელის გასაგებად უნდა ვიცოდეთ მოსახლეობის სიმჭიდროვე, საერთო რაოდენობა, რომელსაც აბორიგენთა ესა თუ ის საზოგადოება (გვარი, ტომი) შეიცავდა, ტექნიკის განვითარების დონე, ის ბუნებრივი რესურსები, რომლებსაც ისინი იყენებდნენ (ნადირობისათვის გამოსაყენებელ ცხოველთა სახეობები და პოპულაციები, შემგროვებლობისათვის საჭირო მეცნიერული სახეობები და პოპულაციები, ჰიდროგრაფიული ქსელი მეთევზეობისათვის), შრომის იარაღების გასაკეთებლად საჭირო ქვის ჯიშები, შრომის ეკონომიკური დანაწილების დონე, განაწილების სფეროში არსებული ურთიერთობები. ამის შემდეგ უნდა ვეცადოთ გავიაზროთ ავსტრალიელ აბორიგენთა საზოგადოების ცხოვრების სხვა მხარეები — სოციალური ორგანიზაცია, მორალი, მითოლოგია, რელიგია, ხელოვნება. როგორც დავინახეთ, ეს არც თუ ისე იოლად შესასრულებელი ამოცანა გახლავთ. რასაკვირველია, ავსტრალიელ აბორიგენთა საზოგადოების ცხოვრების საერთო სურათი, მისი ისტორია ძალზე ადვილად შეიძლება დაიწეროს, მაგრამ ამ შემთხვევაში ჩვენ საქმე როდი გვექნება ისტორიოგრაფიასთან, კერძოდ, მის შემადგენელ დარგთან — ეთნოგრაფიასთან, როგორც ნამდვილად მეცნიერულ ნააზრევთან.

ისტორიკოსის სამუშაო მით უფრო რთულდება, რაც უფრო საზოგადოების მაღალ განვითარებულ ფორმებთან გვაქვს საქმე. ამ შემთხვევაში რთულდება წარმოების წესის სტრუქტურა, მდიდრდება რა ახალი ელემენტებით, შესაბამისად რთულდება მთლიანი ისტორიული პროცესი. თუ, მაგალითად, ძველი ეგვიპტის ისტო-

რიული პროცესი გვინდა გავიაზროთ, ამ საზოგადოების წარმოების წესის გასაცნობიერებლად აუცილებლად გათვალისწინებულ უნდა იქნეს ტექნიკის უფრო მაღალი დონე (ვიდრე ეს ავსტრალიელ აბორიგენებთან იყო), ირიგაციის საქმე, საქალაქო ცხოვრება, მაღალი ფენების ყოფა და ეკონომიკური მოთხოვნილებანი, კომუნიკაციები, სატრანსპორტო ტექნიკა, საზოგადოების შიგნით შრომის ეკონომიკური დანაწილების უფრო მაღალი დონე, საგარეო ვაჭრობა და ა. შ. ყველაზე მეტად ეს სირთულე ითქმის, რა თქმა უნდა, თანამედროვე განვითარებული საზოგადოების მიმართ.

ეს ყველაფერი წარმოების წესის სტრუქტურის, შინაარსის შესახებ ითქვა. ახლა გადავიდეთ მისი დინამიკის, განვითარების საკითხზე.

ჩვეულებრივად, ამ საკითხზე მსჯელობისას აღნიშნავენ ხოლმე, რომ საწარმოო ძალების და წარმოების ურთიერთობათა დიალექტიკის მეშვეობით ხდება საწარმოო ძალების შემდგომი განვითარება, ამით საზოგადოების ახალი ფორმის გაჩენა. ზოგადი საბით ეს მსჯელობა, რა თქმა უნდა, სწორია. მაგრამ ისტორიკოსი კონკრეტული საზოგადოების კვლევა-ძიებისას აღნიშნული პრობლემის გაცხადებაში დიდ სიძნელეებს აწყდება. მაგალითად. საქართველოს ისტორიის შესწავლისას ვხედავთ ელემენტარულ ფაქტს — XIII საუკუნიდან მოყოლებული, მთელი საუკუნეების მანძილზე, ადგილი ჰქონდა საწარმოო ძალების არა თუ შემდგომ ზრდას, არამედ — მათს დაცემას. მიზეზი ამისა სულაც არ მდგომარეობდა თავისთავად საწარმოო ძალებისა და წარმოებითი ურთიერთობების დიალექტიკაში, არამედ საგარეო ფაქტორში; ბარბაროსული გარემოცვისა და ჩვენი საზოგადოების მიმართ მისი აგრესიის პირობებში მოხდა საწარმოო ძალების დაცემა. ამ შემთხვევაში შინაგანისა და გარეგანის დიალექტიკა სხვაგვარი იყო, ვიდრე ეს საერთოდ არის — განვითარების პირობებში. ცხადია, რაც უფრო მცირეა საზოგადოებრივი, ეროვნული ორგანიზმი და რაც უფრო მძლავრ და ხანგრძლივ შემოტევებს განიცდის იგი ჩამორჩენილი ისტორიული გარემოცვისაგან, მით უფრო უარყოფითი შედეგები აქვს ამ ზემოქმედებას.

ანდა ჩუქჩების ან ავსტრალიელი აბორიგენების მაგალითი ავიღოთ. მრავალი საუკუნის განმავლობაში მათი წარმოების წესები იმყოფებოდა განვითარების ერთ დონეზე, რის გამოც ისინი ეერ გა-

მოვიდნენ არქაული კომუნიზმის ფარგლებიდან. ჩამორჩენილი ისტორიული გარემოს უარყოფითი ზემოქმედება აქ არაფერ შუაშია. ვინაიდან ეს საზოგადოებანი იზოლაციაში იმყოფებოდნენ. მიზეზი ამ ხალხების ჩამორჩენილობისა გახლდათ გეოგრაფიული გარემო.

ზოგჯერ ხდებოდა დემოგრაფიული ცვლილებებიც, რაც აისახებოდა საწარმოო ძალების განვითარებაში ან დაცემაში. ერთი სიტყვით, საწარმოო ძალების, წარმოების წესების განვითარების საკითხი საკმაოდ რთული გასაგებია. საწარმოო ძალებისა და წარმოებითი ურთიერთობების დიალექტიკა ადვილად იკაფავდა გზას და ეს საკიოხი ადვილად გაიგება იმ შემთხვევაში, თუ საზოგადოებას განვითარება უხდებოდა ხელსაყრელ გეოგრაფიულ გარემოში, ასეთსავე ხელსაყრელ ისტორიულ გარემოში. მაგრამ უამისოდ იგი ჩერდებოდა განვითარების ერთ საფეხურზე. ამდენად, საწარმოო ძალებისა და წარმოებითი ურთიერთობათა დიალექტიკის გაგება ადვილია ლოგიკურად, მაგრამ ისტორიულად (თვით კონკრეტულ ისტორიულ პროცესში) ეს დიალექტიკა ბევრ შემთხვევაში ადვილად როდი იჩენდა თავს. მისი მოქმედების გასაგებად მხოლოდ ერთი საზოგადოების ისტორია კი არ უნდა ვიცოდეთ, არამედ — სხვებისაც, რომელთა ზემოქმედებითაც ხდებოდა და ხდება მოცემული საზოგადოების განვითარება.

ზემოთ ჩვენ ამ ზემოქმედების უარყოფითი მაგალითი მოვიტანეთ. ამჯერად საწინააღმდეგო ხასიათის მაგალითებზე შევჩერდებით. საქართველოში XIX და XX საუკუნეების განმავლობაში საწარმოო ძალების და ამ საფუძველზე საერთოდ საზოგადოების განვითარება სწრაფად წავიდა წინ. შინაგანი აქტივობის გარდა, ამის მიზეზი გახლდათ განვითარებული ისტორიული გარემო. თუ დასავლეთ ევროპას ინდუსტრიული გადატრიალებისათვის, თვისებრივად ახალი საწარმოო ძალების განვითარებისათვის მრავალი საუკუნე დასჭირდა, ჩვენს ქვეყანაში ეს სწრაფად მოხდა; ჩვენს წინაპრებს ორთქლის მანქანის, ორთქლმავლების, რკინიგზების, ელექტროსადგურების გამოგონებისათვის დიდი ენერგია არ დაუხარჯავთ, მათ ისინი დანერგეს მოწინავე ხალხების საწარმოო პრაქტიკიდან. ისტორიის დიდი ხნის მანძილზე ჩვენზე მეტად ჩამორჩენილმა შვეიცარიამ შუა საუკუნეების ბოლოს, ე. ი. ჯერ კიდევ ინდუს-

ტრიულ რევოლუციამდე, თვალსაჩინო განვითარებას მიაღწია ეკონომიკის განვითარების გზაზე. ამის საფუძველი გახლდათ ქვეყნის ჩართვა მოწინავე ისტორიულ გარემოში (იტალიის, საფრანგეთის, ფლანდრიის, გერმანიის და სხვათა სახით).

კაცობრიობის განვითარება წინაკაპიტალისტურ ფაზებზე დიდი უთანაბრობით ხასიათდებოდა. თითოეულ ცალკეულ შემთხვევაში ამას თავისი მიზეზები გააჩნია. როგორც უკვე მივუთითებდით, საზოგადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციებს, წარმოების წესებს მთლიანად, თანამიმდევრობით გადიოდა მთელი კაცობრიობა, მაგრამ ასე როდღ იყო ყოველ ცალკეულ შემთხვევაში; აქ წარმოების წესების რაოდენობა და თანამიმდევრობა სხვანაირი იყო. თუ არა ეს უთანაბრობა წარსულში, თანამედროვე მსოფლიო ვითარება სხვაგვარი იქნებოდა. ისტორიკოსის ამოცანაა, კარგად გააცნობიეროს კაცობრიობის ეს უთანაბრო განვითარების პროცესი, დაადგინოს მისი მიზეზები და ამ გზით გაიაზროს თანამედროვე მსოფლიო ისტორია.

დასასრულს დავსძენთ იმას, რომ წარმოების წესები, საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ფორმაციები არ არსებობდნენ წმინდა სახით, როგორც ამას ხშირად ამტკიცებენ. რაც უნდა განვითარებული ყოფილიყო საზოგადოება, დღემდე (არქაული კომუნისტური საზოგადოების გამოკლებით) არ ყოფილა შემთხვევა, რომ ესა თუ ის წარმოების წესი, ესა თუ ის ფორმაცია აბსოლუტურად გაბატონებული სახით არსებულებოდა. ყოველთვის არსებობდა ძველი წარმოების წესის ნაშთები, განვითარების გარკვეულ დონეზე უკვე ახლის ჩანასახები. ამ უკანასკნელ გარემოებას ადგილი ჰქონდა ერთი ფორმაციიდან მეორეზე გადასვლისას. თვით კაპიტალისტური წარმოების წესიც კი, დაფუძნებული მაღალ ტექნიკაზე, თავისი გავრცელებისათვის თითქოს უდიდეს შესაძლებლობებს იძენს, მაგრამ ვერ ახერხებს სრულ, ასე ეტყვათ, ასპროცენტთან, განვითარებას თვით დასავლეთ ევროპაშიც; მის გვერდით კვლავ განაგრძობენ არსებობას ძველი წარმოების წესების (ფეოდალური, არქაული კომუნისტური) გადმონაშთები. სწორედ ამის გამოა, რომ უძველესი კაპიტალისტური ქვეყანა — ინგლისი ვერ იძლევა კაპიტალიზმის სრული, აბსოლუტური განვითარების სურათს. აღნიშნული გარემოება შესაბამისად ართულებს საზოგადოების სოციალურ სტრუქტურას, ყოფას, რე-

ლიგიურ ცხოვრებას, ტრადიციებს, სოციალურ და ეთნიკურ ფსიქოლოგიას და ა. შ.

თუ ფეოდალური ეპოქის საქართველოს მაგალითზე შევჩერდებით, დავინახავთ, რომ ფეოდალური წარმოების წესის გარდა ჩვენს ქვეყანაში არსებობდა თავისუფალი მეთემე გლეხობა არათუ მთიანეთში, არამედ ბარშიც კი (ქიზიყში). XII საუკუნეში, როგორც ჩანს, ადგილი ჰქონდა მონობის გარკვეული ზომით არსებობასაც (მომსახურების სფეროში).

ერთი სიტყვით, წარმოების წესები კლასობრივი საზოგადოების არსებობის მთელს მანძილზე წმინდა სახით კი არ არსებობდნენ, არამედ გაბატონებული ფორმით. ამა თუ იმ ისტორიულ ეპოქაში დომინანტური, გაბატონებული წარმოების წესის გვერდით არსებობდა ეკონომიკური წყობებიც. ყოველივე ზემოთქმული სულაც არ ნიშნავს იმას, რომ ესა თუ ის წარმოების წესი, საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ფორმაცია მხოლოდ აზროვნების, წარმოსახვის პროდუქტია. აქ, მართალია, საქმე გვაქვს აბსტრაქტიზმთან, იდეალიზაციასთან, მაგრამ ეს აზროვნებითი ოპერაციები ეფუძნება შესაბამის ისტორიულ სინამდვილეს. ამიტომაც, რომ მონათმფლობელობის, ფეოდალიზმის არსებობის მტკიცება ყველა ქვეყანაში როდი შეიძლება.

დემოგრაფიული ფაქტორის როლი

„მოსახლეობა წარმოემის მთელი საზოგადოებრივი პროცესის საფუძველი და სუბიექტია“.

მარქსი

ჩვენ უკვე ვამბობდით, რომ წარმოების წესის გავება შესაბამისი დემოგრაფიული სიტუაციის გარეშე ძალზე ნაკლულოვანი იქნება. ამიტომ ისტორიკოსმა ამა თუ იმ საზოგადოების მთლიანი ისტორიის, ისტორიული ეპოქის ან უფრო მოკლე ისტორიული პერიოდის შესწავლისას კონკრეტული დემოგრაფიული კვლევა-ძიებაც უნდა აწარმოოს (ეს სპეციალური ჰაისტორიო მეცნიერების — ისტორიული დემოგრაფიის შესწავლის საგანს შეადგენს).

განსხვავებით ბიოლოგიური სამყაროსაგან, სადაც სახეობათა პოპულაციების რაოდენობა განპირობებულია ბუნებრივი რესურსებით და, ამდენად, ეს შესაბამისობა მუდამ არსებობს (ცხადია, სანამ ამ ურთიერთობაში არ ჩაერევა საზოგადოება), ადამიანთა საზოგადოებაში არ არსებობს უცვლელი თანაფარდობა ბუნებრივ რესურსებსა, თუნდაც ცხოვრების საარსებო საშუალებათა, რომლებსაც ადამიანები განსაზღვრული წარმოების წესის საფუძველზე მოიპოვებენ, და ადამიანთა განსაზღვრულ რაოდენობას შორის. ეს აიხსნება საზოგადოების სპეციფიკით ბუნებისაგან (ორგანულ სამყაროსაგან) განსხვავებით, ე. ი. იმით, რომ ადამიანები არა მხოლოდ ითვლებენ ბუნების მზამზარეულ პროდუქტებს, არამედ კიდევაც აწარმოებენ მათ მეტი რაოდენობით.

ამ გარემოებამ თავი იჩინა უკვე საზოგადოების ჩამოყალიბების ხანაში, რასაც უკავშირებენ გვაროვნული ორგანიზაციის გაჩენას (40—50 ათასი წლის წინათ). თუ ადამიანთა წინაპრების ჯოგი მხოლოდ ბუნების მზამზარეული პროდუქტების მითვისებას სჯერდებოდა, საზოგადოება ცხოვრების ახალ წყაროებს დაეფუძნა ნადირობისა და მეთევზეობის განვითარების გზით. თავის მხრივ, ეს მოხერხდა შრომის იარაღებისა და შესაბამისი შრომითი გამოცდილების შეძენის საფუძველზე. შემდეგ ადამიანებმა მოახერხეს მიწათმოქმედებასა და მესაქონლეობაზე გადასვლა, რასაც ნეოლითურ რევოლუციას უწოდებენ. დროთა განმავლობაში, ზოგან ხელით შრომის პირობებში, თვალსაჩინოდ განვითარდა ხელოსნობა და ვაჭრობა. XVIII საუკუნის სამოციანი წლებიდან კი, როგორც უკვე ვამბობდით, დაიწყო სამრეწველო რევოლუცია, რომლის შედეგადაც საზოგადოების სამსახურში ბევრი ახალი ბუნებრივი რესურსი ჩადგა.

ყველა ეს ძვრები წარმოების განვითარებაში, ბუნების ახალი ძალების დაუფლებაში განაპირობებდა მნიშვნელოვან ცვლილებებს დემოგრაფიულ სიტუაციაში. ამრიგად, ისტორიული მატერიალიზმის მიერ აღმოჩენილი ერთ-ერთი კანონზომიერება იმაში მდგომარეობს, რომ მოსახლეობის ზრდა დაკავშირებულია მატერიალური წარმოების განვითარებასთან. ეს ზოგადი კანონზომიერება მოქმედებს საერთოდ კაცობრიობის განვითარებაში. ზოგჯერ იგი განსაზღვრულად მოდიფიცირდება, სახეცვლილებას განიცდის, რასაც კონკრეტული

ახსნა სჭირდება. ეს კი უპირველესად ისტორიკოსმა და არა სოციოლოგმა ან ფილოსოფოსმა უნდა გააკეთოს.

ასე, მაგალითად, ინდუსტრიულად განვითარებულ ჩეხოსლოვაკიაში 15,5 მილიონი მცხოვრებია, მაგრამ თითქმის იმავე ფართობის მქონე კუნძულ იავაზე და ბანგლადეშში მოსახლეობის რაოდენობა შესაბამისად 70 და 95 მილიონს აღემატება. ზედმეტია იმაზე დაწვრილებით ლაპარაკი, რომ ეს ქვეყნები ჩეხოსლოვაკიას ბევრად ჩამორჩებიან ინდუსტრიული განვითარების მხრივ. მაშ, რაშია საქმე? მიზეზი ის გახლავთ, რომ კუნძულ იავაზე და ბანგლადეშში მიწათმოქმედების ტრადიციული დარგი არის ბრინჯის მოყვანა, რომელიც უფრო დიდ მოსავალს იძლევა, თანაც აქ წელიწადში მოსავალი ორ-სამჯერ მოყავთ. ამას უნდა დაემატოს ის გარემოებაც, რომ ამ ქვეყნების ტერიტორიის უდიდესი ნაწილი დაბლობია, რომელიც გამოყენებულია მიწათმოქმედებისათვის. ყოველივე ამის გამო აქ მოსახლეობის ისეთი სიმჭიდროვე წარმოიშვა (ერთ კვადრატულ კილომეტრზე მოდის საშუალოდ 500—600 მცხოვრები), რასაც აგრარული განვითარების პირობებში ევროპის არცერთ ქვეყანაში არა ჰქონდა ადგილი. იგივე ითქმის საქართველოსთან შედარებით უფრო მცირე ტერიტორიის მქონე შრი ლანკაზე, რომლის მოსახლეობა 3-ჯერ აღემატება ჩვენსას.

ასევე თანამედროვე, ე. წ. მესამე (ანუ განვითარებად) სამყაროში მოსახლეობა არაჩვეულებრივად იზრდება, ბევრად უფრო მეტად, ვიდრე ინდუსტრიულად განვითარებულ ქვეყნებში. ამის უშუალო მიზეზი, ცხადია, მხოლოდ ეკონომიკის განვითარებაში კი არ უნდა ვეძებოთ, არამედ მთელ რიგ სხვა პირობებშიც (მშვიდობიანობა, ჯანმრთელობის დაცვის განვითარება, რელიგია და სხვ.).

მაგრამ, ვიმეორებთ, თუ მხედველობაში მივიღებთ კაცობრიობის განვითარებას მთლიანად, მაშინ ზემოაღნიშნული კანონზომიერება უექველად ძალაში რჩება, მაგრამ მოდიფიცირდება გეოგრაფიული გარემოს, მიწათმოქმედების დარგების და ა. შ. ზეგავლენით.

მაშ ასე, წარმოების თითოეულ წესს მოსახლეობის ზრდის შესაბამისი კანონზომიერება გააჩნია. კიდევ მეტი. ესა თუ ის წარმოების წესი, როგორც ვამბობდით, ოპტიმალურად ფუნქციონირებს

მოსახლეობის შესაბამისი სიმჭიდროვისა და საერთო რაოდენობის პირობებში. მოსახლეობის ის რაოდენობა, რაც საკმარისი იყო, ვთქვათ, ფეოდალიზმის განვითარებისათვის, არასაკმარისია კაპიტალისტური საზოგადოების ნორმალური არსებობა-განვითარებისათვის. მოსახლეობის ის რაოდენობა, რაც ჰარბია წარმოების ერთი წესის პირობებში, ადვილად დასაქმდება განვითარებული წარმოების წესის პირობებში.

მოსახლეობის მნიშვნელოვან ზრდას ჰქონდა ადგილი ძველ-აღმოსავლურ საზოგადოებებში, რომელთა ეკონომიკა ირიგაციანზე იყო დაფუძნებული. მაღალნაყოფიერი საირიგაციო მეურნეობის გარდა, ამის მიზეზი იყო ნიადაგის ნაყოფიერება და თბილი ჰავა, რაც ერთი სული მოსახლისათვის აუცილებელ პროდუქტს ამცირებდა. ძველი ეგვიპტის მცხოვრებთა მიმართ ჯერ კიდევ ანტიკური ბერძენი ისტორიკოსი დიოდორე სიცილიელი (ძვ. წ. 90—21 წწ.) აღნიშნავდა: „სრულიად დაუჯერებელია, თუ რა მცირე შრომას და ხარჯებს იწვევს მათთვის მათი ბავშვების აღზრდა. ისინი მათ სულ უბრალო საკმელს უხარზავენ; აძლევენ მათ აგრეთვე საკმელად პაპირუსის ძირის ნაწილს, რამდენადაც შესაძლებელია მისი ცეცხლზე შეწვა, და — ჰაობის მცენარეების ფესვებსა და ღეროებს. ხან ნედლს, ხან მოხარშულს და ხან შემწვარს. ბავშვების უმრავლესობა ფეხშიშველა და ტანშიშველა დაიარება, რადგან ჰავა ძალიან რბილია. ამიტომ ბავშვის აღზრდა მშობლებს საერთოდ 20 დრამაზე მეტი არ უჯდებათ. ამით აიხსნება უმთავრესად ეგვიპტის მოსახლეობის ასეთი მრავალრიცხოვნობა, რის გამოც შესაძლებელი გახდა მრავალ გრანდიოზულ ნაგებობათა აღმართვა“ (ციტირებულია მარქსის „კაპიტალის“ I ტომის მიხედვით, 1954. გვ. 646).

თუმცა დიოდორე სიცილიელი ამ მხრივ აშკარად აჭარბებდა, მაგრამ მისი მოსაზრება საერთოდ სწორია. ნაწილობრივ სწორია ის თვალსაზრისიც, რომ პირამიდებისა და სხვა უზარმაზარი ნაგებობების აშენება ძველმა ეგვიპტელებმა შესძლეს მხოლოდ მოსახლეობის შესაბამისი რაოდენობითა და მათი ერთიანი სახელმწიფოს (დესპოტური ფორმის) ფარგლებში გაერთიანებით.

ძველი ეგვიპტის ტერიტორია ვერც კი აღწევდა 30 ათას კვ. კმ-ს, ე. ი. დაახლოებით უდრიდა თანამედროვე ბელგიის ან სომხეთის საბჭოთა რესპუბლიკის ტერიტორიას. ამ ფართობზე კი დასახ-

ლებული იყო სამ მილიონამდე მცხოვრები (სხვათა შორის, თითქმის ასევე თანამედროვე სომხეთშიც), ანუ ერთ კვადრატულ კილომეტრზე საშუალოდ 100 კაცი მოდიოდა. მოსახლეობის სიმჭიდროვე უფრო მეტი იყო ზემო ეგვიპტეში. ამას ადგილი ჰქონდა წმინდა აგრარულ საზოგადოებაში, როდესაც სოფლის მეურნეობისაგან გამოყოფილი ხელოსნობა და ვაჭრობა უმნიშვნელოდ იყო განვითარებული. მოსახლეობის ასეთ სიმჭიდროვეს დასავლეთ ევროპამ მიაღწია სულ სხვა სოციალ-ეკონომიკური სისტემების არსებობისას.

სულ სხვაგვარ დემოგრაფიულ სიტუაციას ჰქონდა ადგილი ანტიკურ სამყაროში. შევჩერდებით საბერძნეთის მაგალითზე.

საბერძნეთის მოსახლეობის მნიშვნელოვანი მატება დაიწყო რკინის მეტალურგიის ფართო გავრცელების გამო. მაგრამ აგროტექნიკის არსებული დონე, მიწათმოქმედებისათვის ვარგისი მიწების სიმცირე (მთელი ტერიტორიის 1/5) არ იძლეოდა შესაძლებლობას, ქვეყნის მოსახლეობის სიმჭიდროვე რამდენადმე მიახლოებოდა ძველი ეგვიპტისას. ნამატი მოსახლეობა წარმოების არსებული საფეხურისათვის ზედმეტი ხდებოდა. ამის თაობაზე მარქსი აღნიშნავდა, რომ საბერძნეთსა და რომში იძულებითი კოლონიზაცია, რომელიც კოლონიების დაარსების პერიოდულ ფორმას ღებულობდა, საზოგადოებრივი წყობილების მუდმივი რგოლი იყო. საზოგადოება ეფუძნებოდა მხოლოდ მკაცრად განსაზღვრულ თავისუფალ მოსახლეობას, რომლის რაოდენობის გადალახვა წარმოების განვითარების იმ საფეხურზე შეუძლებელი იყო; წინააღმდეგ შემთხვევაში საფრთხე ემუქრებოდა თავისუფალ მოსახლეობას. ამის საბოლოო მიზეზს კი მარქსი საწარმოო ძალების შედარებით განუვითარებლობაში ხედავდა.

მიუხედავად იმისა, რომ წმინდა აგრარული ეკონომიკის პირობებში მოსახლეობის შემდგომი ზრდა შეუძლებელი იყო, კლასიკური ეპოქის საბერძნეთის მოწინავე რეგიონებში მოსახლეობის სიმჭიდროვე ძველი ეგვიპტის დონეს უახლოვდებოდა, ხოლო ზოგან აჭარბებდა კიდევ. ამის მიზეზი იყო შემდეგი გარემოება. საწარმოო ძალთა შემდგომი მნიშვნელოვანი განვითარება შეიძლებოდა მომხდარიყო მხოლოდ ტექნიკის მნიშვნელოვანი ზრდისა და მატერიალური წარმოების სფეროში მეცნიერების მიღწევათა გამოყენების საფუძველზე. მაგრამ ეს იყო რთული და ხანგრძლივი გზა. შექმნილ ობიექტურ პირობებში ბერძნები სხვანაირი გზით წავიდნენ; მათ მიმართეს

წარმოებაში დიდი სამუშაო ძალის კონცენტრაციას. ეს კი, თავის მხრივ, მოხდა არა თავისუფალი მწარმოებლების რაოდენობის მნიშვნელოვანი გაზრდით, რაც მაშინ შეუძლებელი იყო¹, არამედ ბარბაროსული და ნახევრად ცივილიზებული პერიფერიებიდან მონათადილი მასების მიზიდვით. ამან განაპირობა საწარმოო ძალების შემდგომი, იმდროინდელი ტექნიკის პირობებში შეუძლებელი ზრდა.

მატერიალური წარმოებისათვის ხელსაყრელმა დიფერენცირებულმა ბუნებრივმა პირობებმა და მოსახლეობის გაზრდილმა მასამ (მონებისამ) მოამზადეს საფუძველი საზოგადოების მნიშვნელოვანი პროგრესისათვის ბუნების რესურსების ათვისებაში, საწარმოო ძალების განვითარებაში. თავისუფალ მოსახლეობას ატიკაში მარტო ლავრიონის ვერცხლის საბადოების ათვისებაც კი არ შეეძლო (თანამედროვე დასავლეთ გერმანელი ისტორიკოსის კ. ლაუფერის თანახმად, ლავრიონის მალაროებში ვერცხლის მადნის მოპოვება-გადამუშავებაში დასაქმებული იყო 40 000-მდე კაცი (მონა). მონათა დიდი რაოდენობა, მაგალითად, ატიკაში, დასაქმებული იყო სხვა სასარგებლო წიაღისეულის მოპოვებაში, გადამამუშავებელ მრეწველობაში, სოფლის მეურნეობის ინტენსიურ დარგებში, ტრანსპორტზე და. სხვ, საბერძნეთის ამ რეგიონში, როგორც ეს მარქსმა და ენგელსმა დიდი ხანია შენიშნეს, ხელოსნობისა და ვაჭრობის განვითარება მნიშვნელოვანი იყო, კიდევ მეტი, მათი ზვედრითი წონა ქვეყნის მეურნეობაში აღემატებოდა სოფლის მეურნეობისას. ასეთივე სურათი იყო ანტიკური საბერძნეთის სხვა მოწინავე მხარეებშიც. ჩამორჩენილ მხარეებში კი (სპარტა, თესალია, ელიდა და სხვ.) მოსახლეობის უფრო ნაკლები სიმჭიდროვე იყო. ამის მიზეზი გახლდათ მათს ეკონომიკაში სოფლის მეურნეობის აბსოლუტური დომინირება.

ამრიგად, ანტიკური საბერძნეთის ეკონომიკის და ამ საფუძველ-

¹ საბჭოთა დემოგრაფ ბ. ურლანისის მიხედვით, ახ. წ. 1000—1500 წლებში მოსახლეობის წლიური მატება დასავლეთ ევროპაში 0,09% უდრიდა (იხ. მისი „Рост населения в Европе“, М., 1941, გვ. 388). ასეთივე ნელი ტემპები ექნებოდა თავისუფალი მოსახლეობის ზრდას ანტიკურ საბერძნეთში. ე. ი. ქვეყანაში რომ მოსახლეობა 10%-ით გაზრდილიყო, ამას დასჭირდებოდა თითქმის ერთი საუკუნე. თავი დაეანებოთ იმას, რომ თავისუფალ მოსახლეობას ხელით შრომის ბაზაზე არავითარ შემთხვევაში არ შეეძლო შრომის ისეთი ღრმა ეკონომიკური დანაწილება წარმოეშვა, როგორც ეს მოხდა მონობის საფუძველზე.

ზე მთელი საზოგადოების მაღალი განვითარება უნდა ვეძებოთ დემოგრაფიული სიტუაციის მნიშვნელოვან ძვრებში, მაგრამ, მეორე მხრივ, წარმოების ასეთ საფუძველზე მომხდარმა პროგრესმა დაკეტა გზა შემდგომი განვითარებისათვის; ტექნიკური პროგრესი შეუძლებელი აღმოჩნდა, თანაც ფიზიკური შრომა თავისუფალ ბერძენთა თვალში სამარცხვინოდ იქცა. ამიტომაც მონათმფლობელური წარმოების წესიდან ფეოდალიზმზე გადასვლა ძალზე გაჭიანურდა და ამ პროცესში მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა ბარბაროსთა შემოსევებმა.

ადრე შუა საუკუნეების დასავლეთ ევროპაში მოსახლეობის სიმჭიდროვე ძალზე დაბალი იყო. ასეთ დემოგრაფიულ სიტუაციას განაპირობებდა წარმოებაში მესაქონლეობისა და მიწათმოქმედების უდიდესი ხვედრითი წონა. ხელოსნობა არსებობდა ძირითადად საოჯახო მეურნეობის ფარგლებში. შესაბამისად, დასახლების ძირითად ფორმას წარმოადგენდა სოფელი, ქალაქი იშვიათი გამონაკლისის სახით თუ არსებობდა. მოსახლეობის სიმჭიდროვე კიდევ უფრო ნაკლები იყო ევროპის ჩრდილოეთ და აღმოსავლეთ მხარეებში; ამ მხრივ უკეთესი მდგომარეობა შეინიშნებოდა კონტინენტის შუა და სამხრეთ ნაწილებში უკეთესი ბუნებრივი პირობების გამო.

ჯერ კიდევ იულიუს კეისრის დროს რაინსა და ვისლას შორის დასახლებულ გერმანელთა რაოდენობა, ენგელსის მიხედვით, შეადგენდა 5 მილიონს, ე. ი. 1 კვ. კმ-ზე ათი მოსახლე მოდიოდა. თითქმის იგივე მონაცემები აქვს ფ. რატცელს (1844—1904 წწ.) — ცნობილ გერმანელ ეთნოგრაფსა და სოციოლოგს, ე. წ. ანთროპოგეოგრაფიის მიმართულების შემქნელს; ხოლო კარპატების გასწვრივ დუნაის შესართავამდე მცხოვრები გუთური ტომების ჩათვლით — 6 მილიონს. შემდგომ საუკუნეებში გერმანულმა მოსახლეობამ კიდევ უფრო მოიმატა. ახ. წ. III საუკუნის ბოლოს, როგორც ენგელსი წერდა, „იწყება აგრეთვე გერმანელების საერთო შეტევა რაინის, რომის მოსაზღვრე სანგრებისა და დუნაის მთელი ხაზით, ჩრდილოეთის ზღვიდან მოყოლებული შავ ზღვამდე, რაც პირდაპირ ადასტურებს იმას, რომ მოსახლეობა სულ უფრო და უფრო მატულობს და თავისი საზღვრების გაფართოებისაკენ მიილტვის“ (იხ. კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული ნაწერები, ტ. II, გვ. 356).

ამრიგად, ხალხთა დიდი გადასახლებისა და მათ მიერ რომის

იმპერიაზე გამუდმებული შეტევების მიზეზი წარმოების არსებულ საშუალებებზე მოსახლეობის გაზრდილი მასის დაწოლაში უნდა ვეძებოთ, როცა შედარებით განუვითარებელი სოფლის მეურნეობის პირობებში ნამეტი მოსახლეობა დაკავებულ ტერიტორიებზე ველარ ეტეოდა. დასავლეთ ევროპაში ასევე მოხდა ჯვაროსნული ლაშქრობების პერიოდში (XI—XII სს.). ამ დროს ახლო აღმოსავლეთში დასავლეთ ევროპელთა ექსპანსიის ერთ-ერთი მიზეზი იყო ქარბი მოსახლეობის გაჩენა, როგორც გლეხთა, ისე ფეოდალთა კლასში. ეს ნამეტი მოსახლეობა გამოსავალს სხვა ქვეყნების მიწა-წყლის დაპყრობაში ხედავდა. საბედნიეროდ, დასავლეთ ევროპის საზოგადოების ჯანსაღმა ორგანიზმმა ეს თავისებური „სისხლის გამოშვება“ იოლად გადაიტანა.

ფეოდალური საზოგადოების მოსახლეობის სიმჭიდროვე, მართალია, ჩამორჩებოდა ანტიკური ქვეყნების მაჩვენებელს, მაგრამ მას მაინც ჰქონდა უპირატესობა მოსახლეობის მატების თვალსაზრისით. აქ თითოეული ქვეყნის მოსახლეობის ზრდა, ანტიკური ქვეყნებისაგან განსხვავებით, არ ემყარებოდა სხვა საზოგადოებიდან მოსახლეობის იძულებით მოწყვეტას. ამიტომ ფეოდალური საზოგადოების გავრცელების არეალი ბევრად უფრო ფართო იყო. მოსახლეობის თანდათანობით მატების შედეგად აითვისებოდა ახალი მიწები, ჩნდებოდა ახალი სოფლები. სოფლის მეურნეობის შედარებითი აღმავლობის, მოსახლეობის მატების პირობებში, წარმოიშვა ქალაქები, როგორც ხელოსნობისა და ვაჭრობის ცენტრები. ეს უკანასკნელნი სოფლის მეურნეობის შედარებით დაბალი პროდუქტიულობისა და ქვეყნებს შორის დანაწილების სისუსტის გამო დიდნი არ ყოფილან. შრომის ეკონომიკური დანაწილების დაბალი დონის, გასაღების ბაზრის უაღრესი შეზღუდულობის მიზეზით ხელოსანთა ამქრები ზღუდავდნენ ახალი წევრების მიღებას. ფეოდალური ქალაქების მოსახლეობის რაოდენობა საშუალოდ 2—3 ათასს უდრიდა, იშვიათად — 10—12 ათასს, ხოლო ქალაქები რამდენიმე ათეული ათასი მცხოვრებით (პარიზი, ლონდონი და სხვ.) ევროპის სინამდვილეში გამონაკლისს შეადგენდა: ესენი ან დედაქალაქს წარმოადგენდნენ, ან სანავსადგურო ქალაქს, ან ორივეს ერთად.

კაპიტალიზმმა ახალი დემოგრაფიული სიტუაცია წარმოშვა. პირველად იგი შეიქმნა XVIII საუკუნის უკანასკნელი ათეული წლების

ინგლისში. სამრეწველო გადატრიალების ხანაში ამ ქვეყანაში გაჩნდა წარმოების ახალი საშუალებები, რამაც მომპოვებელი და გადამ-
მუშავებელი მრეწველობის, სოფლის მეურნეობის ინტენსიურ დარ-
გებში, ტრანსპორტზე და სხვ. შესაბამისი სამუშაო ძალის ახალი მა-
სის დასაქმება მოითხოვა. წარმოების აღმავლობა ხდებოდა, ერთი
მხრივ, ტექნიკისა და აქედან გამომდინარე შრომის ნაყოფიერების
ზრდის ბაზაზე, ხოლო, მეორე მხრივ, მოსახლეობის მატების საფუ-
ძველზე. ეს ტენდენცია ინგლისში დღესაც გრძელდება თუმცა არა
გასული საუკუნის ტემპებით. მიუხედავად ამერიკაში, კანადაში, ავ-
სტრალიაში, ახალ ზელანდიაში, სამხრეთ აფრიკაში ემიგრაციისა,
ინგლისის მოსახლეობა 5 მილიონიდან (სამრეწველო რევოლუციის
წინ) 56 მილიონამდე, ე. ი. დაახლოებით 11-ჯერ გაიზარდა.

მოსახლეობის სწრაფი ზრდა მაღალგანვითარებულ ქვეყნებში,
როგორც აღვნიშნეთ, წარმოების გაფართოების ერთ-ერთი საფუძვე-
ლია. მათი წარმოების განვითარება, გაფართოება, ტექნიკის პროგ-
რესთან ერთად, ეყრდნობა აგრეთვე სამუშაო ძალის მატებასაც, რა-
საც, ძირითადად, თვით განვითარებული საზოგადოებების შიგნით
ჰქონდა და აქვს ადგილი. იმიგრაცია (დასავლეთ გერმანიაში, საფ-
რანგეთში, აშშ-ში, ინგლისში და სხვ.) შედარებით უმნიშვნელო
როლს თამაშობდა და თამაშობს. საერთოდ კი წარმოების პროგრესი
ამ შემთხვევაში ძირითადად განვითარებული ტექნიკის საფუძველ-
ზე ხდება. ამ მხრივ განსხვავებულობა ანტიკურ საზოგადოებასთან
შედარებით დიამეტრალური ხასიათისაა.

ასეთი იყო ზოგადად დემოგრაფიული სიტუაციები განვლილი
სოციალ-ეკონომიკური ფორმაციების პირობებში. თითოეული საზო-
გადოების ანდა ისტორიული ეპოქის დემოგრაფიული სიტუაცია
კონკრეტულ გამოკვლევებში დაწვრილებით უნდა იყოს ნაჩვენები.
უამისოდ, ვიმეორებთ, ისტორიული პროცესის სურათი ნაკლებლ-
ვანი იქნება. მოსახლეობის ზრდა თავის გამოხატულებას კპოულობ-
და საწარმოო ძალების ზრდაში (ახალი მიწებისა და საბადოების ათ-
ვისება, კომუნიკაციების განვითარება და ა. შ.). ეს ეხება ზრდის
რაოდენობრივ მხარეს. დემოგრაფიული ფაქტორის მოქმედება თავს
იჩენდა საწარმოო ძალების განვითარების თვისებრივ მხარეშიც.
სოციოლოგიაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომლის თანახმადაც მო-
სახლეობის გაზრდილი მასის დაწოლა არსებულ წარმოების საშუა-

ლებებზე იწვევდა წარმოების თვისებრივ განვითარებას. ეს მოსახრება სავსებით დამაჯერებელია. განვმარტავთ მას უფრო კონკრეტულად.

მეურნეობის არსებული ფორმა წარმოშობს შესაბამის სოციალურ ფსიქოლოგიას. მაგალითად, მიწათმოქმედების გაბატონებულობის შემთხვევაში გლეხობის ეკონომიკურ აქტივობაში მთავარ ფასეულობას წარმოადგენს სამიწათმოქმედო შრომა, შესაბამისად, წარმოების ნამდვილ საშუალებად ითვლება მიწა, სახნავ-სათესი. გლეხობამ რომ ასეთი სოციალური განწყობა შეიცვალოს და გადავიდეს ხელოსნობასა და ვაჭრობაზე, ამისათვის საჭიროა საზოგადოებაში გაჩნდეს ქარბი გლეხური მოსახლეობა, რომელიც ვერ დასაქმდება ტრადიციულ მეურნეობაში და ამიტომ ხელს მოჰკიდებს ხელოსნობას ან ვაჭრობას, ანდა, თუ ეს არ მოხერხდა, იწყებს ახალი მიწა-წყლის ათვისებას სხვა ქვეყნებში. ეს უკანასკნელი გარემოება კი თავის მხრივ ხელს უწყობს შრომის ეკონომიკური დანაწილების განვითარებას მეტროპოლიასა და ახალ ქვეყნებს შორის.

საქართველოს განვლილ ისტორიაში საქალაქო ცხოვრება თვალსაჩინოდ ვერ განვითარდა იმიტომაც, რომ განუწყვეტელი შემოსევებისა და უშუალო მწარმოებლების ნაწილის ამოწყვეტის პირობებში მოსახლეობის დაწოლა წარმოების არსებულ საშუალებებზე ვერ ხდებოდა. ამიტომაც ქართული მოსახლეობა ძირითადად გლეხური რჩებოდა.

ზოგჯერ მოსახლეობის შემცირება იწვევდა წარმოების დაქვეითებას, საწარმოო ძალების დაცემას. ასე იყო, მაგალითად, გვიანი საუკუნეების დასავლეთ რომის იმპერიაში. მსგავსი შედეგები მოჰყვებოდა ხოლმე მასობრივ ეპიდემიებსაც. ე. წ. „შავი სიკვდილის“ დროს (1348—50 წწ.) ინგლისში, ზოგიერთი მეცნიერის მიხედვით, მოსახლეობის ნახევარი ამოწყდა, გერმანიაში — 1,25 მლნ, საფრანგეთში — მოსახლეობის 1/6; იტალიის ქალაქებში ეპიდემიამ იმსხვერპლა მოსახლეობის 40—50%. მცირდებოდა მოსახლეობა დიდი ომიანობების პერიოდშიც (განსაკუთრებით იტქმის ეს ოცდაათწლიანი ომის შედეგებზე გერმანიაში).

ყოველივე ზემოაღნიშნული იმაზე ლაპარაკობს, რომ დემოგრაფიული ფაქტორის გათვალისწინების გარეშე ისტორიული პრო-

ცესის მთელი რიგი ფაქტების გაგება შეუძლებელია. ამიტომ ისტორიკოსმა აუცილებლად უნდა წარმოაჩინოს ისტორიული პროცესის დემოგრაფიული მხარე.

რასობრივი ფაქტორი

„პირველი კონკრეტული ფაქტი, რომელიც კონსტატირებულ უნდა იქნეს, ეს არის ინდივიდთა სხეულებრივი ორგანიზაცია“.

კ. მარქსი, ფ. ენგელსი

ამა თუ იმ ქვეყნის მოსახლეობა მეტ-ნაკლებად განსაზღვრულ რასას ეკუთვნის და ამის ჩვენებაც ისტორიკოსის ამოცანაა. ისტორიულ გამოკვლევაში უნდა გადმოიცემოდეს ქვეყნის მოსახლეობის რასობრივი, ანთროპოლოგიური იერსახე. საერთოდ კი ეს ფაქტორი ისტორიულ პროცესში რაიმე მნიშვნელოვან როლს არ თამაშობს¹. თუმცა, როგორც უკვე ვამბობდით, ბურჟუაზიულ სოციოლოგიაში და ისტორიოგრაფიაში არის ცალკე მიმართულება, რომელიც ამ ფაქტორს ისტორიულ პროცესში გადამწყვეტად თვლის. ასეთი შეხედულება ძალზე ზერელეა და კიდევ მეტი — რეაქციული. რასიზმი როგორც იდეოლოგია და პოლიტიკური პრაქტიკა ძლიერ დისკრედიტირებულია (თუნდაც ფაშისტური გერმანიის მაგალითი მოვიგონოთ). მაგრამ, მიუხედავად ამისა, კაცობრიობის ნაწილში იგი კვლავ ბოგინობს. ისტორიკოსის ამოცანაა რასიზმის ზერელობისა და რეაქციულობის გამოაშკარავება.

რასისტული თვალსაზრისი გამოდის იმ ფაქტიდან, რომ კაცობრიობის განვითარება წინაკაპიტალისტურ ეპოქებში ძალიან უთანაბრო იყო, რაც თავს იჩენს თვით თანამედროვე მსოფლიო-ისტორიულ პროცესში. რასისტი იდეოლოგიების მიხედვით, ეს უთანაბრობა —

¹ ცნობილი ქართველი მეცნიერი ალექსანდრე ხახანაშვილი წერდა: „მთელი საფუძვლიანობით შეიძლება უარყვოთ რასობრივი განსხვავებულობების სოციოლოგიური მნიშვნელობა. მაგრამ შეუძლებელია უარყვოთ ასეთი განსხვავებულობების არსებობის თვით ფაქტი“ (იხ. ავტორის „Очерки по грузинской культуре“, Тифлис, 1908, გვ. 7).

კაცობრიობის ნაწილის აღმავალი განვითარება, ხოლო ნაწილის სტაგნაცია, შეჩერება—განპირობებულია რასობრივი მომენტიტით. თუ ჩვენ რასაში მხოლოდ ფიზიკურ თვისებებს (კანის ფერი, სახის გარკვეული ნაკეთები, თმის ფორმა და ა. შ.) ვივლისებთ, რა თქმა უნდა, ამ თვისებებსა და საზოგადოების განვითარება-განუვითარებლობას შორის აუცილებელ მიმართებას ვერ დავადგენთ. მაგრამ რასისტები რასებს განსაზღვრულ ინტელექტუალურ თვისებებსაც მიაწერენ, რის წყალობითაც თითქოს ხდება ხალხების განვითარება-განუვითარებლობა. თავი რომ დავანებოთ ასეთი გაგების შორს დგომას მეცნიერული, რაციონალისტური პოზიციიდან, იგი ძალზე ზერელეა. მაგალითად, ავსტრალიელი აბორიგენების მიმთვისებლური მეურნეობის სტადიაზე ჩამორჩენის ახსნა მათი დაბალი ინტელექტუალური თვისებებით არაფრის მთქმელია. სამაგიეროდ, ამ ჩამორჩენილობას გვიხსნის ავსტრალიის მატერიკის გეოგრაფიული გარემო და იზოლირებულობა სხვა საზოგადოებათაგან. იგივე გეოგრაფიული ფაქტორი იყო უმთავრესი მიზეზი უკიდურესი ჩრდილოეთის ხალხების ჩამორჩენილობისა. ასეთ პირობებში და სხვა მოწინავე საზოგადოებათაგან იზოლაციისას ვერცერთი „მოწინავე“ რასა ვერ განვითარდებოდა.

რამდენადაც რასიზმის იდეოლოგია თეთრი, ევროპოიდური რასის წიაღში განვითარდა, ამდენად „მოწინავე“ რასად წარმოდგენილია ეს რასა. იგი (ეს იდეოლოგია) რომ განვითარებულიყო სხვა რასაში, მაშინ ასეთ რასად ეს უკანასკნელი წარმოიდგინებოდა. აქ მთავარია შესაბამისი საზოგადოების არაჰუმანისტური და რეაქციული სოციალ-პოლიტიკური პოზიცია, რასიზმის მიხედვით ასეთი შეხედულების „დასაბუთება“ კი მეორეხარისხოვანი საქმეა. საესებით სწორი იყო XIX საუკუნის ცნობილი ფრანგი ისტორიკოსი ე. რენანი (1823—92 წწ.), როცა ამბობდა: „ქეშმარიტება ის გახლავთ, რომ არ არსებობს წმინდა რასები და პოლიტიკის დაფუძნება ანთროპოლოგიურ ანალიზზე ნიშნავს მის გადაქცევას ქიმერად“.

გერმანელი ფაშისტების აზრით, უმაღლეს რასას წარმოადგენდა ნორდული ტიპი, რომელსაც ასახიერებდნენ გერმანელი ხალხები (საკუთრივ გერმანელები, ავსტრიელები, შვედები, ნორვეგიელები, პოლანდიელები, ინგლისელები, ფლამანდიელები, ისლანდიელები,

დანიელები). ისინი განსაკუთრებით უსვამდნენ ხაზს გერმანელი ერის დიდ დამსახურებას მსოფლიოს ისტორიაში. მართლაც, ცნობილი ფაქტი გახლავთ გერმანელების დიდი როლი დასავლეთ რომის იმპერიის ჩიხიდან გამოყვანაში, დასავლეთ ევროპაში ფეოდალიზმის განვითარებაში, ევროპული კულტურის (მუსიკა, პოეზია, ფილოსოფია, მეცნიერება და ა. შ.) აღმავლობაში და სხვ. მაგრამ ამ ფაქტების გასაგებად გერმანელთა განსაკუთრებული რასობრივი თვისებები (ფიზიკური ან ფსიქიკური) აბსოლუტურად არაფერ შუაშია. ისინი საბოლოო აზრით აიხსნება შესაბამისი სოციალურ-ეკონომიკური განვითარების დონით.

„ოჯახის, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობაში“ ფ. ენგელსი კითხვას სვამდა: „მაგრამ რა იყო ის საიდუმლო ჯადოქრული საშუალება, რომლითაც გერმანელებმა მომავლად ევროპას ახალი სასიცოცხლო ძალა ჩაბერეს? იყო თუ არა ეს განსაკუთრებული, გერმანული ტომის თანდაყოლილი სასწაულმოქმედი ძალა, როგორც ამას ჩვენი შოვინისტური ისტორიოგრაფია თხზავს?“ (კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული ნაწერები, ტ. II, გვ. 367). იგი აქვე პასუხობდა, რომ ევროპის გაახალგაზრდავება მოხდა არა გერმანელების სპეციფიკური ეროვნული თვისებების, არამედ უბრალოდ მათი ბარბაროსობის, გვაროვნული წეს-წყობილების გამო. კერძოდ, გერმანელების პირადი უნარი, მამაცობა, თავისუფლებისმოყვარეობა და დემოკრატიული ინსტინქტი, რომლის გამოც ინდივიდებმა ყველა საზოგადოებრივ საქმეში თავის საკუთარ საქმეს ხედავდნენ, რა თვისებების წყალობითაც მოხდა რომის საზოგადოების ჩიხიდან გამოყვანა, განპირობებული იყო არა გერმანელთა რასით, არამედ მათი გვაროვნული წეს-წყობილებით. ასეთი გაგება, რასაკვირველია, უფრო ღრმაა და საფუძვლიანი, ვიდრე ამას რასისტ იდეოლოგიებთან ვხვდებით. ასევე უნდა იქნეს გაგებული გერმანელი ხალხების სხვა დამსახურებებიც.

თუ თეთრი, ევროპეოიდური რასა აღემატება დანარჩენ რასებს ინტელექტუალური, შემოქმედებითი თვისებებით, მაშინ საკითხავია, რატომ მოხდა ის, რომ პირველი ცივილიზაციების უმეტესობა განავითარეს არაევროპეოიდური რასის ხალხებმა. ანდა, მეორე ფაქტზე შევჩერდეთ. აზიაში დიდი ხანია ცხოვრობენ ევროპეოიდური რასის ხალხები (ჰინდონი და მათი მონათესავე ხალხები, სპარსელები,

ქურთები და სხვ.), რომლებიც თავიანთი განვითარებით იმავე კლასობრივ სოციალ-ეკონომიკურ ფორმაციას ასახელებენ, როგორსაც აზიის ხალხების უმეტესობა. იაპონელები, როგორც ცნობილია, ყველზე, მონღოლოიდურ რასას განეკუთვნებიან, მაგრამ მათი წარსული ძალიან ჰგავს ფეოდალური დასავლეთ ევროპისას. საყოველთაოდ არის ცნობილი იაპონელების დღევანდელი წარმატებები. ყოველივე ეს მნიშვნელოვანი ფაქტია და მათი ახსნა რასიზმის პოზიციიდან შეუძლებელია.

სწორედ რასიზმის თეორიის მიერ დიდი ისტორიული ფაქტების აუხსნელობა ჰქონდა მხედველობაში ა. ხახანაშვილს, როცა იგი შენიშნავდა: „მოდური თეორია ხალხის ყველა სულიერ მონაცემებს თვლის რასობრივ ნიშან-თვისებებად და თავს არიდებს შემდგომ ახსნა-განმარტებებს. სულიერი თვისებების საოცარი შეცვლა განსაზღვრული დროის შემდეგ (როგორც ეს შეიმჩნევა ბევრ ხალხში), საკმარისად აჩვენებს ამ შეხედულებათა ნაკლოვანებას“ (იხ. ავტორის დასახ. ნაშრომი, გვ. 13).

ის გარემოება, რომ განსაზღვრული ხანიდან მოყოლებული დაწინაურდა დასავლეთ ევროპა და ჩამორჩნენ აზიის, აფრიკისა და ამერიკის (აბორიგენები) ხალხები, სულაც არ აიხსნება რაიმე მისტიკური, რასობრივი მიზეზით. ამაში გადამწყვეტი როლი ითამაშა გეოგრაფიული და ისტორიული გარემოს ფაქტორებმა. ამ გარემოების ჩვენება, ცხადია, უფრო რთული საქმე გახლავთ, ვიდრე რასობრივი ფაქტორით ისტორიული უთანაბრობის ფაქტის ახსნა. როდესაც შეიცვალა უწინ ჩამორჩენილი ხალხების ისტორიული გარემო და მათზე ზემოქმედება მოახდინა დაწინაურებულმა დასავლეთმა ევროპამ, დაიწყო მათი მნიშვნელოვანი განვითარებაც.

კაცობრიობის ევოლუციის უთანაბრობა აისახა აგრეთვე ცალკეულ საზოგადოებათა ზედნაშენების უთანაბრო განვითარებაშიც დასავლეთ ევროპის საზოგადოებებთან შედარებით. ეს განსაზღვრული სოციალ-ეკონომიკური პირობებით აიხსნება და არა რასობრივი ფაქტორით.

ამდენად, მსოფლიო და ეროვნული ისტორიული პროცესების პოზიტიური გააზრებისათვის რასობრივი ფაქტორი ისტორიკოსს სულაც არ გამოადგება. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, მან ყურადღების

გვარეშე არ უნდა დატოვოს რასიზმის, როგორც იდეოლოგიისა და პოლიტიკის კრიტიკა და ამით იდგეს თანამედროვეობის პროგრესული, ჰუმანისტური სოციალური ძალების სამსახურში.

გეოგრაფიული გარემოს მნიშვნელობა

„ჩვენ ბუნებაში ვართ — იგი ჩვენშია. საით, როგორ შეგვიძლია იგი თავიდან ავიშოროთ, იმას გვექცნეთ, დავეშალნეთ?! ცოცხალნიც მისნი ვართ და მკვდარნიც“.

ვაჟა-ფშაველა

გეოგრაფიული გარემოს როლის გააზრება კაცობრიობის განვითარების თანამედროვე საფეხურზე სიძნელეს არ წარმოადგენს. როგორც ვიცით, გეოგრაფიული გარემოს თავისებურებანი მხოლოდ აჩქარებს ან ანელებს საზოგადოების ეკონომიკური, სოციალური, სულიერი და სხვ. განვითარების ტემპებს. თანამედროვე საზოგადოებათა შორის მკვეთრი განსხვავების მთავარი მიზეზი მდგომარეობს არა გეოგრაფიული გარემოს, არამედ საზოგადოებაში არსებული წარმოებითი ურთიერთობების თავისებურებებში. არავინ დაიწყებს იმის სერიოზულად მტკიცებას, რომ აშშ-ის მნიშვნელოვანი პროგრესი ბრაზილიასთან ან იაპონიისა ტაილანდთან შედარებით მდგომარეობს ამ საზოგადოებების გარემომცველი ბუნებრივი პირობების განსხვავებულობაში. ბრაზილიის, ტაილანდის, აფრიკის კონტინენტის და სხვ. ბუნებრივი რესურსები სავსებით საკმარისია თანამედროვე ინდუსტრიული საზოგადოების არსებობისათვის. თუ ეს უკანასკნელი ჯერჯერობით აქ არ არის განვითარებული, ეს აიხსნება ჩამორჩენილი ეკონომიკური პირობებით — გეაროვნულ-ტომური, საერთოდ, ტრადიციული წარმოებითი ურთიერთობების მნიშვნელოვანი გავრცელების გამო აღნიშნული ქვეყნების ბუნებრივი რესურსები დარჩა აუთვისებელი. აშშ-ში, ევროპაში, იაპონიაში და სხვ. კი კაპიტალისტური წარმოებითი ურთიერთობების ბატონობის პირობებში, კვალიფიციური მუშათა კლასის, წარმოების ორგანიზატორთა კლასის არსებობისას ხდება ამ ქვეყნების ბუნებრივი რესურსების

დიდი ნაწილის ათვისება და მისი გადაქცევა საზოგადოებრივ მწარმოებლურ ძალებად.

ამრიგად, გასაგებია გეოგრაფიული გარემოს როლი თანამედროვე საზოგადოების განვითარებაში: თუმცა იგი ამ განვითარების აუცილებელ ბუნებრივ საფუძველს წარმოადგენს, მაგრამ განსხვავებული გეოგრაფიული პირობები ვერ იწვევს მნიშვნელოვან სხვაობებს საზოგადოებებს შორის. თუ, მაგალითად, ცალკეულ ქვეყანაში არ არსებობს პირობები სოფლის მეურნეობის ამა თუ იმ დარგის, მომპოვებელი და გადამმუშავებელი მრეწველობის რაიმე დარგის თვალსაჩინო განვითარებისათვის, თანამედროვე კომუნიკაციების მძლავრი საშუალებების, შრომის მსოფლიო დანაწილების პირობებში ეს მინუსი ანაზღაურებულია. ქვეყნის ჩამორჩენილობის მიზეზი უნდა ვეძებოთ ჩამორჩენილ წარმოებით ურთიერთობებში.

მაგრამ როგორი იყო საქმის ვითარება წინაკაპიტალისტურ საზოგადოებებში? რა გავლენა შეეძლო მოეხდინა გეოგრაფიული გარემოს სხვადასხვაობას საზოგადოებების ბედზე იმ პირობებში, როცა ტექნიკა ძალზე ჩამორჩენილი იყო (თანამედროვე თვალსაზრისით); მთელ რიგ კონტინენტებს შორის არ არსებობდა კომუნიკაციები, ხოლო თვით კონტინენტებზე გეოგრაფიული გარემოს პირობები იმდენად მკაცრი იყო, რომ მათი გადალახვა წარმოების იმ დონის პირობებში არ შეიძლებოდა? ამაზე პასუხი ცხადად უცხადესია: ძალიან მნიშვნელოვანი. მართლაც, ყოველთვის აღნიშნავენ, რომ, რაც უფრო შორს მივდივართ კაცობრიობის ისტორიის სიღრმეში, მით უფრო ძლიერია გეოგრაფიული გარემოს გავლენა საზოგადოებაზე, მაგრამ არ ყოფილა სერიოზული ცდა გაენალიზებინათ, რაში გამოიხატა კონკრეტულად გეოგრაფიული გარემოს თვალსაჩინო როლი კაცობრიობის განვითარების უწინდელ სტადიებზე.

აღნიშნული გარემოება აშკარად შეუწყნარებელია, მით უფრო, რომ მარქსი უკვე „გერმანულ იდეოლოგიაში“ (დაწერილია 1845—46 წწ.) აღნიშნავდა, რომ გეოლოგიური, ორო-ჰიდროგრაფიული, კლიმატური და სხვა ურთიერთობანი განაპირობებენ ადამიანთა არა მარტო თავდაპირველ ბუნებრივად აღმოცენებულ ორგანიზაციას, რასობრივ განსხვავებებს მათ შორის, არამედ მათ შემდგომ განვითარებასა და განუვითარებლობას დღემდე. „კაპიტალში“ მარქსი ბუნებრივ პირობებს ეკონომიკური თვალსაზრისით ჰყოფდა ორ დიდ

ჯგუფად: ბუნებრივ სიმდიდრედ საარსებო საშუალებათა სახით (ნიადაგის ნაყოფიერება, თევზით მდიდარი წყლები და სხვ.) და ბუნებრივ სიმდიდრედ შრომის საშუალებათა სახით (ჩქარი ჩანჩქერები, სანაოსნო მდინარეები, ხე-ტყე, ლითონი, ქვანახშირი და სხვ.). იგი მიუთითებდა, რომ კულტურის დაწყებისას საფეხურებზე გადაწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება პირველი სახის ბუნებრივ სიმდიდრეს, ხოლო მაღალ საფეხურებზე — მეორე სახის სიმდიდრეს („კაპიტალი“, ტ. I, გვ. 646).

მარქსის აქ მოტანილი და სხვა აზრები, ენგელსის რიგ აზრებთან ერთად, მნიშვნელოვან მეთოდოლოგიურ საფუძველს წარმოადგენს კაცობრიობის განვლილ საფეხურებზე გეოგრაფიული გარემოს როლის გააზრების საქმეში.

დავიწყებთ არქაული კომუნისტური საზოგადოებიდან.

კაცობრიობის განვითარების ეს სტადია არსებობდა ხუთივე კონტინენტზე (ანტარქტიდაში, ცხადია, ისტორიული პროცესის დაწყება გამორიცხული იყო). მისი აყვავება მოხდა მეურნეობის შემდგომი ფორმების — შემგროვებლობის, ნადირობისა და მეთევზეობის გავრცელების პირობებში. ამ დარგებისათვის ავსტრალიის, ამერიკის, აფრიკის, აზიისა და ევროპის გეოგრაფიული გარემო საკლებით გამოსადეგი იყო. აღნიშნული კონტინენტების ფლორის, ფაუნის, ჰიდროგრაფიის და სხვ. თავისებურებანი მხოლოდ რაოდენობრივ სხვაობას იწვევდა აქ დასახლებულ საზოგადოებებში.

უკვე არქაული კომუნისტური ფორმაციის განვითარების გვიან სტადიაზე აშკარად იჩინა თავი გეოგრაფიული გარემოს მნიშვნელობამ საზოგადოების შემდგომი განვითარების ბედზე. ეკონომიკის შემდგომი პროგრესი მდგომარეობდა მიწათმოქმედებასა და მეცხოველეობაზე გადასვლაში, ხოლო შრომის იარაღების პროგრესი, ძირითადად, სამიწათმოქმედო შრომის იარაღების განვითარებაში. მაგრამ ბუნება არ იძლეოდა საწარმოო ძალების პროგრესის საფუძველს ყველა კონტინენტზე. ასე იყო, კერძოდ, ავსტრალიაში. მატერიკზე არ არსებობდა არცერთი მოსაშინაურებლად ვარგისი ცხოველი, არცერთი კულტივირებისათვის გამოსადეგი მარცვლეული კულტურა, — მცენარეული საკვებიდან კი მხოლოდ მარცვლეულის რომელიმე სახეობა იყო საკმაოდ ეფექტური; ბოსტნეული და ხილეული არ შეიძლებოდა ქცეულიყო მიწათმოქმედების ძირითად პროდუქტე-

ბად. ამ უდიდეს მინუსს დაემატა ის გარემოებაც, რომ სხვა კონტინენტებისაგან ავსტრალია ინდოეთისა და წყნარი ოკეანეებით იყო დაშორებული: ახლოს მცხოვრები მელანეზიელები ავსტრალიელ აბორიგენებზე ოდნავ თუ იყვნენ წინ წასული. მათ შორის კონტაქტი მხოლოდ გვიან საფეხურზე დაიწყო.

რა უნდა გაეკეთებინათ ასეთ პირობებში ავსტრალიელ აბორიგენებს? მეურნეობის ახალ ფორმებზე გადასვლა მათ არ შეეძლოთ. ახალი იარაღების გაკეთება მათ, მართალია, შეეძლოთ, რადგან თოხი, ნამგალი, როდინი და სხვ. მათთვის სულაც არ წარმოადგენდა შეუძლებელ ტექნიკურ მიღწევებს, მაგრამ თვით ავსტრალიის ბუნებაში არ არსებობდა რაიმე პურეული. ამიტომაც აღნიშნული შრომითი იარაღების შექმნა ავსტრალიელებისა და ტასმანიელებისათვის უაზრო მცდელობა იქნებოდა, რამდენადაც ისინი არ იყვნენ პრაქტიკული საპირობების საგნები. ამრიგად, ამ ხალხებში არც საზოგადოების ბუნებასთან დამოკიდებულებაში მოხდა პროგრესი. ავსტრალიელებისა და ტასმანიელების დამოკიდებულება ბუნებასთან ასეთი იყო: წარმოების წესის შესაბამისად მათ ათთვისეს ტყეები და სავანები, მდინარეები და ალაგ-ალაგ ზღვის ნაპირებიც. სავანებისა და ნახევარუდაბნოების ათვისება მეცხოველეობისათვის, ნიადაგისა — მიწათმოქმედებისათვის ამ ხალხების მიერ გამოირიცხებოდა¹.

ამის გამო ავსტრალიელები და ტასმანიელები შეჩერდნენ განვითარების იმ დონეზე, რომელსაც ცნობილი ამერიკელი ეთნოგრაფი ლ. მორგანი (1818—82 წწ.) და ენგელსი „ველურობის შუა საფეხურს“ უწოდებდნენ. მიზეზი ამისა, როგორც აღვნიშნეთ, უნდა ვეძებოთ ამ ხალხების გარემომცველ ბუნებაში, სახელდობრ — ფლორასა და ფაუნაში. ამდენად, ტასმანიელებისა და ავსტრალიელი აბორიგენების ტრაგიკული ბედი განაპირობა, ერთი მხრივ, გეოგრაფიულმა გარემომ, მეორე მხრივ, კაპიტალიზმმა.

ავსტრალიასთან შედარებით უკეთესი გეოგრაფიული გარემო იყო ამერიკის მატერიკზე. ამიტომაც ინდიელებმა ავსტრალიელებთან და ტასმანიელებთან შედარებით მნიშვნელოვანი ნაბიჯი გადად-

¹ დღეს ავსტრალიის მატერიკზე მეტად განვითარებულია სოფლის მეურნეობა, განსაკუთრებით მეცხვარეობა, მაგრამ ეს დარგი აქ ევროპელმა კოლონისტებმა განავითარეს.

ჯეს წინ. ბარბაროსობის შუა საფეხურიდან მოყოლებული გაჩნდა დიდი უთანაბრობა კაცობრიობის განვითარებაში. ამის მიზეზი კარგად შენიშნა ლ. მორგანმა. იგივე ახსნა უყოყმანოდ გაიმეორა ენგელსმა. იგი წერდა: „აქამდე (ბარბაროსობის შუა საფეხურამდე, გ. ყ.) ჩვენ შეგვეძლო განვითარების მსვლელობა გაგვეხილა როგორც სავსებით საყოველთაო მსვლელობა, რომელიც ძალაში რჩება გარკვეული პერიოდის ყველა ხალხისათვის, განურჩევლად მათი ადგილსამყოფელისა. მაგრამ ბარბაროსობის დაწყებასთან ერთად ჩვენ ისეთ საფეხურს მივალწიეთ, სადაც დედამიწის ორივე დიდი კონტინენტის ბუნებრივი პირობების სხვაობა თავს იჩენს... ეს განსხვავებული ბუნებრივი პირობები იწვევს იმას, რომ ამიერიდან თვითელი ნახევარსფეროს მოსახლეობა თავისი განსაკუთრებული გზით ვითარდება და მიჯნები ცალკეული საფეხურების საზღვარზე თვითელი მათგანისათვის განსხვავებულია“ (კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული ნაწერები, ტ. II, გვ. 214).

ამერიკის მატერიკის ფლორა ადამიანებს შესაძლებლობას აძლევდა მოეშენებინათ საკვებად გამოსადეგი მნიშვნელოვანი კულტურები — სიმინდი და კარტოფილი. ამას შედეგად მოჰყვა ბინადარ ცხოვრებაზე გადასვლა და სხვა სასოფლო კულტურების — ბოსტნეულისა და ხილეულის მოშენება უფრო ნაკლებ „გულუხვი“ გამოდგა ამერიკის ფაუნა. ინდიელებს მხოლოდ ლამასა და ალპაკის (ლამას მსგავსი ცხოველია) მოშინაურება შეეძლოთ, ისიც მაღალ ადგილებში ან შედარებით ცივ (მაგალითად, პატაგონიაში) ადგილებში, ვინაიდან ეს ცხოველები მხოლოდ შედარებით მკაცრ კლიმატურ პირობებს ეგუებიან (მსგავსად იაკისა აზიაში). ფრინველთა სახეებიდან მათ მოიშინაურეს ინდაური. ბუნებრივმა პირობებმა ინდიელებს ხელი შეუწყო მნიშვნელოვნად გაესწროთ ავსტრალიის მატერიკზე დასახლებული ხალხებისათვის. ინდიელების ერთ ნაწილში ხდებოდა გვაროვნული საზოგადოების აყვავება და მისი დაშლა, ცივილიზაციის წარმოშობა, ე. ი. სოციალური სტრუქტურის გართულება, სახელმწიფოს ჩასახვა, ადგილი ჰქონდა მთელ რიგ კულტურულ (სულიერ) მიღწევებს.

თუ ინდიელების გეოგრაფიული გარემო ავსტრალიელთა გეოგრაფიულ გარემოსთან შედარებით უფრო ხელსაყრელი აღმოჩნდა წარმოების წესის განვითარებისათვის, მისი შედარება აფრიკასა,

აზიასა და ევროპასთან სულ სხვაგვარ სურათს იძლევა. აქ ადამიანებმა მოაშენეს მარცვლეული კულტურებისა და ცხოველების მთელი რიგი სახეობები. ამის გამო ამ მატერიკებზე დასახლებული ხალხების (განსაკუთრებით აზიელებისა და ევროპელებისა) განვითარება უფრო დაჩქარდა.

ცხოველთა მოშინაურობას შედეგად მოჰყვა სტეპების, ტყე-სტეპებისა და ნახევარუდაბნოების, აგრეთვე ტუნდრის ათვისება. ქვისა და სპილენძის იარაღების არსებობისას ხალხებს არ შეეძლოთ ტყის დიდი მასივების საძოვრებად და მდელოებად გამოყენება და ამ ნიადაგზე შემთვისებელი მეურნეობებიდან მწარმოებლურ მეურნეობაზე ფართოდ გადასვლა. მაგრამ ამ დაბრკოლების გადალახვა სტეპებში, სავანებში, ნახევარუდაბნოებში და სხვ. ადვილად მოხერხდა. გაშლილ საძოვრებზე მოხდა ცხოველთა მნიშვნელოვანი გამრავლება, მოსახლეობის სწრაფი ზრდა. გეოგრაფიულად ამას ადგილი ჰქონდა ცენტრალურ და წინა აზიაში, ევროპის კონტინენტზე კი — ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ნაწილებში.

მსოფლიოს ისტორიაში თოხური მიწათმოქმედების პირობებში, რკინის მეტალურგიის რამდენადმე თვალსაჩინოდ გავრცელებამდე 2—3 ათასი წლით ადრე, გაჩნდა პირველი ცივილიზაციები ეგვიპტეში, ევფრატისა და ტიგროსის შუამდინარეთში და ინდის ნაპირებზე. ისმის კითხვა: რა იყო მიზეზი იმისა, რომ აღნიშნულ ქვეყნებში ცივილიზაცია გაჩნდა რამდენიმე ათასი წლით ადრე, ვიდრე ევროპაში? ამის მიზეზი სულაც არ უნდა ვეძებოთ აღნიშნული ტერიტორიების მკვიდრთა შორის ტექნიკურ და ტექნოლოგიურ მიღწევათა მკვეთრ განსხვავებებში.

ამ პერიოდის ევროპაშიც უკვე გაჩნდა შრომის ნეოლითური იარაღები, მოიშინაურეს ცხოველები, იწყება მთელი რიგი პურეული სახეების კულტივაცია, შრომითი ჩვევებისა და გამოცდილების განვითარება. მაგრამ წარმოების ასეთი მთავარი ელემენტების ერთობლიობის მიუხედავად, ევროპისა და აზიის აღნიშნული ქვეყნების ეკონომიკურ, სოციალურ და ა. შ. განვითარებაში მივიღეთ ძალზე მნიშვნელოვანი სხვაობა. ამის მიზეზს სულაც ვერ ავხსნით რასის, ხალხების ეთნიკური ფსიქოლოგიისა და სხვ. ჩვენებით. მიზეზი უნდა ვეძებოთ იმ განსხვავებულ ბუნებრივ პირობებში, რომლებშიც უხდებოდათ ცხოვრება ძველ ეგვიპტელებს, შუმერებს, ინდოელებს —

ერთი მხრივ, და ძველ ევროპელებს, მეორე მხრივ. გარკვეული ხელსაყრელი გეოგრაფიული კომპონენტების წყალობით ეგვიპტელებმა, შუმერებმა, ძველმა (წინაარიელმა) ინდოელებმა უდაბნო აყვავებულ მხარედ და ცივილიზაციის სამშობლოდ აქციეს, მაშინ, როდესაც ამ პერიოდში თითქოსდა უფრო ნაკლები დაბრკოლებების არსებობისას დასავლეთი ევროპა ბარბაროსულ სტადიაზე რჩებოდა. განვმარტავთ ამას დაწვრილებით.

ვრცელი ტყის მასივების პირობებში, რკინის შრომითი იარაღების არარსებობისას, წარმოების შემდგომი თვისებრივი განვითარება დასავლეთ ევროპაში შეუძლებელი იყო. მიწათმოქმედებისა და მესაქონლეობის ფართო გავრცელება აქ გამოირიცხებოდა: არ არსებობდა უტყეო და ალუვიური მიწები ევროპის მდინარეთა დაბლობებში, არც ვრცელი სტეპები. მაშასადამე, ამ პერიოდის წარმოებისათვის ხელსაყრელი პირობების არარსებობის გამო ზედმეტი პროდუქტის წარმოება დასავლეთ ევროპის იმდროინდელ სინამდვილეში არ შეიძლებოდა. ამ მხრივ დასავლეთი ევროპა ჩამორჩებოდა აღმოსავლეთ ევროპასაც კი, სადაც, როგორც უკვე ვამბობდით, ფართო სტეპები, საძოვრების სახით, საქონლის უსაზღვროდ გამრავლებისა და ამით მოსახლეობის დიდი ზრდის შესაძლებლობას იძლეოდა. ამან სოციალური და პოლიტიკური შედეგებიც გამოიღო.

სხვა მდგომარეობა გახლდათ ძველ აზიაში. ცხელი სარტყლის დიდ მდინარეთა დაბლობებში შრომის ნეოლითური იარაღების, ნიადაგის მაღალი ნაყოფიერების პირობებში, რაც შექმნილი იყო ამ მდინარეთა მონატანებითა და შლამით — საუკეთესო გამანოყიერებელი მასალით — შესაძლებელი გახდა მიწათმოქმედების გადაქცევა წარმოების მთავარ დარგად, ზედმეტი პროდუქციის თვალსაჩინო მასის მიღება (ამ იარაღების საფუძველზე შრომის ნაყოფიერების დონეს გვიჩვენებს შემდეგი მაგალითი: აბილით (თოხი რკინის წვერით) ერთი მამაკაცი უახლესი ხანის ალტაელებში 1 ჰექტარ მიწას ამუშავებდა 110 დღეში, ე. ი. 90 კვ. მეტრს დღეში. მაგრამ უფრო პრიმიტიული თოხით აზიის ნაყოფიერ დაბლობებში ბევრად უფრო დიდ ეფექტს აღწევდნენ (მით უმეტეს, მოსავლიანობის მხრივ). აქვე შევნიშნავთ, რომ სპილენძისა და ბრინჯაოს მეტალურგიის პირობებში ამ დაბლობებში ნეოლითური იარაღები კიდევ დიდხანს იყო ხმარებაში. მაგრამ რბილი ნიადაგის არსებობისას ქვის სამიწათმოქმე-

დო იარაღები ისეთსავე ეფექტს იძლეოდა, როგორსაც ბრინჯაოსი. გარდა ამისა, სპილენძისა და ბრინჯაოს იარაღები ამ ქვეყნებში ძალზე ძვირი იყო, რადგან შესაბამისი ლითონის მადანი აქ არ არსებობდა. ამან შესაძლებელი გახადა ადამიანის მიერ ადამიანის ექსპლუატაცია ძველ აღმოსავლეთში უკვე ნეოლითის ეპოქაში, 5—4 ათასი წლის წინათ.

ეგვიპტის, მესოპოტამიის, ძველი ინდოეთისა და ჩინეთის მაგალითი დამაჯერებლად ადასტურებს მარქსის შემდეგ აზრს: „რაც უფრო ნაკლებია აბსოლუტურად დასაკმაყოფილებელ ბუნებრივ მოთხოვნილებათა რიცხვი, და რაც უფრო მეტია ნიადაგის ბუნებრივი ნაყოფიერება და უფრო ხელსაყრელია ჰავა, მით უფრო ნაკლებია სამუშაო დრო, რომელიც აუცილებელია მწარმოებლის სიცოცხლის შენარჩუნებისა და კვლავწარმოქმნისათვის. მაშასადამე, მით უფრო მეტი შეიძლება იყოს მისი შრომის ნამეტი, რომელიც გაიცემა სხვებისთვის, იმ შრომასთან შედარებით, რომელიც მას სჭირდება თავისთვის“ (კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, გვ. 646).

აღნიშნული გარემოების გათვალისწინების შემდეგ შეუძლებელია დავეთანხმოთ ი. ი. სემიონოვს და ი. მ. დიაკონოვს, რომელთა თანახმადაც სპილენძისა და ბრინჯაოს ეპოქაში შეიძლებოდა ყოფილიყო „კაბალურ-პრაფეოდალური“ საზოგადოება, ადრინდელ რკინის ხანაში — მონათმფლობელური, ხოლო საშუალო რკინის ხანაში — ფეოდალური. აღნიშნულ მკვლევართა მთავარი შეცდომა გახლავთ გეოგრაფიული გარემოს, როგორც მწარმოებლური ძალის, იგნორირება. ის, რომ ეგვიპტეში ან მესოპოტამიაში არ წარმოიშვა ანტიკური მონათმფლობელური ან ფეოდალური ტიპის საზოგადოება, სულაც არ აიხსნება ზემოაღნიშნულ ქვეყნებში რკინის მეტალურგიის არარსებობის მიზეზით. როგორც უკვე აღნიშნული გვქონდა, ნეოლითური შრომის იარაღებით მიწის მაღალნაყოფიერებისა და ცხელი კლიმატის პირობებში ამ ქვეყნებში შეიქმნა ზედმეტი პროდუქტის წარმოების შესაძლებლობა, რის რეალიზაციამაც თავი იჩინა ახალი, ფიზიკური შრომისაგან თავისუფალი ფენების არსებობაში, ტაძრების პირამიდების, სასახლეების და სხვ. მშენებლობაში. საშუალო მოსავლიანობა მესოპოტამიაში აღწევდა 11,5 ცენტნერს ერთ ჰექტარზე, ზოგჯერ — 22 ც-ს; ეგვიპტეში მინიმალური მოსავალი ერთ ჰა-ზე იყო 13 ც. ხოლო ნორმალური — 22 ც. (ნახეთ

«Очерки по истории техники Древнего Востока, под ред. В. В. Струве, М.-Л., 1940, გვ. 27). შევნიშნავთ, რომ მარცვლეულის (ხორბალი, ქერი) საშუალო მოსავლიანობა ანტიკურ საბერძნეთში 1 ტ. იყო, ხოლო იტალიაში — უფრო ნაკლები. ეს მაშინ, როდესაც აგროტექნიკის დონე ამ ქვეყნებში შეუდარებლად მაღლა იდგა. მაგრამ აქ ანტიკური ანდა ფეოდალური ტიპის საზოგადოების გაჩენას ხელს უშლიდა გეოგრაფიული გარემოს თავისებურებანი, რამაც განაპირობა საზოგადოებრივი შრომის ორგანიზაციის, მომთაბარე ხალხებისაგან თავდაცვის საჭიროებანი. ამ სოციალური და პოლიტიკური ფუნქციების შესრულებამ კი შედეგად გამოიღო შრომისაგან გათავისუფლებული ზედაფენის ადრე გაჩენა, გლეხების ექსპლუატაცია, ცენტრალიზებული სახელმწიფოს მუდმივი არსებობა.

ამრიგად, როგორც უწინ მოტანილი, ისე ნეოლითის ხანის აზიისა და ევროპის მაგალითები გვიჩვენებენ, რომ წარმოების წესის დაყვანა მარტო ტექნიკასა და ადამიანებზე, წარმოების პირობებისაგან გეოგრაფიული გარემოს გამორიცხვა და უკანასკნელის განხილვა, როგორც მხოლოდ გარეგანი ფაქტორისა, მატერიალური წარმოების მიმართ მცდარია. მართალია, საბჭოურ ფილოსოფიურ ლიტერატურაში გეოგრაფიული გარემო განხილულია როგორც წარმოების ერთ-ერთი აუცილებელი პირობა, მაგრამ როცა კი ხასიათდება წარმოების წესი, საწარმოო ძალები, გეოგრაფიული გარემო ამ კატეგორიების შინაარსის გარეთ რჩება. ეს მით უფრო მიუტევებელია, რომ ენგელსსა და გ. ვ. პლехანოვს პირდაპირ ჰქონდათ გამოთქმული აზრი ამ მიმართულებით. ასე მაგალითად, 1894 წელს დაწერილ წერილში ენგელსი წარმოების წესის ცნების განმარტებისას ტექნიკის შემდეგ მეორე ადგილზე აყენებდა გეოგრაფიულ გარემოს (იხ. კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული წერილები, გვ. 517). პლехანოვი აღმოსავლური საზოგადოების შემდგომ ისტორიულ ბედ-ილბალს უკავშირებდა შესაბამის გეოგრაფიულ პირობებს.

უნდა ითქვას, რომ ისტორიული მეცნიერების ცალკეული წარმომადგენლები, ძველი ისტორიის მაგალითზე, უკვე მივიდნენ მსგავს დასკვნამდე. მაგალითად, ა. ი. ტიუმენევი წერდა: „რამდენადაც ბუნებრივი გარემო მონაწილეობს საწარმოო პროცესში მისი ერთ-ერთი შემადგენელი მხარის სახით (იგულისხმება როგორც საწარმოო ძალების ელემენტი, გ. ყ.), იმდენად მას შეუძლია ზეგავლენა მ. გ. ყორანაშვილი

მოახდინოს აღამიანთა შორის წარმოებითს ურთიერთობებზე, აისახება რა ამავე დროს მოცემული საზოგადოებრივი ბაზისის ხასიათზე“ (А. И. Тюменев, *Передний Восток и античность*», «Вопросы истории», 1957, № 6, გვ. 52—53). გეოგრაფიულ გარემოს „აზიური“ წარმოების წესის საფუძვლად თვლიდა ეგვიპტესა და შუამდინარეთში ვ. ვ. სტრუვე თავის 1964 წელს გამოქვეყნებულ ნაშრომში.

შეიძლება კიდევ გვემსჯელა გეოგრაფიული გარემოს მნიშვნელობის შესახებ ძველი აღმოსავლური ტიპის საზოგადოების განვითარებაში. პირველი ცივილიზაციები აქ გაჩნდა დიდ მდინარეთა დაბლობების ვიწრო ზოლში. ასე, მაგალითად, ძველი ეგვიპტის მიერ დაკავებული ტერიტორია 25—26 ათას კმ²-ს აღწევდა, ხოლო ძველი ბაბილონეთისა — 28—30 ათასი კმ². ცოტა მეტი იყო ძველი (წინაარჩული) ინდოეთის ფართობი. ერთი სიტყვით, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, თითოეული ამ ცივილიზაციის მიერ დაკავებული ფართობი დაახლოებით თანამედროვე ბელგიის, ან სომხეთის საბჭოთა რესპუბლიკის ფართობს უდრიდა; მათი გავრცელება უფრო მეტ ტერიტორიაზე შეუძლებელი იყო.

ბევრად უფრო პრიმიტიულ პირობებში ცხოვრობდა ტროპიკული და სუბტროპიკული ზონების აზიის მოსახლეობა. ინდოეთის დიდი ნაწილის, ჩინეთის სამხრეთი და ჩრდილოეთი ნაწილების, ინდოჩინეთის, ინდონეზიის, იაპონიის, კორეის და სხვ. ტერიტორიების უმეტეს ნაწილებში ეკვივალენტური ცივილიზაციები იქმნებოდა დაახლ. ახ. წ. I ათასწლეულის დამდეგიდან მოყოლებული, როდესაც რკინის მეტალურგიის ფართოდ განვითარებამ შესაძლებელი გახადა ამ ტყიანი ტერიტორიების ათვისება. ნახევარუდაბნოებსა და სტეპებში ამ პერიოდში და კიდევ დიდხანს ამის შემდეგაც მეურნეობის ძირითად დარგად რჩებოდა მესაქონლეობა. ეს შენიშნა მარქსმა, რომელიც წერდა: „ყველა აღმოსავლურ ტომთა შორის ისტორიის დასაწყისიდანვე ვამჩნევთ საერთო თანაფარდობას მათი ერთი ნაწილის მკვიდრბინადრობასა და მეორე ნაწილის მიერ განგრძობილ მომთაბარობას შორის“ (კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, *რჩეული წერილები*, 1949, გვ. 73). ამ მომთაბარე ხალხების მიერ შედარებით უფრო განვითარებული მიწათმოქმედი ქვეყნების დაპყრობა შეადგენს აზიის ისტორიის ერთ-ერთ მთავარ დამახასიათებელ მომენტს. ეს, რასაკვირველია, აფერხებდა აზიის ხალხების პროგრესს.

ამრიგად, ნეოლითის ხანაში წარმოებისათვის, თეორიულად რომ ვიმსჯელოთ, ხელსაყრელი პირობები არსებობდა ცხელი კლიმატისა და ნაყოფიერი ნიადაგის პირობებში. პრაქტიკულად ასეთი პირობები არსებობდა ძველ ეგვიპტელებთან, შუმერებთან, ინდოელებთან და ჩინელებთან, მაგრამ მათ გეოგრაფიულ გარემოს გააჩნდა მინუსი, რამაც გავლენა იქონია ამ ხალხების შემდგომ სოციალურ განვითარებაზე. მათი მეურნეობა ძირითადად ნატურალური რჩებოდა: ფუფუნების საგნები ქვეყნის წარმოების უმნიშვნელო წილს შეადგენდა, მეთემე გლეხების პროდუქტების დიდი უმეტესობა არ შედიოდა გაცვლაში, ე. ი. არ იქცეოდა საქონლად. შესაბამისად, ამ პროდუქციის დიდი ნაწილი რჩებოდათ თვითონ მწარმოებლებს უშუალოდ მოხმარებისათვის, ნაწილი კი გადასახადების სახით ხმარდებოდა საერთო მიზნების დაკმაყოფილებას, ზედაფენების შენახვას.

გეოგრაფიული გარემოს სხვა პირობების არსებობისას წარმოების განვითარების ამ დონეზე აღმოსავლეთში ცენტრალიზებული სახელმწიფოს არსებობა საერთო საზოგადოებრივი ფუნქციებით უაზრობა იქნებოდა. ასეთ პირობებში, თუკი ექსპლუატატორი კლასი არ იარსებებდა, ჭარბი პროდუქცია დარჩებოდა სიმდიდრის დასაგროვებლად, აღებმცემობის გასავითარებლად, რაც საბოლოო აზრით, გამოიწვევდა მონათმფლობელური ურთიერთობების განვითარებას. სახელდობრ, ასე მოხდა საბერძნეთსა და იტალიაში. ზემოაღნიშნულ ქვეყნებში კი ჭარბი პროდუქტების მითვისებამ და მისმა გადანაწილებამ ექსპლუატატორთა ზედაფენებისათვის განაპირობა სოფლის მეურნეობისა და ხელოსნობის დაუნაწევრებლობა. ხელოსნობის ისეთ დარგებსაც კი, როგორიცაა ფეიქრობა, ტყავეულისა და ფეხსაცმლის წარმოება, მეთუნეობა, რომელთა დამოუკიდებელ არსებობას ბუნებრივი საფუძველი არ ეწინააღმდეგებოდა, ამ ქვეყნებში არ მიუღიათ მაღალგანვითარებული სასაქონლო ხასიათი.

ერთ-ერთი დაბრკოლება, განსაკუთრებით, ეგვიპტისა, ბაბილონეთისა და ძველი ინდოეთისათვის გახლდათ ის გარემოება, რომ ეს ქვეყნები არსებობდნენ უდაბნოთა ზონის შედარებით მცირე ნაწილში. მათ გარს ერტყათ უდაბნოთა ან ნახევარუდაბნოთა ზონები, სადაც მომთაბარეობდნენ მესაქონლე ტომები. თვით ამ ცივილიზებულ ხალხებს კი, ერთმანეთისგან დიდი მანძილით დაშორებულობის გამო, ძალიან სუსტი კონტაქტი ჰქონდათ ერთმანეთთან, რაც,

ცხადია, აფერხებდა მათ შემდგომ ეკონომიკურ და სოციალურ განვითარებას.

მაგრამ წინსვლისათვის მთავარი დაბრკოლება მდგომარეობდა შემდეგ გარემოებაში. პროგრესისათვის შესაფერის ბუნებრივ პირობებს წარმოადგენდა დიფერენცირებული გეოგრაფიული გარემო. ამის შესახებ მარქსი ასე წერდა: „არა ნიადაგის აბსოლუტური ნაყოფიერება, არამედ მისი დიფერენცირება, მისი ბუნებრივი პროდუქტების მრავალფეროვნება შეადგენს შრომის საზოგადოებრივი დანაწილების ბუნებრივ საფუძველს და აიძულებს ადამიანს, იმ ბუნებრივი პირობების ცვალებადობის მეოხებით, რომელშიც იგი მეურნეობას ეწევა, გაამრავალფეროვნოს თავისი საკუთარი მოთხოვნილებანი, უნარი, შრომის საშუალებანი და შრომის წესები“ (კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, 1954; გვ. 647). სხვა ადგილას კ. მარქსი წერდა: „სხვადასხვა თემი გარშემო არსებულ ბუნებაში წარმოების სხვადასხვა საშუალებას და სხვადასხვა საარსებო საშუალებას პოულობს. ამიტომ მათი წარმოების წესი, ცხოვრების წესი და პროდუქტები სხვადასხვანაირია. აი, ეს ბუნებრივად აღმოცენებული განსხვავება იწვევს სხვადასხვა თემის შეხვედრის დროს მათი პროდუქტების გაცვლას და, მაშასადამე, ამ პროდუქტების თანდათან საქონლად გადაქცევას“ (იქვე, გვ. 447).

ქვეყნები კი, რომელთა შესახებ ჩვენ ვმსჯელობთ, მდებარეობდნენ უდაბნოთა ზონაში, მდინარეთა მიერ შექმნილ დაბლობებზე. მათი ნიადაგებისა და რელიეფის ერთფეროვნება, ლითონის მადნების, ქვის, კირქვის, ტყეების, საძოვრებისა და მდელოების არარსებობა იწვევდა საზოგადოებაში შრომის ეკონომიკური დანაწილების, საკუთრების ახალი ფორმების, ახალ მოთხოვნილებათა უმნიშვნელოდ არსებობას.

ილუსტრირებას მოვახდენთ ძველი ეგვიპტის მაგალითზე. ნიადაგი და რელიეფი ქვეყნის მთელ ფართობზე ერთგვაროვანი იყო. თიხა, ლერწამი და ლელი — ხელოსნობის დარგების მთავარი მასალა ამ ქვეყანაში — იყო ყოველ ნომში (ადმინისტრაციული ერთეული), ყოველ თემში. ქვის საბადოები არსებობდა ძველი ეგვიპტის ზემომხარეში. მაგრამ ნეოლითური იარაღების პირობებში ქვის მოპოვება ძალზე ძნელი იყო, ამიტომაც ძვირი ჯდებოდა. ეს მასალა მოიხმარებოდა მხოლოდ ზედაფენის მიერ. ამდენად, ამ თემებს თუ

ნომებს არა ჰქონდათ ისეთი პროდუქტი, რომელსაც ერთიმეორეს გაუცვლიდნენ. ამიტომ ათასეული წლების განმავლობაში მათი ეკონომიკა ნატურალური რჩებოდა, თემები არ იშლებოდა, წარმოადგენდა რა თავისებური სახელმწიფოებრივი ფორმის — აღმოსავლური დესპოტიის საფუძველს. იგივე ფაქტი გვიხსნის იმასაც, რომ ამ ქვეყნების დაპყრობა მომთაბარეთა მიერ იოლად ხდებოდა. თემების ინტერესებს ეს არ ეხებოდა, თუკი, რასაკვირველია, დამპყრობლები საერთო საზოგადოებრივ ფუნქციებს შეასრულებდნენ. ამ პირობების შესრულებისას კი დამპყრობელთა ბატონობა ხანგრძლივი იყო.

ზემოაღნიშნული გარემოება, გვიხსნის რა შრომის ეკონომიკური დანაწილების, სასაქონლო-ფულადი წარმოების განუვითარებლობას, გვიხსნის აგრეთვე, იმ ფაქტს, რომ ძველი ცივილიზაციის ქვეყნებში მიწა არ გამხდარა ყიდვა-გაყიდვის ობიექტი. იგი რჩებოდა მფლობელობის და არა საკუთრების საგნად. სასაქონლო-ფულადი წარმოების განვითარებისათვის არსებული არახელსაყრელი პირობები ავსებს ენგელსის ცნობილ აზრს იმის შესახებ, რომ „...მიწის საკუთრების არარსებობა მართლა გასაღებს წარმოადგენს მთელი აღმოსავლეთისათვის. ამაშია მთელი პოლიტიკური და რელიგიური ისტორიის ფუძე. მაგრამ როგორ მოხდა, რომ აღმოსავლეთის ხალხებმა ვერ მიადწიეს მიწის საკუთრებას, ფეოდალურ საკუთრებასაც კი? მე მგონია, რომ ეს აიხსნება უმთავრესად ჰავისა და ნიადაგის ხასიათით, განსაკუთრებით უდაბნოთა იმ დიდი ზოლით, რომელიც საპარიდან დაწყებული, გაივლის არაბეთს, სპარსეთს, ინდოეთს და სათათრეთს აზიის უმაღლესი მთების მასივებამდე. მიწათმოქმედების პირველ პირობას აქ ხელოვნური მორწყვა წარმოადგენს, ხოლო ეს შეადგენს ან სათემო საქმეს, ან პროვინციების, ან ცენტრალური მთავრობის საქმეს“ (კ. მარქსი, ფ. ენგელსი, რჩეული წერილები, 1949, გვ. 75).

განვითარების შემდგომ სტადიაზე აღმოსავლეთის ამ ქვეყნებში ადგილი ჰქონდა მსხვილი მიწათმფლობელობის განვითარებას, მაგრამ, საერთოდ, ქვეყნის მასშტაბით, იგი მეორეხარისხოვანი რჩებოდა. პოლიტიკური ძალაუფლება მსხვილ მიწათმფლობელებს არ ჩაუგდიათ ხელთ, არ დამდგარა ადრეული ფეოდალიზმის დაქუცმაცებულობის ხანა. ცენტრალიზებული სახელმწიფოს არსებობისას მსხვილი მიწათმფლობელნი უძლურნი იყვნენ ხელისუფლების მი-

მართ. გარდა ამისა, ეს ხელისუფლება უადრესად საჭირო იყო როგორც თვით ამ ზედაფენისათვის, ისე ხალხის ფართო მასებისათვის. ასე რომ, საბოლოოდ გეოგრაფიული გარემო იყო მიზეზი აღმოსავლეთისა და დასავლეთ ევროპის საზოგადოების სხვადასხვა სოციალური და პოლიტიკური სტრუქტურების ფორმირებისა.

ზემოთ ჩვენ უკვე გვქონდა ლაპარაკი ნეოლითური ეპოქის ევროპის განვითარებაზე. როგორც აღვნიშნეთ, შრომის ნეოლითური იარაღების პირობებში მაგარი, შედარებით ნაკლებად ნაყოფიერი, მიწების, დიდი ტყის მასივების არსებობისას მიწათმოქმედება (კერძოდ, თოხური დამუშავება) მეურნეობის უმნიშვნელო დარგი იყო. ნადირობისა და მესაქონლეობის სუსტად განვითარების პირობებში ძალზე იშვიათი იყო მოსახლეობაც. ამიტომ მოხდა ამ კონტინენტის დასახლება აზიიდან მოსული ხალხებით. მაგრამ ამას, ძირითადად, ადგილი ჰქონდა უკვე გვიან, როცა მესაქონლეობის აუცილებელ პირობად მიწათმოქმედება იქცა (საკვების წარმოება შინაური საქონლისათვის). ერთი სიტყვით, ამ ხანის ევროპაში გეოგრაფიული გარემოს არახელსაყრელმა პირობებმა გამოიწვია კონტინენტის დიდი ჩამორჩენა აზიის ცხელი ზონის დიდ მდინარეთა ველების ქვეყნებთან შედარებით, სადაც, როგორც აღვნიშნეთ, შრომის ნაყოფიერება იმდენად მაღალი იყო, რომ საფუძვლად დაედო ადამიანის მიერ ადამიანის ექსპლუატაციას, აქედან გამომდინარე შედეგებით.

მაგრამ მდგომარეობა მკვეთრად შეიცვალა ძვ. წ. I ათასწლეულის დამდეგიდან. რკინის მეტალურგიის გავრცელებამ ევროპის კონტინენტის გეოგრაფიული გარემო აქცია წარმოების საუკეთესო საფუძვლად. რკინის შრომითი იარაღების წყალობით ადამიანებმა საგზრძნობი ნაბიჯი გადადგეს გარემომცველი ბუნების ასათვისებლად. ტყეების დიდი ნაწილი ათვისებულ იქნა სახნავ-სათესების, მდელოებისა და საძოვრებისათვის. გაიზარდა ხალხთმოსახლეობა. ნიადაგის მრავალფეროვნებამ, სასარგებლო წიაღისეულითა და ტყით სიმდიდრემ, განვითარების თანაბარ დონეზე მდგარი ხალხების მეზობლობამ ხელი შეუწყო დასავლეთ ევროპაში გაცვლის განვითარებას, ქალაქურ ცივილიზაციაზე გადასვლას, წარმოებაში ინდივიდუალური ინიციატივის როლის გაბატონებას. ეს დააჩქარა აგრეთვე ზღვებმაც. ზღვამ — ჯერ ხმელთაშუა და შავმა, შემდეგ ჩრდილოეთისა და ბალტიის ზღვებმა — გააიფა საქონლის გადაზიდვა,

დაახლოვა ხალხები, რაც ძალზე გაძნელებული იყო აღმოსავლეთში. საქარაენო მიმოსვლის პირობებში. ზღვის დიდ როლზე საზოგადოების განვითარებაში მიუთითა ჰეგელმა თავის „ისტორიის ფილოსოფიაში“. სხვათა შორის, იგივეს მიუთითებდა პლატონი.

დასასრულ, აღმოსავლეთის ძველი ხალხებისაგან განსხვავებით, ანტიკურ და ფეოდალურ ეპოქებში ევროპელმა ხალხებმა ბევრად უფრო ფართო ტერიტორია დაიკავეს.

მიწათმოქმედებაში გუთნურ სტადიაზე გადასვლამ, რაც დაკავშირებული იყო რკინის კავთან, გუთანთან და გამწეე ძალად ხარების გამოყენებასთან, ხმელთაშუაზღვისპირეთის ქვეყნებში—ფინიკია, კართაგენი, საბერძნეთი, იტალია — დასაბამი მისცა მონობის განვითარებას (გამომუშავების დღიური ნორმა ხვნაში რომელებთან და გერმანელებთან შედგენდა I იუგერს, მორგენს, რაც ჰექტარის ერთ მეოთხედს უდრიდა. შრომის ნაყოფიერება მეურნეობის ამ უმთავრეს დარგში ამ ხალხებში დაახლოებით 29-ჯერ მეტი იყო, ვიდრე ხაკასებთან თოხის პირობებში. თუ ამას მიუმატებთ მოსავლიანობის გაზრდას ხვნის მაღალი თვისების გამო, ეს შეფარდება კიდევ უფრო გაიზრდება პირველი მხარის სასარგებლოდ). ექსპლუატაციის მონური ფორმა კლასიკურად განვითარდა სოფლის მეურნეობის, მსხვილი ხელოსნობისა და ვაჭრობის მაღალი განვითარების პარალელურად.

აქ ჩვენი ყურადღება უნდა შევაჩეროთ ერთ გარემოებაზე: თუმცა რკინის მეტალურგია ევროპის ცენტრალურ და ჩრდილოეთ ნაწილებში გავრცელდა, მაგრამ მოხდა უთანაბრო განვითარება ევროპის სამხრეთ და სხვა რეგიონებს შორის. გერმანელებმა და სლავი ხალხების ნაწილმა ისტორიული განვითარება დაიწყეს ფეოდალიზმის გზით, მაშინ, როდესაც ანტიკური ხალხების განვითარება მონათმფლობელობის გზით წარიმართა. ამ ფაქტის უმთავრეს მიზეზს სულაც არ წარმოადგენს კლიმატი. გეოგრაფიული გარემოს როლი ამ შემთხვევაში, ზემო აღნიშნულის გარდა, იმაშიც მდგომარეობს, რომ ანტიკური ქვეყნები გეოგრაფიულად დაკავშირებული იყვნენ წინა აღმოსავლეთისა და ეგვიპტის ცივილიზაციებთან, საიდანაც შეიძვისეს მთელი რიგი მატერიალური და სულიერი მიღწევანი. ამ ხანის ცენტრალური და ჩრდილოეთი ევროპა კი ძლიერ დაშორებული

იყო აღნიშნული ცივილიზაციებისაგან. ამ გარემოებაში ჩანს ისტორიული გარემოს როლიც.

ხელსაყრელი გეოგრაფიული მდებარეობის, წარმოების დიფერენცირებულ ბუნებრივ პირობებში და შესაბამის ისტორიულ გარემოში ანტიკურ ხალხებში მონობა კლასიკურად განვითარდა. ამის უახლოესი შედეგი იყო ანტიკური საზოგადოების პროგრესი ბუნებასთან დამოკიდებულებაში, ხოლო შემდეგ — შეფერხება და უკუსვლა ბუნების ძალების ათვისებაში (ყველაფერი ეს რკინის იარაღების ფართოდ გავრცელების წყალობით).

თითქმის მსგავს გეოგრაფიულ გარემოში, მაგრამ სულ სხვა ისტორიულ სიტუაციაში, გერმანელებმა და სლავი ხალხების ნაწილმა განვითარება დაიწყეს ფეოდალიზმის ხაზით.

უკიდურეს ჩრდილოეთში მეურნეობის ძირითადი დარგი გახდა სელაპზე, ლომვეშაპზე, ზღვის წავზე, თეთრ დათვზე და სხვ. ნადირობა. განვითარების ამ საფეხურზე მეურნეობის სხვა დარგებს, ბუნებრივი პირობების გამო, აქ არ შეეძლოთ გავრცელება. სულ სხვა მდგომარეობა იყო ტროპიკულ, განსაკუთრებით, აფრიკის ზონაში. როგორც მარქსი აღნიშნავდა, „მეტისმეტად გულუხვი ბუნება ადამიანს, როგორც ბავშვს, ხელით ატარებს. იგი არ ხდის მის საკუთარ განვითარებას ბუნებრივ აუცილებლობად“ (კ. მარქსი, კაპიტალი, ტ. I, გვ. 647). ტროპიკულ მცხოვრებლებს არ ჰქონდათ ისეთი იმპულსი განვითარებისათვის, როგორც სხვა ზონის მცხოვრებთ. აქ შეიძლებოდა ტანსაცმლისა — ყოველ შემთხვევაში მისი საჭიროება უმნიშვნელო იყო — და ფეხსაცმლის გარეშე ცხოვრება, ცხოვრება რამდენადმე მტკიცე ბინის გარეშე. ზედმეტი იყო აგრეთვე საწვავსათობობზე ზრუნვა. დასასრულ, ადამიანს შედარებით ნაკლები საკვები და შრომითი იარაღები ჰქირდებოდა მატერიალური მოთხოვნილებების დასაკმაყოფილებლად. ყველა ამ პირობის შექმნისათვის ბუნება საკმაოდ „გაისარჯა“; წლის ყველა დროის მანძილზე იგი თანაბრად უნაწილებდა საარსებო საშუალებებს ადამიანებს, მოთხოვნილებათა ნაწილს კი თვით უკმაყოფილებდა. ცხადია, ასეთი იმპულსების არსებობა ტროპიკული ზონის მცხოვრებთ არ უზიძვებდა განვითარებისაკენ. სხვა სიტყვებით რომ ვთქვათ, ჰარმონიამ, წინააღმდეგობის არარსებობამ ტროპიკულ ბუნებასა და აქ მცხოვრებ ადამიანებს შორის, ხელი შეუშალა განვითარებას.

მეორე მხრივ, ბუნების ისეთი დიდი სიმკაცრე, როგორიც ჩრდილოეთშია, ისეთი დიდი წინააღმდეგობა, როგორიც აქ არსებობს. ბუნებასა და საზოგადოებას შორის, ასევე არ შეიძლებოდა ყოფილიყო იმპულსი განვითარებისათვის. ამ წინააღმდეგობის გადალახვა უკიდურესი ჩრდილოეთის ხალხებს საკუთარი ძალებით არ შეეძლოთ. ამდენად, ისინი არც გაბატონებულან გარემომცველ ბუნებაზე, საზოგადოების განვითარებას უფრო ტროპიკულ ზონაში ჰქონდა ადგილი. აქ მოსახლეობის ზრდამ და სხვა ხელშემწყობმა პირობებმა გამოიწვიეს შემდგომი პროგრესი, თუმცა განვითარების მხრივ ეს მოსახლეობა ძალზე ჩამორჩა ზომიერი ზონის მოსახლეობას, აუცილებელი სასიცოცხლო მოთხოვნილებების შედარებითი სიმცირის გამო.

ახლა შევეცდებით გავარკვიოთ გეოგრაფიული გარემოს როლი ფეოდალური დასავლეთ ევროპის განვითარებაში.

წარმოების მიღწეულ დონეზე ნიადაგისა და რელიეფის შედარებით ერთგვაროვნების პირობებში ევროპის დიდ ტერიტორიებზე ჩამოყალიბდა ერთტიპობრივი საზოგადოება. აქ ადგილი ჰქონდა გეოგრაფიული გარემოს როგორც დამაჩქარებელ, ისე შემაღლებელ როლს საზოგადოების განვითარებაში. ყველაზე სწრაფად ფეოდალიზმის განვითარება ხდებოდა საფრანგეთში, სადაც გეოგრაფიული გარემოს ერთგვაროვნების პირობებში ჩამოყალიბდა ერთგვაროვანი საზოგადოება. გერმანიის, პოლონეთის, ბალტიისპირეთის და სხვ. ნაწილების ათვისება ვერ მოხდა ჭაობების გამო. შეინიშნებოდა ჩამორჩენა და ერთგვაროვნების არარსებობა ესპანეთის საზოგადოებისა. რუსეთის ჩრდილოეთ ნაწილში ნიადაგის სიმწირემ განაპირობა თემური (სასოფლო) წყობილების შენარჩუნება.

მაგრამ ფეოდალიზმის ხანაში ევროპის ერთ ნაწილში გეოგრაფიულმა გარემომ უფრო მეტი როლი ითამაშა, ვიდრე ამას გულისხმობს სიტყვები „შენელება“ ან „დაჩქარება“ (თითქოს მხოლოდ ფეოდალური ფორმაციის განვითარებაში). ასე, მაგალითად, ნორვეგიაში მკაცრი კლიმატის, მთის ლანდშაფტის, უნაყოფო, მწირი მიწების გამო მიწათმოქმედება უმნიშვნელო მასშტაბით განვითარდა. მეურნეობაში ძირითადი იყო მესაქონლეობა, ხოლო ტყეებისა და ტუნდრის ზონაში — მეირმეობა და ნადირობა. ზღვის სანაპირო ზონებში კი მთავარ დარგად მეთევზეობა და ზღვის მხეცეებზე ნადირობა.

ბა ითვლებოდა. საარსებო საშუალებათა მოპოვების სიძნელის გამო დასახლებათა ძირითადი ტიპი იყო ხუტორები. ბუნებრივი პირობების ასეთი არახელსაყრელობა ნორვეგიისა და შვედეთის დიდ ნაწილში — დანია ამ მხრივ განსხვავდებოდა მათგან — ნორმანებს უბიძგებდა გარეშე ექსპანსიისაკენ.

უფრო მკაცრი პირობები არსებობდა ისლანდიაში, სადაც მეურნეობის შესაძლებელი დარგები იყო მეთევზეობა და მეცხოველეობა. უკანასკნელი დარგი განვითარებული იყო მხოლოდ სანაპირო ზონაში. ასევე ითქმის გრენლანდიის სამხრეთის იმ მცირე მონაკვეთზე, სადაც სკანდინავები დასახლდნენ (X საუკუნის ბოლოს, მათმა კოლონიებმა იარსებეს XV საუკუნემდე). შვეიცარიაში მიწათმოქმედების ფართო გავრცელებისათვის მთავარ დაბრკოლებას წარმოადგენდა რელიეფი; მიწათმოქმედება მხოლოდ ალპების დაბლობებში გავრცელდა, ქვეყნის უმეტეს ნაწილში კი მეურნეობის მთავარი დარგი იყო მესაქონლეობა.

აღნიშნულ ქვეყნებში ეკონომიკის განვითარების ასეთი დაბალი დონე განაპირობებდა გვაროვნულ-ტომური წყობილების დიდ გადმონაშთებს. ფეოდალიზმი აქ მცირე ტერიტორიებზე განვითარდა, სახელდობრ, იქ, სადაც მიწათმოქმედებისათვის ხელსაყრელი პირობები არსებობდა.

აღნიშნული თვალსაზრისით საინტერესოა კავკასიის მაგალითიც. აქ ბარის მოსახლეობის ძირითად საქმიანობად მიწათმოქმედება იქცა, მთიანეთში კი მეურნეობის უმთავრეს დარგად რჩებოდა მესაქონლეობა, რომლისათვისაც დამახასიათებელი იყო შრომის ნაყოფიერების დაბალი დონე. ამ გარემოებამ გამოიწვია გვაროვნული წყობილების ძლიერი გადმონაშთების არსებობა.

ზემოთ ჩვენ უკვე შევეხეთ ზღვის დიდ როლს ანტიკური ხალხების ისტორიაში. იგივეს ჰქონდა ადგილი შუა საუკუნეების დასავლეთ ევროპაშიც. ასე მაგალითად, ფეოდალიზმის შუა ფაზაში ყველაზე მეტად განვითარდა იტალია, რაც ნაწილობრივ განპირობებული იყო ქვეყნის მდებარეობით ხმელთაშუა ზღვის აუზში. თვით ამ ქვეყანაში ადგილი ჰქონდა უთანაბრობის გაჩენას მის სანაპირო და ზღვისაგან მოშორებულ მხარეებს შორის. იტალიის შემდგომი დაქვეითების ერთ-ერთი მთავარი მიზეზი იყო ვაჭრობის გადანაცვლება ხმელთაშუა ზღვიდან ატლანტის ოკეანეში, რამაც, თავის მხრივ, ხე-

ლი შეუწყო ინგლისელების, ჰოლანდიელებისა და ფრანგების წამოწევას კაცობრიობის ევოლუციის წინა რიგებში.

შეხედულება დასავლეთ ევროპის ბურჟუაზიულ განვითარებაში ზღვებისა და ატლანტის ოკეანის დიდ როლზე ეკუთვნის ენგელსს. იგი წერდა: „ბურჟუაზიული ცივილიზაცია გავრცელდა ზღვათა ნაპირების გასწვრივ და დიდი მდინარეების დინების მიყოლებით. მიწა-წყალი კი, რომელიც ზღვისაგან შორს იყო, განსაკუთრებით მწირი და ძნელადგასავლელი მთიანი ადგილები, რჩებოდა ბარბაროსობისა და ფეოდალიზმის თავშესაფრად. ეს ბარბაროსობა კონცენტრირებული იყო განსაკუთრებით ზღვისაგან დაშორებულ სამხრეთგერმანულ და სამხრეთსლავურ ქვეყნებში“ (K. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. 4, გვ. 472).

ლაპარაკობდა რა გერმანიის ეკონომიკის ჩამორჩენილობაზე ბურჟუაზიული რევოლუციის წინა ხანებში, ენგელსი პირველ რიგში აღნიშნავდა ამ ქვეყნის არახელსაყრელ გეოგრაფიულ მდებარეობას, მის დაშორებას ატლანტის ოკეანისაგან, რომელიც ამ ხანისათვის იქცა მსოფლიო ვაჭრობის დიდ გზად (იქვე, გვ. 8—9).

რა თქმა უნდა, დიდი განსხვავებაა ენგელსის ამ მტკიცებასა და რუსი გეოგრაფისა და სოციოლოგის ლ. ი. მეჩნიკოვის (1838—1888 წწ). მტკიცებას შორის ხმელთაშუა ზღვასა და ატლანტის ოკეანეზე, როგორც დასავლეთ ევროპის საზოგადოების განვითარების მთავარ მიზეზზე. ხმელთაშუა ზღვა და ატლანტის ოკეანე არსებობდა ადრეც, მაგრამ წმინდა მიწათმოქმედური დასავლეთ ევროპისათვის ისინი არ წარმოადგენდნენ საწარმოო ძალას. ისინი ასეთად იქცნენ ფეოდალური წარმოების განვითარების განსაზღვრული საფეხურიდან. იგივე ითქმის ხმელთაშუა ზღვის როლზე ანტიკური ქვეყნების ისტორიაში. ასეთი წანამძღვრის არსებობამ გამოიწვია შემდგომი პროგრესის შეფერხება ყვითელი ან იაპონიის ზღვის, ანდა წყნარი ოკეანის აუზებში აზიის დამოუკიდებელი განვითარების ხანაში. ერთი სიტყვით, როცა ვმსჯელობთ ზღვის ან ოკეანის დიდ როლზე საზოგადოების განვითარებაში, უნდა გავითვალისწინოთ არა მარტო უშუალოდ მათი როლი, არამედ თვით ეკონომიკის როლი ზღვისა და ოკეანის ასეთ დამაჩქარებელ ფაქტორებად ქცევაში. აქ ადგილი ჰქონდა ურთიერთმოქმედებას ამ მხარეებს შორის, სადაც აქტიური გადამწყვეტი მხარე მაინც წარმოება იყო.

კაპიტალიზმის პირობებში მიღწეული უდიდესი მატერიალური პროგრესის წყალობით საზოგადოების ბატონობა ბუნებაზე არნახულად გაიზარდა. თუმცა აქაც გამოჩნდა მისი შემანელებელი ან დამაჩქარებელი როლი ცალკეული ქვეყნების განვითარებაში. ასე, მაგალითად, ქვანახშირით და რკინის მადნით ინგლისისა და გერმანიის სიმდიდრემ დააჩქარა ამ ქვეყნების განვითარება საფრანგეთთან და იტალიასთან შედარებით და სხვ. მაგრამ ის დიდი როლი, რასაც თამაშობდა გეოგრაფიული გარემო კაცობრიობის უთანაბრობაში განვითარების უწინდელ სტადიებზე, უკვე დაიკარგა. თუმცა, რასაკვირველია, ეს გარემო მაღალინდუსტრიული საზოგადოების არსებობისათვის ისევე აუცილებელია, როგორც წინაკაპიტალისტური ფორმაციებისათვის.

ახლა ძალზე მოკლედ შევაჯამებთ ამ ქვეთავის შინაარსს: საზოგადოების საწარმოო ძალების დაყვანა მხოლოდ ადამიანებზე, ტექნიკაზე და შრომის საგნებზე მთლად არ ასახავს საქმის ვითარებას. მარქსის თანახმად, საწარმოო ძალების დონე მაჩვენებელი არის საზოგადოების დამოკიდებულებისა ბუნებასთან. ამდენად, გარკვეული ბუნებრივი რესურსებიც შედის საწარმოო ძალებში. მართალია, „ბუნება თავისთავად“ იქცეოდა „ბუნებად ადამიანებისათვის“ უკანასკნელთა შრომით: აქტივობის წყალობით, მაგრამ ეს გადაქცევა ხდებოდა მხოლოდ ხელსაყრელ გეოგრაფიულ გარემოში; წინააღმდეგ შემთხვევაში ამას ადგილი არა ჰქონდა. ამით ნათელი ხდება გეოგრაფიული გარემოს როლი წინა-კაპიტალისტურ ფორმაციებში. ავსტრალიელ აბორიგენთა წარმოების წესის ჩამორჩენილობის მიზეზი იყო არახელსაყრელი ფლორა და ფაუნა. გეოგრაფიული გარემოს იგივე ელემენტები გახდა მიზეზი ინდიელების ჩამორჩენილობისა. უკიდურესი ჩრდილოეთის ხალხების წარმოების ჩამორჩენა განსაზღვრა მკაცრმა ჰავამ, ხოლო ზანგებისა, პირიქით — ხელსაყრელმა კლიმატმა. ნაყოფიერი ნიადაგები და ცხელი კლიმატი საფუძვლად დაედო პირველ ცივილიზაციებს, ხოლო მათი შემდგომი განუვითარებლობა გამოწვეული იყო ნაკლებად დიფერენცირებული შრომის ბუნებრივი პირობებით. ასევე იყო ოკეანეთში. მთიანი მხარეების ხალხების ჩამორჩენილობის მიზეზი გახდა არახელსაყრელი რელიეფი, ხოლო ცივილიზაციის შემდგომ განვითარებას ადგილი ჰქონდა წარმოების დიფერენცირებული ბუ-

წებრივი პირობებისა და ზოშიერ კლიმატის არსებობისას. მანქანური წარმოების, კომუნიკაციების მძლავრი საშუალებებისა და შრომის მსოფლიო დანაწილების პირობებში გეოგრაფიული გარემოს განსხვავებულობის დიდი როლი საზოგადოების შემდგომი განვითარების ბედ-ილბალზე უკვე გაჰქარა.

საზოგადოების ისტორიული გარემოს როლი

„ზუსტი წარმოდგენა სამყაროზე, კაცობრიობის განვითარებაზე შეიძლება შეძენილ იქნეს მხოლოდ იმ შემთხვევაში, თუ მუდამ მხედველობაში მივიღებთ პროგრესული და რეგრესული ცვლილებების საერთო ურთიერთზეგავლენას“.

ფ. ენგელსი

ამა თუ იმ საზოგადოების ისტორიის შესასწავლად მხედველობაში უნდა ვიქონიოთ აგრეთვე, როგორც უკვე ვამბობდით, მისი ისტორიული გარემო (გარემოცვა). საზოგადოებები ზემოქმედებენ ერთმანეთზე და ეს ზემოქმედება, საერთოდ, იწვევს სოციალურ პროგრესს. ცხადია, ასეთი ეფექტი აქვს ისეთ საზოგადოებათა ურთიერთზემოქმედებას, რომელნიც თავისი განვითარებით განსხვავდებიან. ამაში კი დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა განსხვავებულ გეოგრაფიულ გარემოს, რამაც თავი იჩინა ჯერ კიდევ არქაული კომუნისტური საზოგადოების პერიოდში. ასეთი ზემოქმედების პირობებში ხდება მოწინავე ცენტრებიდან ახალი შრომის იარაღების, საწარმოო გამოცდილების, კულტურის ელემენტების გავრცელება.

როცა მსოფლიოს ზოგიერთ ადგილებში (ანატოლიის ზეგანი, პალესტინა, ზაგროსის მთიანეთი, აზიისიის ზეგანი და სხვ.) მოხდა მიწათმოქმედებასა და მესაქონლეობაზე გადასვლა, ამით მკვეთრად გამოიკვეთა მოწინავე ისტორიული გარემო და მისი დანარჩენ რეგიონებზე დიდი ზემოქმედების შესაძლებლობა. მაგალითად, ავსტრალიელი აბორიგენები, როგორც უკვე მივუთითებდით, ასეთ ზემოქმედების შედეგებს მოკლებული იყვნენ არა თუ ამ ეპოქაში,

არამედ შემდეგაც, მთელი ათასწლეულების განმავლობაში¹. ასევე ითქმის ეს ტასმანიელების, კორიაკების, ჩუქჩებისა და სხვა მრავალ ხალხთა მიმართ. ამ მხრივ აღნიშნული ხალხების მდგომარეობა შეიცვალა მათი ჩართვით ბევრად უფრო მოწინავე კაპიტალისტურ ცივილიზაციაში.

ძვ. წ. IV—III ათასწლეულებში, ე. ი. იმ ეპოქაში, როდესაც წარმოიშვა უძველესი ცივილიზაციები (შუმერი, ეგვიპტე, ელამი, ძველი (წინაარჩული) ინდოეთი და სხვ.), მოწინავე საზოგადოებებისა და ჩამორჩენილი, ბარბაროსული ხალხების (ესენი ჯერ ვერ იყვნენ ამაღლებული სოციალური კლასებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საფეხურამდე) ზემოქმედების მასშტაბები კიდევ უფრო გაიზარდა. ამ ზემოქმედებას ორგვარი ეფექტი ჰქონდა: ერთი მხრივ, ამ მოწინავე ცენტრებიდან ვრცელდებოდა მთელი რიგი მატერიალური და სულიერი მიღწევები, ხოლო, მეორე მხრივ, ხშირად მოწინავე სახელმწიფოები ეწეოდნენ ჩამორჩენილი ხალხების ექსპლუატაციას (დაპყრობების, ხარკის, ბუნებრივი რესურსების მითვისების გზით). მაგრამ, რამდენადაც აღნიშნულ ქვეყნებში მონობა მნიშვნელოვნად ვერ გავრცელდა, ამდენად უარყოფითი ზემოქმედება ჩამორჩენილი ხალხებისათვის მძიმე შედეგებისა არ იყო. ასეთ სიტუაციას ადგილი ჰქონდა ანტიკურ მონათმფლობელურ სამყაროში (საბერძნეთი, რომი).

ანტიკურ ქვეყნებს ისტორიული გარემოს მხრივ ძველადმოსავლურ საზოგადოებებთან უპირატესობა ჰქონდათ. თუ ეს უკანასკნელნი თავიანთ განვითარებას იწყებდნენ დამოუკიდებლად, იყვნენ რა ცივილიზაციის პიონერები, საბერძნეთმა და რომმა განვითარება დაიწყეს უკვე ცივილიზებული საზოგადოებების (ეგვიპტე, ლიდია, სირია, ფინიკია, ეტრუსკები, კართაგენი და ა. შ.) გარემოცვაში. ამან, რა თქმა უნდა, დააჩქარა კლასიკური ქვეყნების განვითარება. მეორე მხრივ, ამ ქვეყნებს გარს ერტყათ ჩამორჩენილი, ბარბაროსული პერიფერიები, რომლებიც პირველთათვის მონათა სამუშაო ძალის

¹ მათ მეზობლად, ახალ გვინეაზე მოსახლე პაპუასეებისაგან, რომლებიც ოდნავ წინ იყვნენ წასული სოციალური ევოლუციის გზაზე, ავსტრალიელ აბორიგენებს ჰყოფდა ტორესის საკმაოდ ძნელად გადასალახავი სრუტე (170 კმ სიგანისა). პაპუასეებისაგან ამ უკანასკნელებმა შეითვისეს მარტოოდენ მშვილდ-ისარი, რომელიც მხოლოდ ავსტრალიის ჩრდილო-აღმოსავლეთში გავრცელდა.

რეზერვუარს წარმოადგენდნენ. ბევრი ამ ხალხისათვის ანტიკური ქვეყნების მეზობლობა დამღუპველი აღმოჩნდა, განსაკუთრებით რომის იმპერიამ მოუსპო მათ სახელმწიფოებრიობა, დამოუკიდებელი განვითარების შესაძლებლობა და ბევრი მათგანი (გალები, ილირიელები, კელტიბერები და სხვ.) ასიმილირებულ იქნა რომის იმპერიის მცხოვრებთა მიერ.

გვიანანტიკური და ადრეული შუა საუკუნეების ეპოქებში ისტორიის არენაზე გამოსული ხალხები ზემოქმედებას განიცდიდნენ დაცემის გზაზე მდგარი ცივილიზებული ანტიკური სამყაროსაგან. მოგვიანებით მათ დადებითი იმპულსები მიიღეს არაბული კულტურისაგან და, საერთოდ, მახლობელ აღმოსავლეთთან კონტაქტების წყალობით (ჯვაროსნული ომების შემდეგ). ფეოდალიზმის მეორე პერიოდიდან მოყოლებული, როცა იქმნებოდა ეროვნული სახელმწიფოები, თითოეული დასავლეთევროპული საზოგადოებისათვის ისტორიული გარემო უფრო ხელსაყრელი ხდებოდა. ეს უფრო მეტად ითქმის სამხრეთ და შუა ევროპაზე. დასავლეთ ევროპის უკიდურეს ჩრდილოეთში მდებარე ქვეყნები — შოტლანდია, ისლანდია, ნორვეგია, ფინეთი, აგრეთვე ირლანდია, მოწინავე საზოგადოებათა ზემოქმედებას, გეოგრაფიული დაშორებულობის გამო, უფრო ნაკლებად განიცდიდნენ.

ამ პერიოდში ადგილი ჰქონდა უარყოფითი ხასიათის ზემოქმედებასაც, მაგალითად, კოლონიზაციის პირობებში გერმანელთა ექსპანსიას დასავლეთ სლავების მიწა-წყალზე, რის შედეგადაც ზოგიერთი ამ ხალხთაგანი მოსპობილ და ასიმილირებულ იქნა. მაგრამ, ზოგადად თუ ვიტყვით, ფეოდალური ცენტრისა და პერიფერიის ზემოქმედებას ფეოდალური ფორმაციის ხანაში ისეთი უარყოფითი შედეგები არა ჰქონია, როგორც ანტიკური მონათმფლობელური ფორმაციის დროს საბერძნეთსა და რომში. ამიტომაც ფეოდალური ცივილიზაცია ანტიკურთან შედარებით ბევრად უფრო ფართო არეალებზე გავრცელდა.

ანტიკური მონათმფლობელური სიტუაციის მსგავსი რამ განმეორდა კაპიტალიზმის ეპოქაში. უკვე მის დასაწყისშივე მოხდა დასავლეთ ევროპის დაწინაურებული ხალხების ექსპანსია ამერიკაში, აფრიკაში, აზიაში, შემდეგ ავსტრალიაში. კიდევ მეტი. ეს უთანაბრო განვითარება საფუძვლად დაედო კაპიტალიზმის განვითარებას

(კაპიტალის თავდაპირველი დაგროვების დაჩქარების, საგარეო ბაზრების გაფართოების გზით). კოლონიების ექსპლუატაციის საჭიროებაში გამოიწვია მონობის აღორძინება. ამას ზედ ერთვოდა კოლონიურ და დამოუკიდებელ ხალხთა სიმდიდრეების ძარცვა.

ამდენად, კაპიტალიზმის განვითარების მანუფაქტურულ ფაზაში (XVI—XVIII ს. 60-იან წლებამდე) კაპიტალიზმის ზემოქმედება ჩამორჩენილ ხალხებზე ძირითადად უარყოფითი იყო. მდგომარეობა შეიცვალა სამრეწველო გადატრიალების ხანიდან მოყოლებული. როცა კაპიტალიზმთან კონტაქტების პირობებში ბოლო მოეღო ქვეყნების უწინდელ იზოლაციას, დაიწყო ძველი წარმოების წესების დაშლა, კაპიტალიზმმა, როგორც მარქსი აღნიშნავდა, ნამდვილად მსოფლიო ისტორია შექმნა. თუ, ერთი მხრივ, ახალმა ფორმაციამ მნიშვნელოვანი ძვრები გამოიწვია კოლონიური და დამოკიდებული ხალხების განვითარებაში, მეორე მხრივ, იგი ამ უკანასკნელთათვის პოლიტიკური დამოუკიდებლობის მიცემას აყოვნებდა. კოლონიურმა და დამოკიდებულმა ხალხებმა ამას მიაღწიეს ეროვნულ-განმათავისუფლებელი ბრძოლით. ამჟამად კაპიტალისტური კოლონიალიზმის მხოლოდ ნაშთებია დარჩა (ნამიბია, სამხრეთ აფრიკის კავშირის ზანგი მოსახლეობა და სხვ.).

საერთოდ კი, როგორც ცნობილია, კაპიტალიზმმა რევოლუციური როლი ითამაშა მსოფლიო ისტორიაში. ამ მხრივ განსხვავება მასა და წინამავალ ანტაგონისტურ, კლასობრივ ფორმაციებს შორის კოლოსალურია. თუ აქამდე უფრო მოწინავე საზოგადოება მაინც ხელის ტექნიკას ეფუძნებოდა, კაპიტალიზმის პირობებში განსხვავება ტექნიკური ბაზის მხრივ კაპიტალიზმსა და წინაკაპიტალისტური ფორმაციების საფუძვრებზე მდგარ საზოგადოებებს შორის უზარმაზარი აღმოჩნდა, რაც საფუძველი შეიქმნა მთელი მსოფლიოს ეკონომიკური განვითარების გათანაბრებისათვის.

ამრიგად, კაპიტალიზმი იქცა მოწინავე ისტორიულ გარემოდ, რომელმაც სტაგნაციიდან, დაჩიხულობიდან გამოიყვანა ჩამორჩენილი საზოგადოებანი. თუ უწინ ზემოქმედება ერთ გარკვეულ საზოგადოებაზე შეზღუდული ისტორიული არეალებიდან მოდიოდა, ამჟამად საზოგადოება, ჩართულია რა საზოგადოებათა სისტემაში მთელი მსოფლიოს მასშტაბით, ზემოქმედებას განიცდის მთელი მსოფლიოსაგან და თავის მხრივ გარკვეულად ზემოქმედებს მთელს მსო-

ფლიოზე. ამით დაიწყო სხვადასხვა კულტურების ზემოქმედების ინტენსიური პროცესები. XX საუკუნეში ეს ზემოქმედება უფრო მაღალ ფაზაში შევიდა. კიდევ უფრო ინტენსიური იქნება იგი მომავალ საუკუნეებში.

ახლა ორიოდ სიტყვა ქართული საზოგადოების ისტორიული გარემოს თაობაზე. ჩვენი ქვეყანა, თავისი გეოგრაფიული მდებარეობის გამო, მრავალ საზოგადოებასთან იმყოფებოდა კონტაქტში. ისინი ასახიერებდნენ სოციალური ევოლუციის სხვადასხვა საფეხურებს, რაც განაპირობებდა ურთიერთზემოქმედების სხვადასხვა ხასიათს. ზოგი ამ საზოგადოებათაგანი (ჩრდილოეთ კავკასიის ხალხების სახით) ვერ გასცდა ე. წ. ადრეკლასობრივი განვითარების დონეს (ისიც უკეთეს შემთხვევებში), ზოგიერთი დაწინაურებული იყო — საბერძნეთი, რომი, ბიზანტია, ზოგი კი სოციალ-ეკონომიკური განვითარებით ჩვენ ჩამოგვრჩებოდა (სპარსეთი, თურქეთი) და ა. შ. შესაბამისად, ქართულ საზოგადოებაზე ყველაზე უარყოფითი შედეგები ჰქონდა თურქეთისა და სპარსეთის ზემოქმედებას. კიდევ მეტი ასეთი „ბარბაროსული“ საზოგადოებანი ჩვენ მხოლოდ უშუალოდ როდი გვერტყა გარს. ისინი ჩვენგან შორს იყვნენ (არაბები, ხვარაზმელები, მონღოლები, თემურ-ლენგის იმპერიის ხალხები და სხვ.), მაგრამ ამ უკანასკნელთა უარყოფითი ზემოქმედების ორბიტაში მოვხვდით ჩვენც, რამაც XIII საუკუნიდან მოყოლებული მთელი საუკუნეების სიგრძეზე გამოიწვია ქართული საზოგადოების ისტორიის შეჩერება, დაჩიხულობა. დასავლეთ ევროპასთან და რუსეთთან კონტაქტებმა ჩვენი საზოგადოება ამ დაჩიხულობიდან გამოიყვანა.

ჩვენს უწინდელ მეზობელ ქვეყნებთან კონტაქტები, ცხადია, მხოლოდ უარყოფითი შედეგებისა როდი იყო, მათ ჩვენთვის კეთილნაყოფიერი გავლენაც ჰქონდა. აქედან მხოლოდ ერთი მაგალითის მოტანას დავჭერდებით. ქართული რენესანსის ფერომენი XI—XII საუკუნეებში, როგორც ეს ივანე ჯავახიშვილმა შენიშნა, მნიშვნელოვანწილად განპირობებული იყო ჩვენს კულტურაზე ბიზანტიური, არაბული და სპარსული კულტურების ზემოქმედებით.

ყოველივე ზემოთქმულის შედეგად დავასკვნით, რომ ისტორიული გარემო მარქსისტული ისტორიოგრაფიისა და სოციოლოგიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კატეგორიაა, რომლის გარეშე ჩვენ ვერ შევძლებთ ამა თუ იმ საზოგადოების ისტორიული პროცესის მეც-

ნიერულად წარმოჩენას, გააზრებას. ამიტომაც ისტორიკოსი ამა თუ იმ ქვეყნის ისტორიის შესწავლისას უნდა ითვალისწინებდეს მეზობელი ქვეყნების განვითარებასაც, მათ ისტორიასაც, ხოლო რაც უფრო აქეთ, განვითარების მაღალ საფეხურებზე, მოვდივართ, ისტორიულ პროცესში — მთელი მსოფლიოს ვითარებასაც.

ისტორიკოსისათვის წარსულის შესწავლა თვითმიზანს როდი წარმოადგენს. უპირველესად იგი ცდილობს გაიგოს აწმყო და აქ მიმდინარე ტენდენციების საფუძველზე განჭვრიტოს მომავალი. თუ აწმყოსა და მომავლის გასაგებად ისტორიკოსს სჭირდება წარსულის ცოდნა, მეორე მხრივ, აწმყოს ღრმა გააზრება საფუძველს შეადგენს წარსულის გასაგებად. ეს იმიტომ ხდება, რომ საზოგადოების აწმყო მდგომარეობა ჩვეულებრივ უფრო განვითარებული რეალობაა, იგი წარმოადგენს ეკონომიკური, სოციალური (სოციალური სტრუქტურის), პოლიტიკური, სულიერი კულტურის და ა. შ. პროცესების რთულ ერთობლიობას. ამ უკანასკნელის წვდომა, გაგება გვეხმარება საზოგადოების წარსულის, როგორც ნაკლებად რთული სოციალური სინამდვილის გააზრებაში. მართლაც, ისტორიოგრაფიული შემეცნების პროგრესი თავისთავად, მხოლოდ აზროვნების ამ სფეროს შიგნით კი არ ხდებოდა, არამედ საზოგადოების განვითარების კვალად. რაც უფრო რთულდებოდა, განვითარებული ხდებოდა საზოგადოება, მით უფრო მეტად ჰქონდა ადგილი წარსულის შეცნობას.

თუ საზოგადოების სოციალური სტრუქტურა უცვლელი რჩებოდა, ამასთანავე, მოცემული ხალხი ეროვნულ თავისუფლებას ინარჩუნებდა, ამ პირობებში ისტორიოგრაფიის განვითარებას არავითარი სტიმული არ გააჩნდა. ისტორიოგრაფია რჩებოდა გაბატონებული საზოგადოებრივი ფენების იარაღად, რომლებიც მხოლოდ საზოგადოების უცვლელობის, status quo-ს შენარჩუნებისათვის იბრძოდნენ. მაგრამ საზოგადოებაში ახალი სოციალური ფენების გამოჩენისას ამ უკანასკნელებს უჩნდებოდა ინტერესი ოფიციალური იდეოლოგიის კრიტიკისა, არსებული საზოგადოების გარდასაქმნელად. ამ ინტერესს ემსახურება მოწინავე ისტორიოგრაფია, რომელიც აწ-

მყოს ღრმა გაგებისდაკვლად უფრო ღრმად და ფართოდ იაზრებს წარსულს. ამდენად ასტორიოგრაფიის განვითარების წყაროა კლასობრიობა. მაგრამ ეს არავითარ შემთხვევაში არ ნიშნავს იმას, რომ ისტორიკოსები ამით ღალატობენ ისტორიოგრაფიას როგორც მეცნიერებას. ნამდვილი ისტორიკოსების შემოქმედებაში ერთმანეთს ემთხვევა კლასობრივი პოზიცია და მეცნიერული ობიექტურობა.

თუ ესა თუ ის ხალხი, ერი ეროვნულად დაჩაგრულია, ე. ი. იგი დაპყრობილია ან აშკარად განიცდის ეროვნული სუვერენიტეტის ზეწოფას, ამ შემთხვევაში ისტორიოგრაფიას ახალი იმპულსი ეძლევა განვითარებისათვის. შესაბამისად, ამ მეცნიერებას უჩნდება ახალი საზოგადოებრივი ფუნქცია. ცხადია, ისტორიოგრაფიას ეროვნული პოზიცია გააჩნია ერის თავისუფლების პირობებშიც, მაგრამ ისეთი სიძლიერითა და ინტენსივობით არა, როგორც პირველ შემთხვევაში. ნამდვილი, მეცნიერი ისტორიკოსები ეროვნული პოზიციის დაკავებისას, ისევე, როგორც კლასობრიობის შემთხვევაში, სულაც არ ღალატობენ ისტორიული ჭეშმარიტების კვლევა-ძიების საქმეს.

წიგნში ჩვენ თვალი გავადევნეთ ისტორიკოსის საქმიანობას საისტორიო წყაროების შესწავლიდან დაწყებული ისტორიული პროცესის მეცნიერებად წარმოჩენამდე. საისტორიო წყაროებზე მუშაობისას ისტორიკოსს ესაჭიროება სათანადო ფილოლოგიური მომზადება, კრიტიკული აზროვნების უნარი. მაგრამ ამ სამუშაოს დასრულების შემდეგ მას სჭირდება ფილოსოფიური, სოციოლოგიური, ფსიქოლოგიური (განსაკუთრებით სოციალ-ფსიქოლოგიური), პოლიტიკონომიური და ა. შ. განსწავლულობა. ერთი შეხედვით ცალკეული საკითხების მონოგრაფიული დამუშავებისას ისტორიკოსის ფართო განსწავლულობის საჭიროება თითქოს ისე არ იგრძნობა, განსაკუთრებით თუ ესენი ნაკლები სირთულით (სტრუქტურის მნიშვნელობით) ხასიათდება. მაგრამ თუ ისტორიკოსი ამ საკითხებს დაამუშავებს მთელი საზოგადოების ცოდნის საფუძველზე, მაშინ მის მიერ შესრულებული სამუშაოს ხარისხი, ცხადია, ბევრად უკეთესი იქნება. ეს ხდება იმის გამო, რომ ისტორიული პროცესის ესა თუ ის მოვლენა, მხარე იზოლირებულად, სხვა მოვლენებისაგან, მხარეებისაგან მოწყვეტით როდი არსებობს და ვითარდება, არამედ სხვა მოვლენებთან, მხარე-

ებთან მჭიდრო ურთიერთკავშირში. ამრიგად, მთელის ნამდვილი, მეცნიერეული გააზრება აუცილებელი წინაპირობაა ნაწილის გააზრებისათვის. ასევე, კერძოდ, ისტორიოგრაფიულ შემეცნებაში.

წინათ, დიდი ხნის განმავლობაში, ისტორიული პროცესი ისტორიკოსთა მიერ გაიზარებოდა ძირითადად როგორც პოლიტიკური ანდა რელიგიური ცხოვრების (ეკლესიის ისტორიკოსთა მიერ) განვითარება. თუმცა ამ შემთხვევაში ისტორიკოსები ეხებოდნენ საზოგადოების ცხოვრების სხვა მხარეებსაც, მაგრამ გაკვრით, სხვათა შორის. ძირითად მიზნად მათთვის რჩებოდა პოლიტიკური ან რელიგიური ცხოვრების წარმოჩენა. მაგრამ საქმის ვითარება უახლეს საუკუნეებში ასე აღარაა; ისტორიული პროცესი ცნობიერდება როგორც მთლიანობა, მომცველი საზოგადოების ეკონომიკური, სოციალური (სოციალური სტრუქტურის), პოლიტიკური, სამართლებრივი, სულიერ-კულტურული და ა. შ. პროცესების ერთობლიობისა. საჭიროა ამ მთლიანობის გააზრება მთელს თავის ინდივიდუალობაში, განუმეორებლობაში, რაც, რასაკვირველია, ფართო განათლებას მოითხოვს. რა ძნელიც უნდა იყოს ეს საქმე, მისი შესრულება მაინც შეიძლება და ნამდვილმა ისტორიკოსმა იგი უნდა გააკეთოს. ამ მიზანს კი მხოლოდ ფართო ერუდიციით, ცოდნით ვერ მიაღწევს. ამისათვის საჭიროა, ვიმეორებთ, სათანადო ფილოსოფიური, სოციოლოგიური და ა. შ. მომზადება, ისტორიული სინთეზის უნარი.

ჩვენ შევეხეთ აგრეთვე ისტორიული პროცესის ზოგადმეთოდოლოგიურ პრობლემებს. კერძოდ, ვაჩვენეთ, თუ რა მომენტების გათვალისწინებაა საჭირო იმისათვის, რათა გავიაზროთ წარმოების წესის ცნების შინაარსი. ისტორიული პროცესის გასაგებად საჭიროა სათანადოდ გავგებულ იქნას გეოგრაფიული გარემოს მნიშვნელობა საზოგადოების განვითარებაში. საზოგადოების არსებობა-განვითარებისათვის საჭიროა დემოგრაფიული ფაქტორის სათანადო მოქმედებაც. ამ გარემოების გავების გარეშე ისტორიული პროცესის გააზრება ძალიან ნაკლულოვანი იქნება. ძალზე ხშირ შემთხვევაში ცალკეული საზოგადოება იზოლირებულად კი არ ცხოვრობდა და ვითარდებოდა, არამედ სხვა საზოგადოებებთან კავშირურთიერთობაში. ამდენად, საჭიროა გათვალისწინებულ იქნას ისტორიული გარემოს მნიშვნელობაც. დასასრულ, ისტორიულ პროცესზე კონკრეტული წარმოდგენა რომ ვიქონიოთ, უნდა ვუჩვენოთ რასობრივი ფა-

ქტორი, ე. ი. ის ანთროპოლოგიური ტიპი, რომელსაც განეკუთვნება ესა თუ ის ხალხი. თუ ისტორიულ პროცესში ხდებოდა ხალხების შე-
რევა ამ შემთხვევაში ნაჩვენები უნდა იყოს ეთნიკური სტრუქტურა.

აღნიშნული ფაქტორების ჩვენებით, აგრეთვე სახელმწიფოებ-
რივი წყობილების, პოლიტიკის, რელიგიის და ა. შ. ფაქტორების
მოქმედების გათვალისწინებით, სათანადოდ წარმოჩნდება ისტორიუ-
ლი პროცესის ინდივიდუალურობა თვით იმ საზოგადოებებშიც კი,
რომლებიც თავიანთი განვითარებით განახორციელებენ ერთ საზო-
გადოებრივ-ეკონომიკურ ფორმაციას. მით უფრო მეტი აქვთ ინდი-
ვიდუალურობა ერთმანეთისაგან განსხვავებით იმ საზოგადოებებს,
რომელნიც სხვადასხვა ფორმაციებს განეკუთვნებიან.

თუ ფილოსოფიური ან ზოგადსოციოლოგიური შემეცნების
დონეზე ძირითადია ზოგადის წარმოჩენა (ერთი საზოგადოებრივ-
ეკონომიკური ფორმაციის შიგნით), ისტორიკოსი არ უნდა
დასჯერდეს ამას და უნდა ცდილობდეს მეტი ინდივიდუა-
ლურის დანახვას ცალკეული საზოგადოების არსებობა-გან-
ვითარებაში. ამდენად, ისტორიოგრაფიული ნაშრომი უფრო კონ-
კრეტული უნდა იყოს ფილოსოფოსის ან სოციოლოგის ნაშრომთან
შედარებით.

ნაშრომში შევეხეთ იმასაც, რომ ისტორიული პროცესი, ფიზი-
კური, ქიმიური და ბიოლოგიური სინამდვილეებისაგან განსხვავებით,
თავის თავში ბევრად უფრო მეტს შეიცავს ესთეტიკურ მომენტს,
რის გამო ისტორიული მოვლენების გადმოცემით დაინტერესებუ-
ლია ხელოვნების დარგებიც. აღნიშნული თავისებურება შესაბამის
დადს ასვამს ისტორიკოსის შრომას: თუ ამ მხარეს ისტორიკოსი სა-
თანადოდ წარმოაჩენს, მაშინ მის ნაშრომს უფრო მეტი აღიარება
ექნება როგორც თანამედროვე, ისე შემდგომი ხანის მკითხველებშიც.

შ ი ნ ა ა რ ს ი

თ ა ვ ი I. ისტორიოგრაფია როგორც მეცნიერება, მისი თავისებურება

რას შეისწავლის ისტორიოგრაფია	3
რა სარგებლობა აქვს წარსულის შესწავლას , ანუ რატო- მაა საჭირო ისტორიკოსის ხელობა	12
არის თუ არა ისტორიოგრაფია მეცნიერება, ანუ რას წარმოადგენს ისტორიკოსის ხელობა	28
საიდან იწყება ისტორიოგრაფია როგორც მეცნიერება	46
რა მეთოდებს იყენებს ისტორიკოსი	59
ისტორიოგრაფიის თავისებურება	72

თ ა ვ ი II. ისტორიის მეთოდოლოგიის ზოგიერთი საკითხი

წარმოების წესის სტრუქტურა და განვითარება	82
დემოგრაფიული ფაქტორის როლი	91
რასობრივი ფაქტორი	101
გეოგრაფიული გარემოს მნიშვნელობა .	105
საზოგადოების ისტორიული გარემოს როლი	125

ს. ბ. № 1469

რედაქტორი მ. სოხაძე
მხატვარი ე. ხიდუშელი
მხატვრული რედაქტორი შ. დოლიძე
ტექნიკური რედაქტორი ნ. შველიძე
კონტ.-კორექტორი თ. შინდაგორიძე
კორექტორი ნ. მელიწკაური
გამომშვები ნ. ჰელიძე

გადაეცა ასაწყობად 18.09.86. ხელმოწერილია დასაბეჭდად 14.05.86.
ქალაქის ზომა 60×84¹/₁₆. გარნიტურა ვენა. ბეჭდვა მაღალი;
პირობითი ნაბეჭდი თაბახი 7,90. საღებავგატარება 8,26. საბეჭდი
ქალაქი № 1. სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 6,55
უე 08865. ტირაჟი 20.000. შეკვ. № 313.
ფასი 45 კაპ.

გამომცემლობა „ნაკადული“, თბილისი, მშვიდობის გამზირი 28.
Издательство «Накадули», Тбилиси, пр. Мира, 28.

380060, ქ. თბილისი, ვ. ფშაველას პრ. მედქალაქი
II სასწ. კორპ., საქ. სსრ გამსახკომის № 4 სტამბა.
380060, г. Тбилиси, пр. Важа-Пшавела, Медгородок,
II учеб. корп., Типография № 4 Госкомиздата Груз. ССР.